

Fordította: Kajtár Mária.

X 271 498
HANNES ETZLSTORFER

*Mária Terézia
a gyermek-
szobában*

Egy császárnő magánélete

GABO

A mű eredeti címe: Hannes Etzlstorfer:
Maria Theresia. Kinder, Kirche & Korsett.
Die privaten Seiten einer Herrscherin
(Verlag Kremayr & Scheriau KG, Wien, 2008)

Szerkesztette: Almássy Ágnes
Borítóterv, tördelés: Kőből Vera
Műszaki szerkesztés: Haiman Ágnes

Copyright © by Verlag Kremayr & Scheriau KG, Wien, 2008
Hungarian translation © Kajtár Mária, 2011

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J000957458

X 150398

Copyright © Gabo Kiadó
Felelős kiadó: Földes Tamás
Irodalmi vezető: Rózsa Judit

ISBN 978 963 689 478 8

Tartalom

- Uralkodónők uralkodónője: Mária Terézia / 7**
„Nézze el nekem ezt a macskakaparást” / 34
A levélíró Mária Terézia, avagy a levélírás művészete / 34
- Várandósság, gyermekáldás / 47**
Áldott állapot / 47
Születés és keresztelő / 49
Dinasztikus gondok / 56
Orvosi ellátás / 62
Várva várt unokák / 68
- Gyermekeknevelés / 74**
Mária Terézia nevelői / 75
Nevelőnők és nevelők / 79
Problémás gyerekek, kedvenc gyerekek / 89
Viselkedési szabályok mindenkinek / 93
Szigorú intelmek Marie Antoinette-nek / 97
Politikai és egyházi pályára szánt fiúgyermek / 106
- Szerelem, házasság, család / 117**
Szerelmi történet: Mária Terézia és Ferenc István / 117
Egy házasság hétköznapijai / 121
A gyermekek kiházásítása / 124
Házassági tanácsadó / 129
- Kirándulások és utazások / 145**
„Szolgálati” utak / 145
Öröm és bánat / 149

Eszem-iszom / 153
Az ember nem csak kenyéren és vízen él / 153
Kávé, tea és csokoládé / 158
Színház, tánc és egyéb úri vigasságok / 163
Színház és opera / 163
Zene / 171
Táncos mulatságok / 178
Magánvigasságok és förendi időtöltés / 187
Művészet és kézművesség / 193
Kézművesek remekei / 193
Portréfestészet / 196
Szépség, divat, ékszerek és egyéb csecsebecsék / 200
Kozmetika / 200
Divat / 204
Hajviselet és ékszerek / 210
Öregség, betegség, halál és gyász / 216
Az öregedés művészete / 216
A betegségek nyűge / 220
Bánat és gyászfátyol / 233
Vallás, felekezet, filozófia / 246
Hitbéli kötelezettségek / 246
A felvilágosodás réme / 255
Az uralkodónő halála / 265
Köszönetnyilvánítás / 269
Jegyzetek / 271
Válogatott szakirodalom / 293
Válogatás magyar szerzők Mária Teréziáról írt műveiből / 298
Képek jegyzéke / 299

Uralkodónők uralkodónője: Mária Terézia

„Akinek nincsenek rossz szokásai, annak valószínűleg személyisége sincs” – William Faulkner szellemes mondása úgy hangzik, mint valamiféle bocsánatkérés a korunkban virágzó bulvársajtó híreiért. Élvezettel traktálnak bennünket naponta a világ minden tájáról a művészet, a kultúra, a gazdaság és a politika igazi vagy önjelölt prominensei legutóbbi plasztikai műtéteinek, hóbortjainak, partijainak vagy egyéb jelentéktelen ügyeinek mellékes, anekdotikus részleteivel, vagy éppen a róluk szóló pletykákkal. A rádió és a televízió általában főműsoridőben örvendeztet meg az efféle hírekkel, mint ha ezek lennének a nap legfontosabb eseményei, holott legjobb esetben is csak a szórakoztatást szolgálják. S mert ez már így alakult ki, úgy tűnik, hogy napról napra nagyobb a kínálat, amely betekintést nyújt a nemzetközi felső tízezer, a *jetset* csak színleg valódi, pusztán a nagyközönség igényeinek kielégítésére szolgáló magánéletébe. Vajon nem abban keresendő-e ennek a jelenségnek az oka, hogy a (párt)politikai, történelmi, társadalomkritikai vagy egyéb, valóban fontos témákkal foglalkozó újságírás mindjobban értékét veszti? Vajon valóban csak a hírhedt kulcslyukon át kukucskálás és a bepillantás a prominensek magánéletébe kecsegtet azzal, hogy megértőbbek és toleránsabbak leszünk? A híres-

Mária Terézia, császárné, Magyarország királynője, díszruhában, szorosan befűzve. Soha nem volt hiú, és a hízelgők bókjai sem érdekelték, egyszer mégis beismerte: „Az embernek mégiscsak jólesik, ha bókot kap!”

ségek ugyanis általában csak az imázsukat fényezik a nyilvánosság előtt, és teljesen mindegy, hogy egy már addig is fényesre csiszolt homlokzat továbbfényezéséről van-e szó, vagy olyan megrendezett jelenetekről, amelyek azt hivatottak bizonyítani, hogy milyen közel állnak a néphez.

Egyébiránt ez mindig is így volt, és az udvari ceremóniákhoz ragaszkodva Mária Terézia is épp eleget harcolt a szép látszat megőrzéséért. Így az alábbiakat írja 1770. január 10-én De Herzelle márkinénak a reformokat mindenáron megvalósítani akaró fiához, II. József császárhoz

és magyar királyhoz fűződő, igencsak sok konfliktussal terhelt kapcsolatáról:

„Pusztán csak a látszat kedvéért még mindig együtt étkezünk. Sőt fiam a hivatali ügyek intézését is szét fogja választani. [...] Ezt több ízben nehezményeztem, de nem értem el semmit.”¹

A szép és méghozzá tartós látszatot volt hivatva hirdetni császárnéi címe is, amelyet 1745-től használt a kormányrendeletekben, miután hitvesét 1745. október 4-én a frankfurti Szent Bertalan-katedrálisban I. Ferenc néven német-római császárrá koronázták. Mindemellett nyilvánvaló, hogy Mária Terézia éppannyira nem volt német-római császárné, mint amennyire Beethoven és Mozart sem volt osztrák. Ezért tehát teljesen igazuk van a purista történészeknek, mert Mária Terézia magyar és cseh királynő, valamint többszörösen is főhercegnő volt, de a császár mégis a férje, Lotharingiai Ferenc István volt, és az ő 1765-ben bekövetkezett halála után pedig a fia, József lett a császár. De egész Európában mindenki tudta, hogy mi a helyzet a bécsi udvarban, ahol Ferenc István hasonló szerepet játszott, mint ma Fülöp herceg Angliában. És ha nem lett volna császár, akkor Józsefnek is ugyanaz a sors jutott volna, mint Károly hercegnek, aki most már örökre az anyja árnyékában fog élni. Mária Teréziában a nép mindig is a császárnét látta – és hiába mondtak bármit, az is maradt mind a mai napig.

Mint bátor politikusnak, nevelőnek és anyának határozott elképzelései voltak, ezeket még akkor is makacsul védelmezte, ha nehéz idők jártak. Sok tekintetben

Így tehát egy sokarcú Mária Terézia jelenik meg a szemünk előtt: egyszer mint a haza cukormázzal leöntött terjedelmes és nyájas anyja, másszor mint kérlelhetetlen nevelő és uralkodó, aki konzervatív nézeteivel már a gyermekeinél is csődöt mondott, vagy mint szerető feleség és anya, aki fittyet hányva a protokollra és az etikettre, érzékeny, sebezhető, olykor könnyekig érzékenyülő, tiltakozó és tapintatos, megfontolt és kételkedő – amilyenek néha mi magunk is vagyunk. Lehet, hogy épp ebben rejlik töretlen népszerűsége, főleg azért is, mert mindezek mellett van öniróniája és önkritikája, és így emberileg nagyon közel kerül hozzánk. Egy ízben, az egyik levelében erőteljesen osztrák modorában találóan leírta, hogy mit gondol önmagáról:

„Rossz pénz nem vész el.” (Levél Lacy tábornagyhoz
1771. január 27-én)

A Mária Teréziáról kialakult kép a mai napig alig halványult el, ahogy töretlen dicsősége több mint 230 év után is bizonyítja, még ha a hangsúlyok egy kicsit át is helyeződtek. A főleg férfiak uralta történettudomány évszázadokon át kivételes tehetségként ünnepelte Mária Teréziát, de persze mindig a férfiakhoz mérten, mint ahogyan ez többek között Anton Ziegler *Gallerie aus der österreichischen Vaterlandsgeschichte* (Az osztrák haza történetének arcképcsarnoka) című, 1838-ban megjelent művéből is kiderül: „Mária Terézia, akit erényes anyja tanított, már kora ifjúságában olyan nemes tulajdonságokat mutatott, amelyekkel csak férfiakat tüntet ki a sors. [...] Így Mária Terézia az egyik legnagyobb asszony volt, akinek fejét korona ékesítette. Viharok és megpróbáltatások közepette

kezdte az uralkodást; az elkövetkezendő évek hosszú sora azonban – kivéve a poroszokkal folytatott hétéves háborút – a béke áldásos tevékenységei között múlt el [...]”⁴

Legjobban épp a levelei mutatják, hogy Mária Terézia mennyire gyakorlatias és realista volt, kora minden ellentmondása és meghasonlottsága ellenére, hiszen minden kornak megvannak a maga ellentmondásai, s manapság magunk is hasonló körülmények között tevékenykedünk, még ha más társadalmi feltételek mellett is. Mária Terézia józan természete még a politikai és magánéleti válságok idején is tiszteletet parancsoló és méltóságot sugárzó volt, így egyben példát is mutatott. „Áldozatot kell hoznunk” – így siránkozik Michaela Ronzoni, aki Mária Teréziát alakítja *A Habsburgok* című, 2007-ben Bécsben bemutatott musicalben. És valóban, Mária Terézia mint uralkodó, de mint hitves és gyermekei fejlődéséért felelős anyja is, gyakran került kényszerhelyzetbe. Legnagyobb áldozatának kétségtelenül azt tekinthetjük, hogy kész volt átvenni a nehéz örökséget, amikor apja, VI. Károly fiú örökös nélkül, meglehetősen korán, 1740. október 20-án, ötvenöt éves korában elhunyt. Mária Terézia egyetlen fiútestvére, Lipót János 1716. április 15-én született, és néhány hónap múlva, 1716. november 4-én meg is halt.

„Nyomaszt, hogy mindenáron gyermeket kell nemzenem” – sóhajt fel a már említett musicalben VI. Károly császár is, hogy aztán egy harsány belépőt szenteljen a problémának: Ó magvak, könyörüljete meg / egy szegény fejedelmen, esdek / születhessen végre fiam. * De hogy való-

* Kiss Zsuzsa fordítása.

Mária Teréziát a róla készült legjellemzőbb festmények mindig díszes öltözékben és felékszerelve ábrázolják, bár a császárné nem sokat törődött ezzel. Sőt a hétéves háború idején kijelentette, hogy szükség esetén hajlandó elzárlogítani az ékszereit.

jában honnan eredt a baj, arra meggyőző bizonyítékok vannak: VI. Károly ugyanis nem szívesen élt házaseletet a hitvesével. A nőági örökösödést az 1713-as Pragmatica Sanctióval biztosították a Habsburgok országaiban, bár ezt Európában nem minden uralkodó volt hajlandó elfogadni, amint ezt mindjárt látni is fogjuk az ifjú aszszony trónra lépésekor.

Szülei példája és saját problémái megtanították Mária Teréziát arra, hogy egy ősi dinasztia fennmaradását mi-

VI. Károly császárral, Mária Terézia apjával kihalt a Habsburgok férfiága. A császár éppen ezért elutasította a kérést, akik szép számmal versengtek csinos lánya kezéért, ha nem feleltek meg a Habsburg-ház dinasztikus követelményeinek.

lyen nagymértékben fenyegeti, ha nincs (férfi) örökös. Elhatározta, hogy ő másképpen fogja csinálni, és a gazdag gyermekáldás kétségkívül őt igazolta. Minden alkalommal elégtétellel nyugtázta, hogy ismét sikerült meggyőznie valamelyik lányát vagy menyét a gyermekszülés szükségességéről.

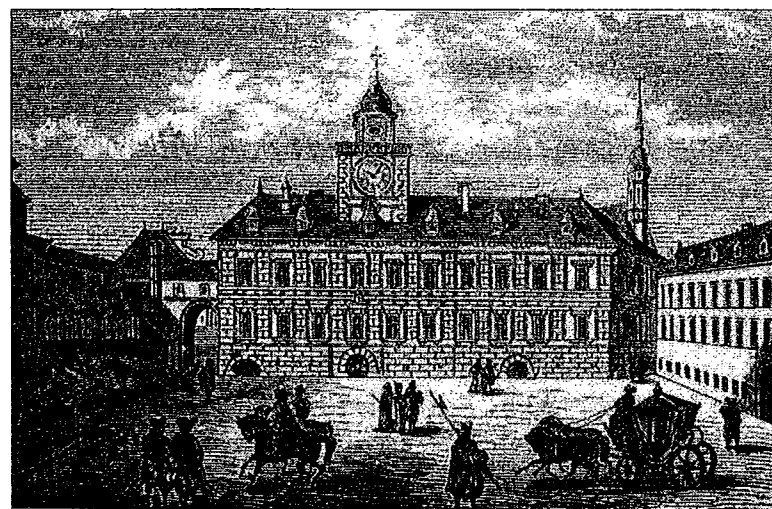
„Lám, mennyire örültünk, amikor megszületett a negyedik főherceg! Most már hatan vannak; nagyon meg kell köszönnünk, és hálát kell adnunk az égieknek! Ha jól

sejtem, akkor két évszázada nem volt a házukban ennyi főherceg, mint most, és lám, a dinasztia mégis kihal velem. Ám látom házuk felvirágzását. Legyen ez a szent vallásnak, az egyháznak és népeinknek éppannyira hasznára, mint valaha volt, midőn csupa derék, jószágos fejedelem, jó keresztény, jó férj, jó apa és híveihez hűséges barát volt tagja.

(Levél Ferdinánd főherceghez 1712. augusztus 20-án)

Mária Terézia anyja, Erzsébet Krisztina főhercegnő, akit VI. Károly császár 1708. augusztus 1-jén Barcelonában még mint Spanyolország megkoronázatlan királya (Spanyolországban III. Károly néven uralkodott)⁵ vett feleségül, Lipót János után már „csak” három lányt hozott a világra: Mária Teréziát (1717–1780), Mária Annát (1718–1744) és Mária Amáliát (1724–1730). Mária Terézia 1717. május 13-án, reggel hét óra harminc perckor látta meg a napvilágot a bécsi Hofburgban. Apja kívánságára még ugyanazon a napon megkeresztelték a lovagteremben. A keresztségekben a Mária Terézia Walburga Amália Krisztina nevet kapta. Mária Terézia élete a későbbiekben is szorosan összekapcsolódott a bécsi Hofburggal: a Hofburghoz közeli Ágoston-rendiek templomában kötött házasságot 1736. február 12-én Ferenc Istvánnal, Lotaringia hercegével, a menyegző este 9-kor kezdődött a Burg Császári Nagyszínházában. Később itt, a Burgban adott életet tizenhat gyermeke közül néhánynak, és itt halt meg 1780. november 29-én, este kilenc óra körül.

Mária Terézia megszületése és halála egy mozgalmas élet kezdete, illetve vége. Ebbe a mozgalmas életbe pillanthatunk bele gyakran nagyon személyes hangvételű

A bécsi Hofburg (a képen az Amália-szárny látható) Mária Terézia számára nemcsak a Habsburg-monarchia hatalmi központja volt, hanem egész életének színtere is: itt született 1717. május 13-án és itt halt meg 1780. november 29-én.

levelein keresztül. E magánlevelek témája legtöbbször a terhesség, a gyermekek nevelése, az udvari élet és a divat, vagy a töretlen hűség az egyházhoz. Alig van olyan, az emberi kapcsolatokat érintő téma, amelyről ezekben a levelekben ne esne szó. Néhány levele, mint például az, amelyet élete utolsó évében, 1780. június 26-án írt a menyének, Mária Beatrix d'Este hercegnőnek, olyanok, akár egy beszámoló a korabeli társági életéről:

„Kedves Lányomasszony! Épp most, [június] 14-én kaptam meg a császár levelét Szmolenszkből. Ő 15-én akart elindulni Moszkvába, a cárnő meg Szentpétervárra. A császár úgy számolja, hogy két hét alatt lesz Moszkvában, és ott marad két vagy három hétig, majd

Rigán és Litvánián keresztül visszamegy Galíciába, anélkül hogy Varsót vagy Erdélyt, a Bánátot, Magyarországot érintené. Augusztus első napjaiban érkezne meg Bécsbe. Nem tagadom, hogy addig nem nyugszom meg, amíg nem lesz megint itthon. Két napig egy kocsi-ban utazott a cárnővel és még másik hét személlyel. A cárnő, ő és Rumjancov hátul, velük szemben az udvarhölgy, a lánya, Patjomkin nagyon csinos unokahúga, aztán Engelhard kisasszony, Cobenzl, és végül egy szárnysegéd.⁶ Minden városban a város magisztrátusa fogadta őket, valamint az egyház képviselői, végeláthatatlan beszédek, nyolcvanszemélyes estebédek (ill. ünnepi étkezések) és késő éjszakai vacsorák, bálók, látványosságok minden este, még az utazás ideje alatt is. Szó, ami szó, tetszenek nekem ezek a huncutok [...]"

A várakozásoknak megfelelően igen sok szó esik ezekben a levelekben a tizenhat gyermekről, akik Mária Terézia és a nála kilenc évvel idősebb Ferenc István házasságából születtek. A tizenegy lány és öt fiú⁷ mindegyike határozott és összetéveszthetetlen egyéniség volt, de a sors és anyjuk szigorú beavatkozásai következtében sok olyan közös vonásuk is kialakult, amelyek gyakran tragikus, sőt halálos véghez vezettek. Négyen közülük megkapták a himlőt, hárman meg is haltak benne (Károly József 1761-ben, Johanna Gabriella 1762-ben és Mária Jozefa 1767-ben). Negyedikként Mária Erzsébet kapta meg a betegséget. Ő volt Mária Terézia lányai között a legszebb, de a himlő egész életére elcsúfította, és ezért kötődött olyan szorosan a testvéréhez, Mária Annához (Mariannához), akinek az arcát szintén hegek

csúfították el. Mária Gabriellát és Mária Jozefát csak a korai halál mentette meg a rossz házasság nyűgétől, nem így Mária Karolinát. Házasság és halál szorosan összetartozott, mert a szeretett atya, I. Ferenc császár éppen Lipót főherceg és Mária Ludovika spanyol infánsnő esküvője alatt halt meg 1765-ben Innsbruckban. Az elsőszülött lány, Mária Erzsébet (1740), valamint Mária Karolina (1741) és Karolina (1748) már közvetlenül a születésük után, vagy még csecsemőkorukban meghaltak. Marie Antoinette a guillotine alatt végezte Párizsban. Mária Karolina a gyermekek számát illetően felülmúlta az anyját: neki tizennyolc gyermeke született, de csak hét maradt életben. Mária Terézia fiának, Lipótnak is tizenhat gyermeke volt. Ő és a testvére, József, császár lett. Hogy a leveleket jobban megértsük, az alábbiakban röviden felvázoljuk Mária Terézia gyermekeinek legfontosabb tulajdonságait.

1 Mária Erzsébet, I. (1737-1740)

2 Mária Anna (1738-1789) Az édesanyja vele törődött a legkevesebbet, ezért a későbbiekben vissza is vonult Klagenfurthba, a Szent Erzsébet apácarend rendházába. Itt is temették el. Mária Anna, akit az udvarban Mariannának hívtak, már 1757-ben olyan súlyos tüdőgyulladást kapott, hogy fel is adták neki az utolsó kenetet. Ferde gerince miatt púpos volt, és ezért sokat csúfolták.⁸ Egyre féltékenyebb lett Mimire, a húgára, Mária Terézia kedvenc lányára, és II. József császár bájos feleségére, Izabella páрмаi hercegnőre. Érdekeltek a termé-

szettudományok, ez irányú érdeklődését az apjával osztotta meg, akinek korai halála mély válságba sodorta:

„Isten [...] váratlan és rémisztő gyorsasággal ragadta el tőlem hőn szeretett atyámat, őt, aki az én egyetlen támaszom és egyetlen vigaszom volt. Halála porig sújtott. [...] Bevallom, éppoly heves és túlzó voltam bánatomban, mint amilyen túlzó és heves vagyok sajnos minden egyébben is. Nem találtam senkit, aki tudott volna rajtam segíteni, így én segítettem magamon.”⁹

3 Mária Karolina, I. (1740–1741)

4 József (1741–1790) [II. József néven német-római császár és magyar király] Első házasságát (1760) Izabella pármái hercegnővel (1741–1763) kötötte. 1765-ben német-római császárrá választották. Első, szeretett feleségének halála (1763) és Mária Terézia nevű lányának elhunyt (1770) miatt kedélye elkomorult. Anyja kívánságára újra megnősült, 1765-ben feleségül vette Mária Jozefa bajor hercegnőt, akiről azonban már a házasságuk előtt kedvezőtlenül nyilatkozott: *„Huszonhat éves [...] még nem kapta el a himlőt, de sem ez, sem ifjúi vonzerő nélküli kicsi, kövér alakja, pattanásos, vörös foltos arca, csúnya fogai nem alkalmasak arra, hogy visszatérítsenek egy házassághoz [...]”*¹⁰ József nemcsak életében nem közeledett második feleségéhez, de még a temetésén sem vett részt.

5 Mária Krisztina (1742–1798) Becenevén Mimi, Mimerl, Mária Terézia kedvenc lánya volt, ezért anyja megengedte neki, hogy szerelmi házasságot kössön Albert

A császárnénak mindig az volt a véleménye, hogy gyermekből sohasem elég. Összesen tizenhat gyereke volt, ebből tizenegy lány.

A képen három lánya, Mária Anna, Mária Krisztina és Mária Erzsébet egy hermelintakarón.

Kazimir szász-tescheni herceggel, aki felesége halála után a bécsi Ágoston-rendiek templomában Antonio Canovával csináltatott számára méltán híressé lett síremléket. Testvérei egész életén át árgus szemekkel figyelték, hogy anyjuk miféle előnyökben részesíti. Erről tanúskodnak öccsének, a későbbi II. Lipót császárnak titkos naplóbejegyzései is: *„Mimivel és Alberttel a császárné a legnagyobb gyengédséggel bánik, ők meg azt csinálnak vele, amit akarnak. [...] Mimi akkor mehet be hozzá, amikor csak akar, és ő valamennyi gyermeke közül benne bíz meg a legjobban. [...] Mimi ezzel nyíltan dicsekszik, és visszaél a kiváltságos helyzetével, olyan nyira, hogy a császárné, tartva a féltékenységtől, semmi féle érdeklődést nem mer mutatni a többi gyermeke iránt, ha csak nem kap tőle engedélyt rá, vagy akkor, ha nem látja.”*¹¹

6 Mária Erzsébet (1743–1808) Mária Terézia legcsinosabb lányának tartották, és már tizenkét éves korában házassági ajánlatokkal ostromolták. A lány szépsége miatt anyja nagy lehetőséget látott arra, hogy igen jól adja férjhez, mégpedig a francia királyhoz. A huszonnégy éves Liesl (így hívta az anyja) három nappal az esküvője előtt megkapta a himlőt. XV. Lajos emiatt visszalépett a házasságtól. Miután felépült betegségéből, Mária Erzsébet visszavonult egy hölgyalapítvány innsbrucki apátságába. Később apátnő lett, és haláláig itt élt. Testi hibás nővérével, Mária Annával főleg az kötötte össze, hogy egyikük sem állhatta Mária Terézia kedvenc lányát, ahogy az öccse, Lipót naplójából kiderül: *„Liesl többnyire jó barátságban van Mariannával, és a legnagyobb egyetértésben együtt panaszkodnak a császárnéra, és áskálódnak Mária [Mimi] ellen, de ha csak ketten vannak, akkor egymással veszekednek, és Liesl csúnyákat mond Mária Annáról, és szörnyű dolgokat mesél róla.”*¹²

7 Károly József (1745–1761) Hamarosan kiderült, hogy a szülei kedvenc fia, ezért riválisa lett II. Józsefnek, idősebb fivérének, aki irigyelte kedvességéért és intelligenciájáért. Az ő meredeken felfelé ívelő pályájának is a himlő vetett véget: ebben a betegségben halt meg tizenhat éves korában.

8 Mária Amália (1746–1804) Ő volt Mária Terézia legmakacsabb lánya. Soha nem volt hajlandó engedelmeskedni az anyjának, aki azt mondta róla rosszállólag, hogy gőgös, önfejű és túlságosan eleven:

Mária Terézia öt fiút hozott a világra, akik a dinasztia fennmaradása miatt különösen fontosak voltak számára, ezért nagy figyelmet fordított a neveltetésükre. A képen középen József, jobbra a tizenhat éves korában meghalt Károly József és balra Lipót.

*„Hagyj fel ezzel a parancsolgató és kérkedő modorral, amely elidegeníti Tőled a szíveket [...]”*¹³

Amikor feleségül akart menni a csinos II. Károly Ágost zweibrückeni herceghez, a nővére, Mária Krisztina Albert Kazimir szász-tescheni herceggel kötött szerelmi házassága lebegett a szeme előtt, ám Mária Terézia elhatározta, hogy az akkor huszonhárom éves lányát Ferdinánd páрмаi herceghez adja feleségül. Erre Mária Amália sírógörcsöt és dührohamokat kapott, mindhiába, 1769-ben megtartották az esküvőt Pármában. A későbbiekben teljesen kivonta magát az anyai gondoskodás alól. Férje halála után kénytelen volt elhagyni Pármát, és átköltözni Prágába.

9 Lipót (1747–1792) 1765-ben Innsbruckban feleségül vette Mária Ludovika spanyol infánsnőt, III. Károly király lányát. Az esküvőt beárnyékolta apja halála. A császár halála után fia, József lett a vagyon általános örököse (csak a készpénz húszmillió aranyforint), míg Mária Terézia legnagyobb megdöbbenésére a többi gyerek, még Lipót is üres kézzel volt kénytelen távozni.¹⁴ Mind Toscana nagyhercegeként, mind 1790-től II. Lipót néven német-római császárként, és ebben a rangjában korán elhunyt fivérének, II. József császárnak követőjeként a császári trónon, hű maradt annak reformjaihoz, bár óvatosabb volt a végrehajtásukban, mint a fivére. A Madridban született spanyol infánsnővel, Mária Ludovikával kötött házasságából összesen tizenhat gyermeke született.

10 Karolina (szül./megh. 1748-ban)

11 Johanna Gabriella (1750–1762) I. Ferdinánd Bourbon hercegnek, Szicília királyának volt a jegyese. Jóságú és kedves teremtes. Egy évvel fiatalabb húgával, Mária Jozefával osztotta meg a szobáját. A nevelőnőjük is közös volt. Mivel meghalt himlőben, természetesen nem jött létre a Mária Terézia által eltervezett házasság.

12 Mária Jozefa (1751–1767) Nővére, Johanna Gabriella korai halála után – akit éjszakákon át siratott – őt is eljegyezték I. Ferdinánddal, Szicília királyával, hogy ezzel eleget tegyenek a Habsburg-ház szövetségi politikájának. 1767 októberének elején elküldték neki vőlegénye

gyémántokkal ékesített képmását, amitől kezdett egyre jobban elmenni a kedve ettől a házasságtól, és a hangulata is mind borongósabb lett. Még az sem tudta felvidítani, hogy Nápoly–Szicília királynéja lesz. Ez a házasság is veszélybe került azonban, amikor 1767. október 4-én, miután az Ágoston-rendiek templomában felkereste a császári sírboltot, kitört rajta is a himlő. Esküvőjének napja halálának napja lett. A halálos ágyán még azzal vigasztalta az anyját, hogy ezen a napon amúgy is el kellett volna hagynia, így azonban az égbe megy, ahol sokkal jobb dolga lesz. Akár szeretett nővérének, Johanna Gabriellának és további tíz testvérének, az ő végső nyughelye is a bécsi kapucinusok kriptájában van.

13 Mária Karolina (1752–1814) Ő lett végül is az, aki 1768. május 12-én feleségül ment I. Ferdinánd nápoly-szicíliai királyhoz, III. Károly spanyol király fiához. Az esküvőt a Nápolyhoz közeli casertai királyi palotában tartották meg, miután mindkét nővére, akiket előzőleg eljegyezték I. Ferdinánddal, himlőben meghalt. Már a bécsi udvarban is rossz gyereknek, illetve vad lázadónak tartották, aki gyakran keveredett konfliktusba az anyjával, akihez azonban mégis sok mindenben hasonlított, például a türelmetlenségében vagy a diplomáciai érzékében. Lelkiismeretesen felkészült arra, hogy I. Ferdinánd király oldalán ő lesz a nápoly-szicíliai királyné, s ez hozzá is segítette ahhoz, hogy teljesítse kényes politikai küldetését. S bár nem szeretette férjét, a királyt, mégis tizennyolc gyermekkel ajándé-

kozta meg (tizenegy lánnyal és hét fiúval). A gyermekáldást illetően tehát felülmúlta az édesanyját, Mária Teréziát.

14 Ferdinánd Károly Antal (1754–1806) Gondtalanabb volt az ifjúsága, mint a bátyjaié, mivel ő csak negyedik volt a trónöröklés sorrendjében. Nagyon korán kiszemelték Mária Beatrix d'Este hercegnő, III. Herkules modenai herceg lányának férjéül. 1771. október 15-én meg is tartották az esküvőt. Mária Terézia ezzel a sakkhúzással akarta megszerezni a modenai hercegséget. A házasságból nyolc gyermek született, ők lettek volna a Habsburg–d'Este-ház megalapítói. Csakhogy Ferdinánd Károlynak, akit 1780-ban Lombardia helytartójává neveztek ki, 1796-ban a családjával együtt el kellett menekülnie Napóleon elől. Trieszten és Brünnön (ma Bruno) át jutottak el Bécsűjhelyre (Wiener Neustadt), ahol a hercegné néhány gyermekével együtt letelepedett. Ferdinánd Károly és a nagyobb fiai a bécsi Belvedere palotában találtak új otthonra.

15 Marie Antoinette (1755–1793) II. József mellett Mária Terézia gyermekei közül a legismertebb. Mindenszentekkor, november 2-án született, születésekor olyan komoly komplikációk léptek fel, hogy az anya élete veszélyben forgott. Ezt, és hogy a születése előtti napon Lisszabont súlyos földrengés rombolta porig, később sokan baljós előjelnek tartották. A császárné Marie Antoinette-et XVI. Lajos francia királynak szánta feleségül, hogy ezzel is megerősítse a Habsburg–Bourbon-

Mária Teréziának egyre komolyabb nézeteltérései voltak legidősebb fiával, II. Józseffel. Férje halála után azt remélte, hogy József, mint a család legidősebb férfi tagja, majd támasza lesz az uralkodásban, de ez a reménye nem teljesült. József cinikus természete és elszántsága a birodalom megreformálására Mária Teréziát egyre jobban szembefordította a fiával.

tengelyt. Marie Antoinette még nem volt tizenöt éves, amikor 1770-ben útnak indították leendő hitveséhez Franciaországba. Útközben mindenütt ünnepségek kísérték a számtalan hintóból és málhás kocsiból álló menyasszonyi menetet. 1770. május 16-án végre megérkezett a menet Versailles-ba. Marie Antoinette az évek során két fiúval és három lánnyal ajándékozta meg a francia királyt. Fényűző életet élt, amely az éhínség sújtotta Franciaországban komoly ellenszenvet váltott ki, és a királyné egyre inkább a bírálókat céltáblája lett.

A francia forradalom idején ezért lesújtott rá a népharag: 1793. október 16-án követte a férjét a verpadon, akit már korábban, 1793 januárjában lefejeztek.

16 Miksa Ferenc (1756–1801) Mária Terézia legkisebb fia, akit anyja Magyarország helytartójává akart megtenni, szigorú katonai nevelést kapott. A bajor örökösödési háború egyik viszonylag rövid hadjárata alatt súlyosan megbetegedett (kelések keletkeztek a lábán), így anyja tervei fia katonai karrierjét illetően füstbe mentek, ezért a későbbiekben egyházi pályára adta. Miksa Ferenc kezdetben idegenkedett a papi hivatástól, de hamarosan már komoly teológiai tanulmányokat folytatott. A későbbiekben Köln és Münster választófejedelme és Köln érseke lett. Szerénységéről nevezetes egyházi személyiség volt, elkötelezett híve a felvilágosodásnak – voltak is ezért konfliktusai a pápával. Amikor 1794-ben a franciák betörték Köln városába, kénytelen volt elmenekülni. Bécsben, a hetzendorfi kastélyban halt meg.

Mária Terézia hat gyermekének halála egy átlagember életében nagyobb sorscsapás lett volna, mint amennyit el lehet viselni. Számításba kell vennünk azonban, hogy még életében harminc unokája is született. Az unokák sorában az első öt lány a Mária Terézia nevet kapta, csak a folyton ellenkező Mária Amália adta gyermekének a Karolina nevet. Mária Teréziának összesen ötvenhét utódja volt, közülük azonban huszonegy korán meghalt, így csak harminchat élt meg tekintélyesebb kort.

Ám a császárné számára csak szeretett hitvese halálakor dőlt össze a világ. Ettől fogva haláláig csak gyászruhát viselt, és egyre inkább úgy tűnt, hogy már ő maga is megelégtelte az életet:

„Nem ismerek magamra. Úgy élek, mint valami állat, érzéketlenül, bután, és elfelejtek mindent. Hajnali ötkor kelek, későn fekszem, és egész nap nem csinálok semmit. Még csak nem is gondolkodom.” (Mária Terézia egyik, újév alkalmából Silva-Tarouca grófhhoz írt leveléből)

Rossz hangulata és férje elvesztése miatt, amit soha nem tudott kiheverni, valamint a politikai válságok következtében egyre gyakrabban támadtak nézeteltérései egy-egy gyermekével. Különösen Józseffel volt egyre több konfliktusa, ami nagyon megnehezítette számára fia oldalán a kormányzást.¹⁵

„Napról napra rosszabb a hangulat, és egymás boszszantásában sincs hiány. [...] Kérem, vesse tűzbe ezt a levelet, és egyetlen rossz szót se szóljon a császárnak [Mária Terézia fiának, II. Józsefnek], bár az emberek már ügyis többet tudnak, mint amennyit tudniuk kellene.” (Mária Terézia levele 1771. január 10-én De Herzelle márkinénak)

A reformerként ismert II. József, akinek kedélye szeretett első felesége és gyermekei halála után aggasztóan elkomorult,¹⁶ különösen uralkodásának tévedhetetlenségnek gondolt, rideg stílusával okozott sok fájdalmat az édesanyjának, mint ahogy ez Mária Terézia 1775 karácsonyán írt, rezignált leveléből is kiderül:

„Túlságosan is fitogtatod az ellenérzéseidet a hagyományokkal és a klérussal szemben, túlságosan kimutatod,

hogy milyen szabadon gondolkodsz viselkedésről és erkölcsről. Így nem csoda, ha aggódom, és félve nézek a jövő elébe. Hidd el, hogy nagyon nyugtalanít, amikor azt látom, mennyire nem értesz velem egyet, és hogy mily nagyon ragaszkodsz régi előítéleteidhez. Remélem, Téged boldogabbá tesznek, mint engem.”

Mária Terézia gyakran kritizálta gyermekei felületes és kicsapongó életét. Így szinte szünet nélkül arra ösztökéli Marie Antoinette-et, a legkisebbik lányát, hogy ajándékozza meg a dauphint egy utóddal, és ezért kerülje az olyan foglalatosságokat, amelyek veszélyeztethetnék a testi épségét.

„Még a mértékletes lovaglást sem helyeslem, és az éjszakai kárás is káros az ügy szempontjából. Nyugalom kell, nem hajsza. Mindezek szükségesek ahhoz, hogy boldog légy, és Franciaországot is boldogíthasd. Számomra ez nem lehet közömbös.” (Levél 1780 augusztusából)

Anyai szigorral felügyeli a gyermekei étkezését is, így például Johanna és Jozefa nevelőnőjének, Maria Walburga Lerchenfeld grófnőnek is előírja az erre vonatkozó szabályokat, és 1756 novemberében az alábbi utasításokat adja:

„Megkövetelem, hogy a gyermekek mindenből egyenek, ne finnyáskodjanak, ne válogassanak az ételben, és ne csak a jobb falatokból vegyenek, sőt maga az étel sem lehet vita tárgya. Minden pénteken és szombaton, valamint a böjti napokon egyenek halat. És mivel Johanna különösen undorodik a haltól, nem szabad engedni neki, és arra kell ösztökélni, hogy ne üljön sokáig fölötte, miközben a többi gyermekem jogos ellenszenvet tanúsít a dolog iránt.”¹⁷

Ezekből a levelekből, valamint az ismert anekdotákból és a korabeli újsághírekből lenyűgözően érdekes részleteket ismerhetünk meg egy átalakulóban lévő korról, amelynek messze ható politikai, vallási, társadalmi és művészeti következményei hatással voltak Mária Terézia jellemére, személyes véleményére, vagy éppenséggel arra, hogy mit utasított el.

A sorscsapások miatt, és mert úgy érezte, hogy több ízben is kudarcot vallott gyermekei nevelésében, az impulzív, életvidám asszony lassanként sértődékeny, szomorú és pesszimista anya lett. De tagadhatatlan az is, hogy nemritkán ő volt a hibás. A közvetlen környezetéből ezt az egyik menyee, II. József istenített felesége, Izabella páрмаi hercegnő ismerte fel mindenkinél világosabban, akit Gertrud Fussenegger¹⁸ szerint a sógor-nőjéhez, Mária Krisztina főhercegnőhöz rajongó, sőt erotikus érzelmek fűztek.¹⁹ Izabella röviddel a halála előtt az alábbiakat írja Mária Krisztinának: „Eleinte meg kell hunyázkodnod a császárné előtt; a jellemedben fel fogja fedezni azt a hasonlóságot az enyémmel, amely majd hozzád köti [...] De ismered, milyen, és hogy mennyire szereti a gyermekeit: ebben a szeretetben mindig van némi bizalmatlanság és látszólagos ridegség [...]”²⁰

Mária Terézia számtalan magánlevele olyan sorsszerű eseményeket tár fel előttünk, amelyek megrázóak, annak ellenére, hogy régen történtek, és a társadalmi környezet is idegen számunkra. Lehetséges, hogy éppen nyíltan bevallott gyengesége, tanácstalansága és tántoríthatatlansága az oka többek között annak, hogy generációk csodálták és csodálják, s ez a csodálat olykor a történelmi

méltatásokban is felvillan: „Különösen Mária Terézia áll közel hozzánk érzelmileg, mivel támadta az egész világ ezt a gyöngé, gyámoltalan asszonyt. Ellenségei gazdátlan prédának tekintették Ausztriát, és már boldogan fel is osztották a zsákmányt. De lám, ezt a gyöngé, gyámoltalan asszonyt meghajlítani bár lehetett, de megtörni nem, Mária csodálatra méltó lelkierőről tett tanúbizonyságot.”²¹

És Mária Terézia némely tanácsai vagy panaszaik csodálatra méltóan időtlenek, mindig, minden korban érvényesek:

„A helyzetem kétségbeejtőbb, mint bárki gondolná. Elviselhetőbb lenne, ha ezek a dolgok elősegítenék a gyors véget, vagy javítanának az állapotomon, de sajnos azon kapom magam, hogy teljesen érzéketlen vagyok, amikor imádkozom, és a feladataimat egyre hanyagabbul végzem. Ettől nagyon rosszkedvű leszek, és végül hagyom, hogy menjen minden a maga útján.” (1768. június 22-ei levél)

Még a nagyon köznapi, emberi dolgokat sem hagyja ki, ahogy barátnőjének, Enzenberg grófnénak írt leveléből is kiderül:

„Majd elmondják Önnek, hogy milyen kövér és hájas lettem. A lelkem kiszáradt, úgy érzem, nagyon megöregedtem, elerőtlenedtem és leromlottam.”

Hugo von Hofmannsthal Richard Strauss operájának, A rózsalovagnak a librettójában a tábornagyné szájába adja a kérdést:

„Az Isten mért is adja így,
Ha bennem semmi nem változott,
S ha egyszer már így tette is,

Miért kell nekünk meglátni úgy,
Ahogy most látom én?
E titkot mért nem rejti el?
Mert mindez titok ám,
Mit tudni nem,
De békén túrni kell,
Amíg csak élsz...
S ki hogyan tűr,
A nagy különbség abban áll!*

És kétségtelen, hogy Mária Terézia felbecsülhetetlen leveleiben éppen ez a „hogyan” az, amiért közvetlenségük, spontaneitásuk vagy éppen anyai kétségbeesésük olyannyira megérint bennünket ma is, és emberi közelségbe hoz egy kiemelkedő személyiséget. És ezért illik Mária Teréziára és a leveleire különösen az is, amit a nagy osztrák író, Robert Musil egy másik összefüggésben mond: „Mindig csakis a személyiség függvénye, hogy mit mond, és hogyan mondja.”

* Várady Sándor fordítása.

„Nézzé el nekem ezt a macskakaparást”

„Hogyan viselkedsz majd egy olyan szellemes,
művelt herceggel, mint a hitvesed? Mivel kívánod szórakoztatni?
Az itteni pletykákkal és történetekkel a gyermekkorodból?
Az utazásoddal? Az én betegséggemmel? Számára ismeretlen
emberek kalandjaival, akik nyilván egyáltalán nem is
érdeklődnek, és különben sem érnek semmit? [...]”

MÁRIA TERÉZIA LEVELE LÁNYÁHOZ, MÁRIA AMÁLIÁHOZ,
AKI 1769. JÚNIUS 27-ÉN KELT EGYBE FERDINÁND PÁRMAI HERCEGGEL,
ÉS 1769. JÚLIUS 1-JÉN UTAZOTT EL PÁRMÁBA

A levélíró Mária Terézia, avagy a levélírás művészete

Jelen könyv, hogy kitűzött célját elérje, elsősorban azokat a magánleveleket használta forrásként, amelyeket Mária Terézia a gyermekeihez és a barátnőihez írt, és bennük magánjellegű gondolatainak, érzelmeinek és vágyainak adott hangot. Néha ugyan burkoltan a szándékait is közölte, de a levelek hangneme általában erélyes, néha anyailag gondterhelt és gyengéd, máskor meg hátrározott és ellentmondást nem tűrő. Emellett számára nemcsak a levél tartalma volt a fontos, hanem az alkalomnak megfelelő forma is, vagy az a személyes igény, hogy a kor udvari szokásainak megfelelően franciául írt levelekbe németül, illetve bécsi dialektusban kifejezéseket, néha egész mondatokat iktasson be.

Hogy mennyire fontos volt számára a levelek formája, arról önkritikus, mentegetődő megjegyzései tanúskodnak. Amikor Mária Antóniához, a szász választófejedelem feleségéhez ír éppen levelet, majdnem megfullad, mert annyira szorítja a fűző (1761. december 8-ai levél), és ennek következtében egy kis illetlenséget követ el, amit meg is ír:

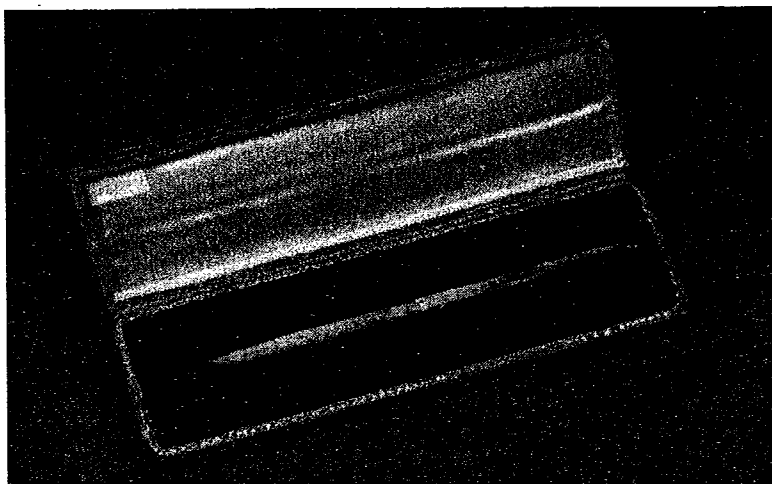
„Kérem, bocsássa meg figyelmetlenségemet a levél elején. [Mária Terézia nem azon az oldalon kezdte a levelet, ahol az előírások szerint kellett volna.] Már csak azért is kérem, hogy nézzé el nekem ezt az illetlenséget, mivel a császár névnap ünnepségén a legszebb hivatalos öltözékembe préseltem bele magam, és ezért levélírás közben alig bírok megmozdulni; ráadásul ma még egy fontos ünnepségre is megyünk, így nagyon drága az idő [...]”

A levélírás csak idősebb korában kezdett egyre terheesebbé válni az uralkodónőnek, ezért néha mások segítségét volt kénytelen igénybe venni:

„Nézzé el nekem ezt a macskakaparást, de a jobb válam valóban rettenetesen reumás, amiért az írás egyre inkább nehezemre esik [...] Bocsássa meg, hogy ez a levél másvalaki keze írása, de annyira szaggat a jobb karom, hogy képtelen vagyok magam megbirkózni a feladattal.” (Levél Mária Antóniához, a szász választófejedelem feleségéhez, 1763. október 10.)

Majd szintén egy Mária Antóniához, 1764. február 9-én írt levélben folytatódik a panaszáradat:

„Amikor Petzold a lengyelországi ügyek miatt átvette a futárszolgálatot, képtelen voltam tollat fogni, mivel

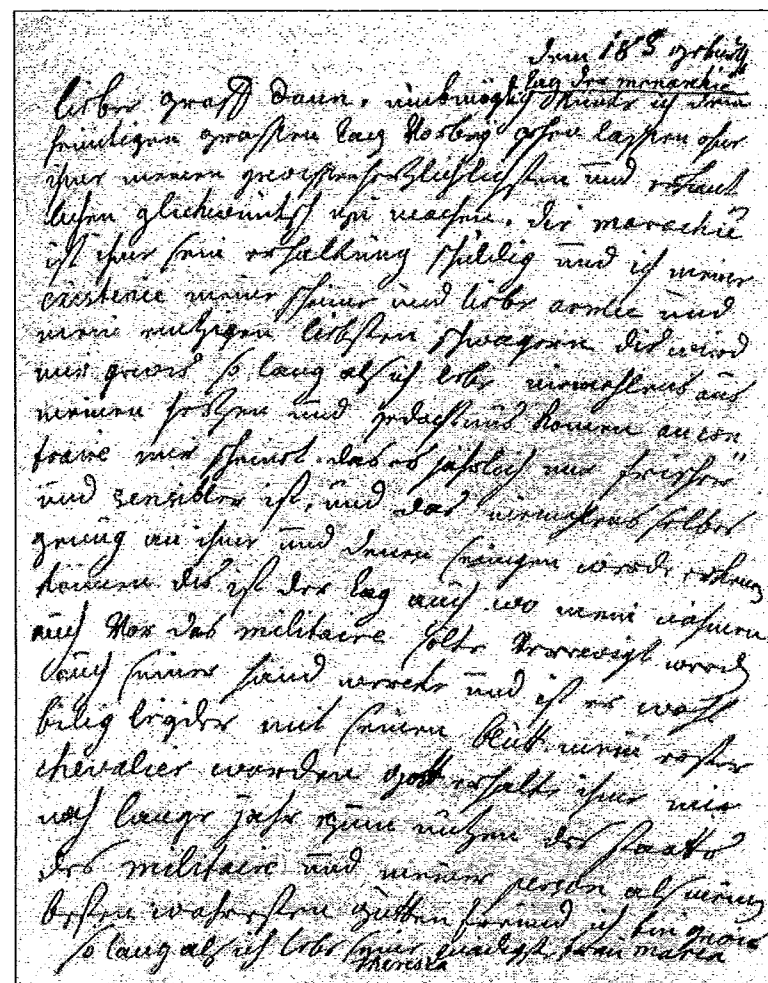

A császárné élete során szinte mindennap tollat ragadott, és sem a léghuzat, amely lesöpörte íróasztaláról a levélpapírt, sem egy felborított kávéscsésze nem tántoríthatták el a levélírástól. Nem röstellt olykor bocsánatot kérni az „írómányaiért”. A klosterneuburgi apátságban még ma is nagy becsben tartva őrzik az egyik lúdtollát.

már egy hónapja úgy fáj a fejem, hogy majd' szétszakad, a torkomon meg érzem, hogy meghültem, és kínoz a reuma is, és bár mindezek a bajok nem komoly betegségek, mégis akadályoznak dolgaim elvégzésében, és különösen az írásban.”

Mária Terézia betegségei egyre jobban megmutatkoztak az írásában is, amiért mintegy bocsánatot is kér az egyik, Marie Antoinette-hez írt levelében, és ugyanebben a levélben utal rá, hogy a kusza írásnak egyre gyengülő látása az oka:

„A stílusom és a betűim nem igazán jók, a karom és a szemem néha mindent félrevisz és görcsössé tesz, amiért a jövőben szükségem lesz egy idegen kéz segítségére. Kérlek, ne haragudj rám nagyon a pacákért, ezt

A császárné egyik legfontosabb tevékenysége a levélírás volt, mert így tudta tartani a kapcsolatot a gyermekeivel és családja többi tagjával. Így ellenőrizte védencei pályafutását is. Magánlevelekre csak a futárjai útján válaszolt.

a levelet is három nekifutásban írtam meg, mivel a szél kétszer lefújta a padlóra. Tudod, mekkora huzat van a szobáimban.” (1774. május 30-ai levél)

Charlotte von Greinernek, aki Mária Terézia komornája és az író, Karoline Pichler édesanyja volt, az elmondásából tudjuk, hogy a császárné fiatal korában „*termetes, erős asszony volt*”, és bármilyen idő is volt, kinyitatta az ablakot, mert nem bírta a meleget. „*Nála egyáltalán nem volt szabad befűteni, nem félt a huzattól, és nem tudta, hogy mi az a reuma, még télen is gyakran nyitva volt az íróasztala melletti ablak.*”²² A későbbiekben Mária Terézia hol a rossz szemét, hol a reumáját okolja egyre egyenetlenebb, kuszább írásáért. 1776. március 6-án így ír kedvenc lányának, Mária Krisztina főhercegnőnek:

„*Beszélhetnék a feldagadt karomról, amely felettébb zavar. Észre fogjátok venni az írásomon.*”

Két évvel a halála előtt II. Józsefhez, a fiához 1778. április 12-én írt levelében rezignáltan jegyzi meg: „*Szeretett fiam, [...] csak gyötörlek a macskakaparásommal.*”

Mária Terézia a levélíráson természetesen nem csupán a szépírás művészetét értette, hanem annak lehetőségét is, hogy bizonyítékát adja műveltségének és diplomáciai tehetségének. Ezenkívül a levelek, amelyek egész Európából érkeztek a gyermekeitől, akiket politikai szempontok szerint házasított ki, egyben némi bepillantást engedtek számára abba is, hogy lássa, gondos és fáradságos nevelése meghozta-e a gyümölcsét. Ezek a levelek ezért gyermekei műveltségének megnyilvánulásai is voltak. Épp ezért ajánlotta nyomtatékosan a gyermekeinek, hogy levelezzenek szorgalmasan mind a szülői házzal, mind a rokonokkal, amint ez Marie Antoinette-hez 1770. április 21-én, a főhercegnő Franciaországba való elutazása napján írt intelmeiből is

kiderül. Ebből a levélből kiviláglik az is, hogy mi a különbség a futárposta és a rendes posta között, ami a későbbi recepció szempontjából egyáltalán nem elhanyagolható különbség:

„*Hála Starhemberg közvetítésének, Felséged egészen őszintén levelezhet velem. Minden hónap elején futárt küldök majd innen Párizsba. Így elegendő ideje marad Felségednek, hogy elkészüljön a levéllel, amelyet a futár megérkezése után nyomban átadhat neki. Postán is elküldheti a levelét, de ebben az esetben csak ártalmatlan témákról írjon, amelyekről bárki tudhat. Nem tartom szükségesnek, hogy az egész családjának írjon, kivéve a különleges alkalmakat, és a császárral is fent kell tartania a levelezést. Válthat levelet a németalföldi nagybátyjával és nagynénjével is, valamint Albert herceggel. A nápolyi királyné szívesen írna Felségednek, és ez ellen nincs is semmi kifogásom, mert ő csak okos és hasznos dolgokat ír majd. [...] Mindenbe be lehet avatni, persze csak úgy, hogy más is elolvashassa. Felséged pedig semmisítse meg a leveleimet, mert csak így írhatok még őszintébben, és én is meg fogom semmisíteni Felséged leveleit. Egy szót se ejtsen az uralkodói ház itteni ügyeiről, és kiváltképp csak mellékes és unalmas történetekről essék szó. A saját családjáról azonban mindig őszintén, de tisztelettudóan adjon hírt. S bár nem értek minden-
nel egyet, ami ott történik, hamarosan Felséged belátja majd, hogy másutt még sokkal rosszabb. Nálunk alapjában véve jelentéktelen gyerekességek és féltékenykedések körül forognak a dolgok, míg mások a mieinknél sokkal fontosabbak miatt kapnak hajba.*”

II. József császár, aki uralkodásának ideje alatt összesen több mint hat évet töltött utazással, 1771-ben meglátogatta a húgát, Marie Antoinette-et Versailles-ban, a francia udvarnál, mert a helyszínen akart meggyőződni húga viselkedéséről.

Marie Antoinette számára anyja levelei egy ideig arra voltak jók, hogy csillapítsák a honvágyát, amelyet franciaországi tartózkodása elején érzett. Ez olvasható ki abból a leveléből, amelyet 1770. július 12-én írt Mária Teréziának, nem sokkal azután, hogy megérkezett a fran-

cia udvarba: „Bár nagyon jól érzem itt magam, mégis szívből szeretnék visszamenni, hogy legalább egy pillanatra lássam drága és szeretett családomat. Kétségbe vagyok esve, mert Felséged nem kapta meg a leveletem. Azt hittem, hogy odaadták a futárnak, de Mercy úgy látta jónak, hogy Forcheronnal küldi el, és véleményem szerint ez okozta a késedelmet. Nagyon szomorú vagyok amiatt, hogy még azt sem tudhatom, mikorra várjam a nagybátyámat, a fivéremet és a sógornőmet. Könyörögve kérem, mondja meg, igaz-e, hogy Grazig eljűk ment, és hogy a császár nagyon lefogyott az utazástól; ez aggasztana, mert nem volt rajta sok felesleges hāj.”²³

Mária Terézia már néhány hónappal később némi meglepetéssel állapítja meg, hogy a lánya, Marie Antoinette valószínűleg soha nem lesz valami nagy levélíró:

„Kénytelen vagyok még azt is megjegyezni, hogy leveleid külleme egyre silányabb és hibásabb, tíz hónap elteltével ennél jelentősebb javulás lett volna várható. Némileg megdöbbsentem, amikor azt voltam kénytelen látni, hogy az itteni hölgyekhez írt leveleid több kézen mentek át. Szépírásgyakorlatokat kellene tartanod az abbéval vagy valaki mással, aki jobban ügyel a kézírásodra, hogy hozzászokj az egyenletes betűvetéshez.” (1771. október 2-án kelt levél)

Az efféle dorgálások nem nagyon ösztönözték Marie Antoinette-et arra, hogy a továbbiakban is szorgalmasan levelezzen szigorú mamájával, sőt a bátyjához, II. József császárhoz intézett leveleit ezek után készakarva eltitkolta az anyja előtt.

Persze ha az embernek nincs mit elmesélnie, akkor igyekszik elkerülni a társalgást, mindegy, hogy írásban

vagy szóban, hogy ezzel nehogy leleplezze – nem egészen saját jószántából –, mennyire hiányos a műveltsége és az érdeklődési köre. Mindenesetre Mária Terézia Mária Amália főhercegnőhöz írt leveléből (1769) ez a józan felismerés olvasható ki. Mária Amália egyébként 1769. június 27-én lépett frigyre Ferdinánd páрмаi herceggel, és 1769. július 1-jén utazott el Pármába:

„Mennél kevesebbet beszélsz, annál jobb. [...] Jól ismerem a beszédedet, és bármennyire kedvellek, meg kell mondanom, hogy bizony unalmas, és a frázisoknak, amelyekkel teletűzdeled a mondandódat, édeskevés közük van a tényekhez, amelyekről legjobb tudomásod szerint beszélsz. Ezenkívül elköveted azt a hibát is, hogy németül gondolkodsz, és szóról szóra lefordítod.”

S bár Mária Terézia ugyancsak megdöbben azon, hogy lánya mennyire híján van a fordítói tehetségnek, Mária Beatrix d'Este hercegnő tollából ezzel szemben egyenesen meghatónak találja ugyanezt. 1765. június 9-én²⁴ az alábbiakat írja:

„Szeretett Leányom, nem szeretnék én az utolsó lenni, aki Kedvességednek ezen a nyelven ír. Bár számomra sokkal kellemesebb, ha a levelezés nyelve a francia, mégis örülök, hogy németül írt sorokat kaptam. Kedves Leányomtól, és ezáltal meggyőződhettem róla, mennyire igyekszik egy egész nemzetet boldoggá tenni, amikor jártasságot szerez annak nyelvében, noha Itáliában él.”

Egy másik levél csak megerősíti azt a benyomásunkat, hogy Mária Terézia úgy találta, Mária Beatrix a legelragadóbb menyee:

„Mily kedves az Ön leírása! [...] Olyan jól és elegánsan ír, hogy olvasás közben felkiáltottam, bárcsak megsimogathatnám a fejét, és átölelhetném. Ön valóban olyan, akár egy festő, vagy nevezze, aminek akarja. Kedvesem, ó, mily boldognak mondhatjuk magunkat, hogy Ön a miénk!” (1772. július 2-án kelt levél)

S végül még egy rövid megjegyzés Mária Terézia postai úton vagy futárral elküldött leveleihez, amelyeknek nagy távolságokat kellett megtenniük keresztül-kasul Európán, hogy Milánóban, Versailles-ban vagy Nápolyban eljussanak a címzetthez. A császárné a futárszolgálatot tartotta a leggyorsabbnak és legmegbízhatóbbnak magánlevelezése számára. Ugyanakkor abban is érdekelt volt, hogy a császári posta hatékonyan működjön, ezért 1748-ban új postai rendeletet bocsátott ki, hogy elbánjon a konkurens magán-postaszolgálatokkal: a bel- és külföldi küldöncök, fuvarosok és hajósok ugyanis azokban a városokban, amelyeken áthaladtak, saját helyiségeket rendeztek be maguknak, ahol az elszállítandó leveleket és csomagokat összegyűjtötték, és így tetemes kárt okoztak a császári postának. Ezért a külföldi küldöncöket már a határon átkutatták, hogy nincs-e náluk illegális küldemény, és ha volt, akkor letartóztatták őket. A XVIII. század közepén saját postai járatok gyorsították meg bizonyos vonalakon mind a személyszállítást, mind a levelek továbbítását. Már 1748-ban utasszállító postakocsikat, úgynevezett delizsánszokat közlekedtettek Regensburg és Bécs között, 1749-től pedig Bécs és Prága között. Ezek a delizsánszok igen kedveltek voltak, a bécsi felső tízezer délelőttönként ezeken hajtattott

Három leánygyermek után 1741. március 13-án végre megszületett Mária Terézia első fia: József. A Wiener Zeitung tudósítása szerint ennek az eseménynek „mindenki örült”, a városban is méltóképp megünnepelték, „este kivilágították az ablakokat, és ünnepségeket tartottak”.

Pozsonyba ebédelni és este vissza Bécsbe az Operába vagy társaságba. A lovak gyakori váltásával gyorsabban haladhattak a kocsik, így rövidebb lett az utazás ideje.²⁵

Ha nagyon sürgősen továbbítandó hírről volt szó, mint például valamelyik hön szeretett unokájának a születéséről, akkor a császárné túlradó örömeiben egyszerűen félresöpörte az udvari ceremóniákat. 1768. február 14-én, vasárnap este az egykor még a Hofburg tőszom-

szedságában lévő Burgtheaterben a *Clementine* című darabot adták, amikor az előadás kellős közepén egyszerre csak lépések hallatszottak, amelyek az üres udvari páholyhoz közeledtek. Aztán kicsapódott a páholy ajtaja, és beviharzott a császárné egy sietősen magára kapott fésülködőköpenyben, mélyen kihajolt a páholyból, szét-hajtogatta a kezében lévő sürgönyt, amelyet egy futár hozott Firenzéből, és bécsi dialektusban, boldogan kiabálta: „Gyerekek, gyerekek, a Poldinak fia van!”²⁶ A császárné ezzel a viselkedésével ugyan viharos lelkesedést váltott ki a közönség soraiban, de a következő pillanatban zavarba jött saját hevességétől és öltözködésétől, úgyhogy valósággal kimenekült a páholyból.²⁷

Az olyan fontos hírek esetében, mint amikor például Marie Antoinette Versailles-ban világra hozta az első gyermekét, a futárnak kellett kieszelni egy olyan staféta-rendszert, amelynek segítségével a leggyorsabban lehetett továbbítani a híreket:

„Ez az általam most elküldött futár a legjobb a rendelkezésünkre álló futárok között. Többé-kevésbé pontosan odaér majd, mire a lányom szülni fog, ami miatt állandóan aggódom. Írja meg a levelét, mire a futár megérkezik, írja rá a dátumot, és írja meg benne a gyermek nemét, hogy a levelet azután postafordultával el tudja küldeni [...] A havonta forduló futár is meg fog érkezni, és reményeim szerint ő is hírt hoz majd áldott állapotban lévő lányomról. Amint hallom, a lányom elállt attól, hogy maga szoptassa a gyermekét; s bár erről semmit nem írtak nekem, mégis megkönnyebbültem, mivel nem értettem volna egyet vele, nem őmiatta,

hanem az életmód miatt, amelyet be kell tartania, a saját és a gyermek nyugalma érdekében. Az első nyolc napban kérem, ne takarékoskodjék a futárokkal, és ezenkívül Störckön²⁸ se spóroljon. Isten adja, hogy szerencsés születésünk legyen.” (Levél Mercy d’Argenteau-nak Párizsba, 1778. november 25.)

A levelek továbbítását és a futárok munkáját a nagy távolságokon kívül olykor az időjárási viszonyok is akadályozták, amint az Mária Teréziának Ferdinánd főherceghez 1777. november 23-án írt leveléből is kiviláglik:

„Nagyon hideg telünk van, a sok hó miatt ma éjjel nem tudott Pozsonyból átjönni a posta.”

A leveleket szállító postakocsiknak hosszú utat kellett megtenniük, ez volt az oka annak is, hogy Mária Terézia 1780. november 29-én bekövetkezett haláláról a gyermekei, akik szétszóródva éltek Európában, csak késve értesültek. Így például amikor Nápolyban még a császárné gyógyulásáért imádkoztak, ő már a halottas ágyán feküdt. A Wiener Zeitung 1781. január 3-án az alábbiakról tudósít Nápolyból: „E hónap [december] 7-e éjjelén, valamint 8-án hajnalban több futár érkezett Bécsből azzal a hírrel, hogy Őfelsége a császárné és királynő, legfelségebb királynénk édesanyja igen rossz állapotban van, mire a templomokban azonnal közösen kezdtek imádkozni; majd e hó 9-én, szombaton egy újabb futár hozta a hírt, hogy Őfelsége elhunyt, mire nemcsak a felséges királyi udvarunk, hanem a város minden lakosa mély bánatba esett. Nyomban megszakítottak minden színházi előadást, és fél-éves gyászt rendeltek el, amelyet csak fokozatosan szüntettek meg.”

Várandósság, gyermekáldás

„Az örömet teljessé tette, hogy 4-ei és 6-ai leveled szerint reméled, hogy áldott állapotban vagy, és ezt maga a király is megerősítette. Nem tudom eléggé megköszönni a Jóistennek a kegyelmet, hogy a jövőben, kedves lányom, biztonságban láthatlak a pozíciódban. Most tehát a családot illetően teljesült minden vágyam, és nyugodtan hunyhatom le a szemem. Nem titkolom, hogy a helyzetet jobban a szívemen viselem, mint ahogy látszik, mert teljes szívemből szeretlek, és épp jókor jött ez az elégtétel, hogy szörnyű helyzetemben erőt meríthessek belőle.”

LEVÉL MARIE ANTOINETTE-NEK 1778. MÁJUS 17-ÉN

Áldott állapot

A történelemkönyvekben Mária Teréziának nemcsak mint a haza anyjának jutott fontos szerep, hanem főleg nagyszámú gyermeke biztosított számára különleges státust, még akkor is, ha nem ő a „rekorder” ebben a versenyben. Mária Ludovika (1745–1792), a menyee, harmadik fiának, a későbbi II. Lipót császárnak felesége tizenhat gyermekkel ajándékozta meg a családot. A császárné tizedik leánygyermeke, Mária Karolina, a lázadó, I. Ferdinánd nápoly-szicíliai király felesége, összesen tizenkilenc gyermeket hozott a világra, köztük tizenegy lányt. A bátyjához, II. Józsefhez hasonló természetű, okos és művelt, ám egyáltalán nem diplomatikus és türelmetlen Mária Karolina, amikor értesült testvére, Marie Antoinette gyermekeinek erőszakos haláláról, 1793-ban egy ízben azzal fenyegetődött, hogy

A mindennapokban néha maga a császárné is tehernek érezte népes családját, mint például akkor, ha levelet akart írni: „Négyszer kezdtem újra a levelet, hat gyerek volt a szobámban és még a császár is, így kellett végül megírnom. Meg is látszik rajta.” (Enzenberg grófnéhez)

seregnyi gyermekét inkább magával vinné a halálba, semmint hogy kiszolgáltassa őket a jakobinusoknak: „Esküszöm, hogy soha nem tűrném el a testvérem, Marie Antoinette sorsát. A legvégső esetben a tengerbe dobnám hét gyermekemet, és utánuk ugornék. Nem lennék soha a prédája ezeknek a gazembereknek, és soha nem könyörögnék a kegyelmükért.”²⁹

Mária Terézia számára a tizenhat terhesség azt jelentette, hogy életének hatvanhárom évéből összesen tizenkét évet uralkodott úgy, hogy szíve alatt gyermeket hordott. A császárné számára a terhességei idején és a szülések alatt is érvényesek voltak az udvari etikett szigorú előírásai. Így például, ha teherbe esett, akkor ezt hivatalosan csak a harmadik hónap vége felé közölhette. Ettől fogva viszont kizárólag hordszéken jelenhetett meg a nyilvánosság előtt. A templomokban miséket mondtak, imádkoztak, sőt körmeneteket is tartottak azért, hogy Mária Terézia „a szerencsés szüléssel letehesse testének áldott terhét”³⁰.

Egy terhesség alatt általában háromszor vágtak eret a császárnén, ami akkoriban az egyetlen orvosi beavatkozás lehetett: először a terhesség megállapításakor, aztán félidőben, végül pedig röviddel a szülés előre látható időpontja előtt. Ilyenkor a nemesség díszruhában jelent meg az eseményen, és jókívánságait fejezte ki az uralkodónőnek.

Születés és keresztelő

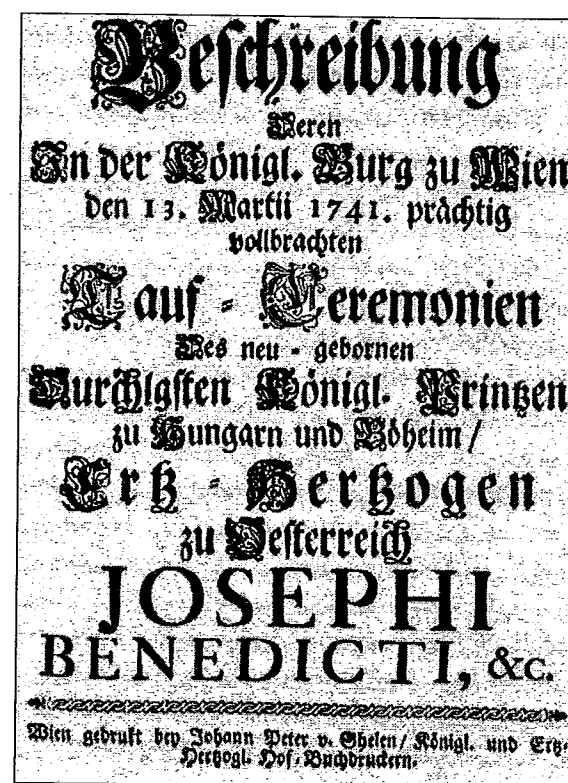
Amikor elkezdődtek a fájások, attól függően, hogy hol tartózkodott a császárné, vagy a Hofburg udvari kápolnájában, vagy a schönbrunni kastély kápolnájában tették ki az Oltáriszentséget, és odarendelték a császárt az udvartartással együtt, hogy imádkozzanak a szülés szerencsés kimenetelért. Közben Mária Terézia a bába, az édesanyja, a főudvarmesternő és a dadák kíséretében

elindult a lakószobájába, amely ilyenkor szülőszobaként szolgált. Itt már csak a császárné igen nagy tekintélyű háziornosa, Gerhard van Swieten volt jelen, valamint a bába. Mindketten a szülés levezetéséért voltak felelősek. Van Swieten megpróbálta a császárnét arról is meggyőzni, hogy az addig használatos szülőszék helyett inkább az ágyban hozza világra a gyermeket. Mária Terézia anyja, Erzsébet Krisztina császárné, amíg még élt, jelen volt minden unokája születésénél. Ahogy megszületett a gyermek, az előszobában összegyűlt udvartartás nyomban gratulált az anyának. Végül a császár személyesen hirdette ki a Burg udvarán a város ott összegyűlt lakosainak a gyermek szerencsés világrajövetelét.

Az újszülöttet nem a kápolnában keresztelték meg, hanem a mindenkori rezidencia valamelyik reprezentatív termében – vagy a Hofburg lovagtermében, vagy a schönbrunni kastély ceremóniatermében, és mindig a pápai nuncius keresztelte meg a gyermeket. Mivel akkoriban igen magas volt a csecsemőhalálozások száma, az újszülöttet nagyon gyorsan meg kellett keresztelni, gyakran még ugyanazon a napon, amikor született.³¹

Szintén a *Wiener Zeitung* tudósítja nagybecsű olvasóit összesen hét oldalon arról, hogy milyen ünnepélyes keretek között zajlott Mária Terézia elsőszülött fiának, II. Józsefnek a keresztelője. A híradás József 1741. március 12-én hajnali 2 és 3 óra közötti születésétől egészen azokig, a lovagteremben szükséges átalakításokig tudósít, amelyeket az aznap esti keresztelőhöz a pápai nuncius, Monsignore Camillo Paolucci feltétlenül szükségesnek tartott: „*At kell alakítani a lovagtermet, vörös damasztkár-*

II. József ünnepélyes keresztelőjére a Hofburg lovagtermében „olyan értékes relikviákat is elővettek, mint a szent vér, egy szög, amellyel Megváltónkat a keresztfához szögezték, egy tövis Krisztus Urunk töviskoronájából”.

A gyermeket még aznap este megkeresztelték, amikor megszületett.

pittal kell bevonni, és négy kristálycsillárral megvilágítani, az ajtó mellé egy aranyozott baldachint kell felállítani, amely alá egy oltárt helyezzenek el, az oltárra egy nagy ezüstkezesztet tegyenek, hat hasonlóan értékes lámpával, továbbá a nagy, királyi keresztelőmedencét tegyék egy kisebb medence mellé, és ez szintisza arannyal legyen díszítve és drágakövekkel kirakva, és legyen benne szenteltvíz, amelybe

előzőleg öt cseppet tettek a Jordán folyó vizéből, amelyben Keresztelő Szent János megkeresztelte a világ Megváltóját, valamint különböző értékes relikviák, mint a szent vér, egy szög, amellyel Megváltónkat a keresztfához szögezték, egy tövis Krisztus Urunk töviskoronájából, mely dolgokat a császári szertartásmester [...] Őfelsége, a császárné hálósobájából a császári testőrség két tagjának a kíséretében hoz ki, majd a keresztelő végeztével ugyanoda vissza is visz.”

A keresztelő főnemesi és egyházi vendégeinek bevonulásához, amely délután öt órakor vette kezdetét, a városi testőrezred sorakozott fel három zászlóval, hogy aztán majd később a Hofburg lovagterméből „háromszoros díszlővést adjanak le kis kaliberű fegyverekből”, amelyekre százhuszonkét lövés válaszolt a városból. A lovagteremből az előtérbe vezető ajtó fölötti emelvényen a Császári Udvari Zenekar hangolt. Maga a keresztelő csak este hat órakor kezdődött, melynek során a főherceg a József Benedek Ágost János Antal Mihály Ádám neveket kapta. Együttal „az Úr és Szent György nevében jó hírű és dicső lovaggá ütötték”, és ezzel együtt az Aranygyapjas Rend lovagjává. Ezután a lovagok „térdet hajtva megcsókolták a takarókat, amelyekkel a fenséges főherceget betakarták”. Ez az ünnepség este kilencig tartott, egész idő alatt a dajka gondoskodott a gyermekről. Mária Terézia pedig anyja felügyelete alatt a hálósobájában maradt, ahová a fárasztó keresztelő után visszavitték a kis főherceget. Ezen az éjszakán „a Burgot, valamint a város kolostorait és házait részint az ablakokba tett sima üvegű viharlámpákkal világították ki, részint finom mintákkal kifestett színes laternákkal a cégéreket és feliratokat tették láthatóvá”.

A gyermek megszületése után úgynevezett gálanapokat tartottak, amelyeken az udvar gálába öltözve jelent meg, továbbá operákkal, színelőadásokkal és kivilágításokkal ünnepelték meg a nagy eseményt. Amikor aztán a császárné valamelyik gyermeke megszületése után pontosan hat hét múlva megjelent a nyilvánosság előtt, az eseményt körmenettel ünnepelték meg. A körmenet általában a templomba vezetett, ahol Mária Teréziát és a gyermeket is megáldották. Ezután a dajka felvitte a gyermeket a gyerekszobába, a templomban pedig nagymisét tartottak. 1751-től Mária Terézia egy hordozóban mindig maga vitte a gyermekét a templomba. A templomi szertartás után udvari ebéden látták vendégül a kiválasztott főrangú vendégeket. Délután is voltak különféle szórakoztató programok.

Az újra és újra kitörő politikai konfliktusok gyakran megnehezítették a császárné szüléseit, például amikor mindenórán kénytelen volt bevallani az anyósának, hogy a birodalom szinte lángokban áll:

„Még nem tudom, hogy meg tudok-e tartani egy várost,
ahol megszülném a gyermekem.”

De nemcsak a birodalom fenyegető összeomlásától kellett örökösen tartania, hanem rettegett az újabb és újabb, természetesen nagy fájdalommal járó szülésektől is. Főleg a szülés közben esetleg előforduló komplikációktól tartott. Amikor hetedik gyermekével (Károly József főherceggel) volt öt hónapos terhes, 1744. október 3-án az alábbiakat írja testvérének, Mariannának:

„Kedves Húgomasszony, [...] e hónap első napja óta
nincs egy pillanat nyugtom sem, mert állandóan erre

a szülésre gondolok. Tudom, hogy mit jelent egy szülés:
szörnyű [...].”

Szigorú önfegyelme és a meggyőződése, hogy teljesíteni kell politikai misszióját, mindig segítette ezeken a nehéz és kimerítő helyzeteken. Erről ír, amikor fia, Károly József (1745. február 1-jei) születése előtt néhány héttel, 1744. december 16-án váratlanul meghal a testvére, Marianna:

„Azt hiszem, hogy a legszörnyűbb csapás, amivel a Jóisten most lesújthatott rám, az testvérem elvesztése. Mivel gyengéden szeretem a családomat, ez a veszteség még fájdalmasabb, és bár az idő múlásával a fájdalom enyhülni szokott, most még napról napra erősödik. A fenti és még sok más sorscsapás ellenére, és tekintve, hogy már a terhesség kilencedik hónapjában vagyok, az egészségem mégis olyan jó, hogy jobbat nem is kívánhatnék.” (Levél Bernhard van Swietennek 1745. január 8-án)

Eredetileg csak tíz gyermeket szeretett volna, és ez ki is derül abból a leveléből, amelyet 1748 augusztusának végén vagy szeptemberének elején írt Mária Antóniának, a szász választófejedelem feleségének. Akkor írta tehát ezt a levelet, amikor éppen a tizedik gyermekével, Karolinával (született 1748. szept. 17-én, meghalt még azon a napon) volt áldott állapotban, és ekkorra már felélte minden tartalékát:

„Félek, hogy még több gyermeket fogok a világra hozni, és ha a Jóisten az eddig születetteket életben tartaná, nem lenne semmi kifogásom az ellen, hogy a tizediknél abbahagyjam, mert érzem, hogy a terhességek mennyire

1741. június 25-én, amikor Magyarország királynőjévé koronázták, Mária Terézia magyar nemesi díszruhába öltöztette a kis Józsefet, és így mutatta be Pozsonyban, hogy meghódítsa a magyarok szívét, amivel sikerült is elnyernie a jóindulatukat.

legyengítenek, öregítenek, és mily alkalmatlanná tesznek a szellemi munkára. [...] Itt most egészen egyedül vagyok, mivel a császár két hétre Csehországba ment vadászni, mire visszajön, már nagyon közel lesz a szülés ideje, amelyet szeretnék megrövidíteni.”

A levél címzettje maga is 1748. június 9-én hozta világra az első gyermekét, aki csakúgy, mint Karolina, közvetlenül a megszületése után meghalt. Mária Terézia szintén Mária Antóniához írja 1749 júniusában azt a levelet, amelyben nemcsak Harrach gróf³² halálát fájlalja,

hanem elmondja, hogy úgy érzi, ismét teherbe esett, immár a tizenegyedik gyermekkel (Johanna Gabriella 1750. február 4-én született).

„Harrach gróf halála nagyon nagy veszteség számomra. Bocsásson meg, hogy ezt megemlítem, nem illik kihasználni az alkalmat, de egy barátnőm előtt könnyíthetek a szívemen. Annyira megrázott az eset, hogy eret kellett vágatnom, különben is, attól tartok, hogy megint teherbe estem. Egyébként jól vagyok, és kérem, továbbra is tartson meg barátságában, mivel a kapcsolataimat szeretettel és lelkiismeretesen ápolom [...]”

Amikor a szász választófejedelem felesége 1750. december 23-án Drezdában végre életet adott az oly régóta vágyott trónörökösnek, III. Frigyes Ágostnak, Szászország későbbi királyának, Mária Terézia kivételesen németül gratulált:

„Engedje meg Kedvesem, hogy saját kezűleg írt levelemben fejezzem ki jókívánságaimat a szerencsés szüléshez, és remélem, hogy Kedvességed vigaszt talál majd a gyermekben, és hogy a lehető legjobb egészségnek örvend [...]”³³

Dinasztikus gondok

Anyai gondoskodás és a saját kárán szerzett fájdalmas tapasztalat szólal meg azokban a levelekben is, amelyeket Mária Antóniának, a szász választófejedelem feleségének írt a császárné. Az 1763. november 11-ei levélben például a következők olvashatók:

„Ne követeljen a testétől egyszerre túlságosan sokat, mert a teste gyengébb, mint erős lelkéből ítélve gondolhatnánk. Ráadásul a sok vetélés nagyon legyengítette. Vegye figyelembe, hogy családja, népe és barátai boldogsága egyes-egyedül csak Öntől függ, ezért kötelességemnek érzem, hogy szemére vessem a fent említetteket, mert saját tapasztalatomból tudom, hogy az ember mennyire meg tud feledkezni magáról, és hogy a becsvágy mennyire feledteti velünk erőnk végességét.”

Ez az anyáskodó hangnem aztán egészen más, követelőzőbb lesz, amikor Mária Terézia saját gyermekeiről van szó, különösen azokról, akikkel nagy dinasztikus tervei vannak, amelyeknek beteljesülését eleinte a bőséges gyermekáldásban, azután főleg a fiú utódok születésében látja. Kétségtelen, hogy ezt a tervét akarta megvalósítani, amikor önfejlő és szeszélyes lányát, Marie Antoinette-et 1770-ben összeházasította XVI. Lajos francia királlyal. Marie Antoinette-nek ezért mindenről, még a legintimebb dolgairól, például a menstruációjáról is be kellett számolnia az anyjának. Marie Antoinette egyébként a menstruációt a leveleiben „tábornoknének” nevezte:

„Ami a tábornoknét illeti, ki tudja miért, nem érkezett meg már negyedik hónapja [...]”³⁴

Marie Antoinette-nek minden olyan tevékenységgel és szórakozással fel kellett hagynia, ami balesetveszélyes volt, és így veszélyeztethette az anyaságát. Mária Terézia a lovaglást megtiltotta neki, de Marie Antoinette erről nem akart lemondani:

„Most pedig rátérek a lovaglásra. Igazad van, amikor feltételezed, hogy semmiképpen nem engedtelek volna

tizenöt éves korodban lovagolni. A nagynénjeid, akikre hivatkozol, már harmincévesek voltak, amikor lovagolni kezdtek. Ők azonban egyszerűen csak dámák, te pedig a dauphin felesége vagy. Kissé haragszom is rájuk, mert tetszett Neked a példájuk, és ezzel egyben fel is bátorítottak; azt írod, hogy még a király is megengedi, hogy lovagolj, mi több, még a dauphin is. Ez mindent elárul: csakis ők parancsolhatnak Neked, az ő kezükbe adtam át a szófogadó Antoinette-et. Mégis el kell mondanom, hogy a lovaglás nem tesz jót az arcbőrnek, és a derekad is meg fogja érezni, idővel még a termeted is. És az sem jó, ha férfi módra lovagolsz, márpedig efelől semmi kétségem nincs. A férfinyerget veszélyesnek tartom általában, és a gyermekáldás szempontjából különösen, márpedig Te erre vagy hivatva, mert csak ezáltal teljesedhet be a szerencséd. De ha Te is, hozzám hasonlóan, női módra lovagolsz, akkor talán nem oly nagy a veszedelem. A baleseteket nem lehet megelőzni, a portugál királyné és sokan mások, mióta balesetet szenvedtek, nem esnek teherbe, úgyhogy ami velük történt, nem éppen megnyugtató. [...] Kérlek, ha írsz, ígérd meg, hogy soha nem fogsz lóháton részt venni vadászon. Remélem, megtartod a szavad, mert egy nagy uralkodónő nem lehet szószegő. Mindazonáltal még azt is kénytelen vagyok elmondani, hogy a túl hosszú sétalovaglások sem tesznek jót, még ha lépésben lovagolsz is, mert már maga az ártalmas, hogy férfinyeregben ül az ember. Legfeljebb egyórányi kilovaglás bőven elegendő. Azt olvastam valamelyik levélben, hogy november elején több napon át két-három órát töltöttél

Mária Terézia megeskette a lányait, hogy a terhességük idején lemondanak a lovaglásról, mert ez veszélyeztethetné a születendő gyermeket. Mivel a császárnénak a szertartásrend szerint bizonyos alkalmakkor lóháton kellett megjelenie, maga is sokra tartotta a lovaglást.

a nyeregben. Ez sok, egyszer majd megérted, hogy miért, de akkor már késő lesz.” (1770. december 2-ai levél)

Az efféle jóslatok az elkövetkezendő időkben egyre gyakrabban bukkantak fel Mária Terézia önfejlő lányá-

hoz intézett leveleiben, pedig a császárné egyébként határozottan fellépett az efféle babonaságok ellen. Elutasította a szülés alatti babonás mesterkedéseket is. Így előfordult, hogy nehéz szülés esetén papot hívtak a vajúdo asszonyhoz, aki mindenféle praktikával próbált meg segíteni a szenvedőnek. Mária Terézia határozottan elutasította ezeket a dolgokat, ahogy Posch udvari tanácsoshoz 1771. július 17-én írt levele is mutatja. A levél válasz Demetrius Mahoni bécsi spanyol követ kérdésére, hogy a császárnéra számtalan terhessége alatt tényleg kedvezően hatott-e az az amulettként használt kő, amelyet egy Palm nevezetű apáca küldött neki. Ha használt, folytatja Mahoni, akkor az a feladata, hogy egy futárral nyomban elküldje a követ Madridba, Asztúria hercegnőjének. Mária Terézia válasza egyértelmű:

„Mahoni megspórolhatja a futárt. Nagyon jól ismerem ezt a követ, amelyet a tizedik vagy tizenkettedik terhességemkor küldött a nevezett, a kő azonban soha nem jutott tovább az elhunyt Justel vagy Guttenberg³⁵ szekrényének felső fiókjánál. Én magam soha életemben nem tartottam és nem tartok efféle dolgokat, még kevésbé aggatom magamra vagy használom bármilyen módon is. Hogy örömet szerezsek az apácának, a szülés után visszaküldtem neki, gondolván, hogy mások jobban hisznek benne, kivált, ha a nevemet is mellékeli hozzá.”³⁶

Mária Terézia soha nem volt rest, hogy lányait és menyeit kíméletre intse önmagukkal szemben, mert véleménye szerint csak így tudnak lelkiismeretesen eleget

tenni a gyermekszülés kötelességének. Mária Terézia és stratégiai tanácsadói szemében csak így volt értelme a házassági terveinek. Így például az egyik fiát, Ferdinánd Károlyt 1771-ben összeházasította Mária Beatrix d'Este hercegnővel (1750–1829), hogy a modenai hercegséget összekösse a Habsburg-házzal, és ettől kezdve állandóan szigorú elővigyázatossági rendszabályokkal gyötörte Mária Beatrixot. Türelmetlenség, ugyanakkor könyörgés is kivehető a menyének írt levelekből, amelyekben úgy sorolja fel, akár egy litániában, hogy Mária Beatrix mit ne tegyen, ami veszélyeztetheti a mielőbbi gyermekáldást:

„Meggérem Önt, hogy kímélje magát, még akkor is, ha felesleges lenne, mert az ember soha nem lehet elég elővigyázatos. Úgy sejtem, hogy Milánóban ezekben a napokban löversenyek, színielőadások és fogadások vannak, minek következtében későn megy haza, amit egyáltalán nem tartok helyesnek, A tizenharmadik hét előtt nem tanácsos elmenni a löversenyre, mindegy, hogy gyalog vagy kocsin. Kedvesem, ne kockáztasson semmit, csak egyszer kell egy vetélés, és az egészsége máris megsínyli, még ha később szül is gyermekeket. Kénytelen vagyok folyton ezt prédikálni, mivel túlságosan érint, és mind Ön, mind hitvese még nem képesek felmérni a következményeket. Amikor az ember fiatal, azt hiszi, hogy az öregek túloznak, de itt most az Ön lelkiismeretéről és egészségéről van szó. Én átéltem a szörnyű szerencsétlenséget első főhercegnőnkkel, Izabellával, és még mindig reszketek a nagyhercegnőnkért, miután Nápolyban éppen hogy átéltük

az eseményeket. A második fiúgyermek, aki ezután született, még most is ettől szenved, és az édesanyja maga is legyengült és tíz évet öregedett. Könyörgöm Önnek [...], mellőzzön minden fárasztó kocsikázást és sétát, mindaddig, amíg túl nincs a kritikus időn.”
(1772. május 28-ai levél)

Orvosi ellátás

Mária Terézia azt az alapelvét, hogy nem megy bele orvosi vitákba, vagy hogy laikus nőgyógyásként nem osztogat tanácsot, melegen ajánlotta családjá leendő anyáinak is. Az alábbiakat írja Mária Beatrix d’Este hercegnőnek:

„Még szerény tanácsot sem szeretnék adni Önnek, mert hiába van tizenhat gyermekem, mégsem tudok semmit, egyáltalán semmit. Alaposságot ismervé Ön azt gondolhatná, hogy mégis tudok valamit, de bevallom, hogy a szülést és más orvosi dolgokat illetően a tudatlanságba akarok burkolózni, hogy szófogadóbb legyek. Mert tapasztalataim szerint azokat a legnehezebb ápolni, akik félig-meddig tudnak valamit.”

(1773. augusztus 23-ai levél)

A nem létező vagy hiányos higiénia volt az oka, hogy olyan sok anya halt meg gyermekági lázban közvetlenül a szülés után. Ha anya és gyermeke szerencsésen túléltek az első napokat, akkor már legyőzték az első akadályt. Ezt természetesen Mária Terézia is tudta, és bár örült, hogy menyé, Mária Beatrix gondoskodott

A Hollandiából származó orvosdoktor,
Gerhard van Swieten 1745-ben lett Mária Terézia
udvari orvosa. A császárné kérésére jelen volt
a gyermekei születésénél is.

utódról, nem mulasztotta el figyelmeztetni, hogy a gyermekági napok még legyőzendő akadályt jelentenek (1772. november 8-ai levél):

„Mily boldogság, mily nagy boldogság tudni, hogy Ön szerencsésen túl van a szülésen. Nagy kő esett le a szívemről, mert már kezdtem aggódni Ön miatt. [...] Kedves lányom és menyem – kétszeresen is hozzám van kötve – megajándékozott egy kis Teréziával. Magamon kívül vagyok az örömtől, és az én kedves Ferdinándom is papa lett! Most már csak azt kell megerősíteniük, hogy a szívemnek legkedvesebbik

gyermekágyas mama jól van, mert ez a legfontosabb egy nehéz szülés után.”

Ugyanis Mária Teréziának át kellett élnie, hogy a húga, Mária Anna főhercegnő (1718–1744) Gerhard van Swieten gondos kezelése ellenére 1744. december 16-án gyermekágyi lázban meghalt. Ennek ellenére 1745-ben Bécsbe hívta Van Swietent, hogy legyen udvari orvosa. Van Swieten alapította meg a bécsi egyetemen az első orvosi fakultást, újjászervezte az egészségügyet, és pártolta a lelenházakat és a bábaképzés ügyét.

Amikor aztán 1778-ban Marie Antoinette végre arról értesíti az édesanyját, hogy gyermekáldásnak³⁷ néz elébe, Mária Terézia örömébe némi aggodalom is vegyül, mert attól tart, megeshetik, hogy a királyné a szülés levezetéséhez nem a legmegfelelőbb orvost választja.

„Kedves Lányomasszony, az elmúlt hónap 19. napján érkezett futár nagyon vigasztaló hírt hozott, amelyről azt tartom, hogy tekintettel mostani helyzetemre, legfőbb ideje volt. A hír hatására itt Schönbrunnba kvártélyoztam be magam. A költözés igencsak nehezemre esett, annyira rosszkedvű vagyok. Te azonban nagy és váratlan újdonsággal szolgáltál. Hálát adok Istennek, hogy az én szeretett Antoinette-em megszilárdítja ragyogó pozícióját, mivel Franciaországot örökös-sel ajándékozza meg! A legnagyobb elővigyázatosság sem sok: megkönnyebbültem, amikor arról értesültem, hogy már nem hajtatsz éjnek éjadján Párizsba, sőt felhagyta a biliárdozással is. Ebből arra következtetek, hogy semmilyen óvintézkedést nem mulasztasz el,

és a kevésbé veszélyes szórakozásaidról is lemondasz. De figyelmeztetek, kedves lányom, hogy az első két hónappal még semmi nincs elintézve: a kímélő életmódnak teljes tizenhárom héten át kell tartania, hogy ne történjen semmi baj, és biztosra mehezz, különösen az első terhességnél. Ezért mindenképpen légy nagyon elővigyázatos még ebben az elkövetkező öt hétben. Egyébként az a véleményem, hogy amikor már megmozdult a gyermek, ne ülj túl sokat vagy fekjüdj a szófán, kivéve, ha valami baleset történt, de ettől mentsen meg bennünket a Jóisten! És kövesd vakon Lassone utasításait, aki joggal nyerte el bizalmamat. Remélem, hogy jól fogja kiválasztani a szülésnél segédkezőket, mert tudom, hogy Lassone érti a dolgát, és hívő keresztény. Nem kívánom, hogy ugyanazt az orvost válaszd, mint a sógornőd, és az udvari intrikáknak (mindegy, hogy férfi vagy nő az intrikus) sem szabad jelentőséget tulajdonítanod, mivel mindenki megpróbálja beleártani magát a dolgokba, és a saját védencét valamiféle álláshoz juttatni. Én mindig akkor éreztem magam szüléskor a legnagyobb biztonságban, ha azokat választhattam ki, akik a legjobban értették a mesterségüket, és felelősnek érezték magukat. Bárki más ajánlottak ezekben az ügyekben, mindegyiket gyanúsaknak tartottam.”
(1778. május 2-ai levél)

Miután Marie Antoinette végül az anyja által is ajánlott orvos, Abbé de Vermond mellett döntött, egyenesen megható, hogy Mária Terézia milyen gyakorlati tanácsokkal látja el:

„Micsoda öröm, ha szeretik az embert, és még nagyobb, ha ezt ki is érdemli! Nekünk, uralkodóknak ez az egyetlen jutalmunk. Isten óvjon mind téged, mind drága gyermekedet, és ajándékozzon meg fiúval, ha nem, akkor egy leánnyal, aki mindenben hasonlít hozzád, és olyan vigasz lesz a számodra, mint amilyen Te vagy nekem. Rendkívül meg vagyok elégedve az orvossal, akit a szüléshez választottál. [...] A személyzet kiválasztására úgyszintén nagyon oda kell figyelned, mert nekik az lesz a dolguk, hogy ezt a drága gyermeket gondjaikba vegyék. Ha a gyermek nem kerül jó kezekbe, akkor sok baj történhet vele, és nem szeretném, hogy az asszonyok maguk döntsék el, mit csináljanak, hanem engedelmesskedjenek az orvos utasításainak, mint ahogy ez nálunk szokásos, és ami mindig csak hasznomra volt. Mivel a gyermekeknél, különösen az első évben, sok függ attól, hogy helyesen látják-e el őket azok, akik ezzel vannak megbízva, tartok tőle, hogy csak a pletykákra és mások ajánlására hallgatsz. Ésszerű ellátáson azt értem, ami megfelel a természet követelményeinek: ne pelenkázzák be a gyermeket túl szorosan, és ne tartsák túl nagy melegben, ne tömjék tele a gyomrát mindenféle kásával és pépekkel, és főleg jó és egészséges dadája legyen. Dadának lenni Párizsban gyanús az erkölcsök hanyatlása miatt, de falun sem sokkal jobb a helyzet.” (1778. június 1-jei levél)

A terhesség idejét azonban nem minden anya tartotta az abszolút boldogság időszakának: az állapotos nők tíz százaléka ez alatt az idő alatt depressziós lett. A depresszió Marie Antoinette-et sem kerülte el. Oka volt rá

bőven, már maga az, hogy ha törik, ha szakad, trónörököst kell szülnie. Mária Terézia ebben a kérdésben is a maga példájával hozakodik elő:

„Áldott állapotod, amely oly nagy vigaszt jelent a számomra, megköveteli, hogy ne foglalkozz szomorú gondolatokkal, és erre nagyon meg is kérlek. Az áldott állapot vége felé az ember amúgy is hajlamos a melankóliára. Reménykedjünk Istenben, hogy nem hagy cserben, és egy csapásra megszabadít ettől a hangulattól. Azt kívánnám, hogy éppoly jó legyen az egészséged, mint az enyém, noha Te meghatóan bizonygatod, hogy az teljes egészében attól függ, hogy én hogy vagyok, és emiatt még az eddigieknél is jobban aggódom.”

Ily módon anya és lánya egyesül a szenvedésben:

„Hogy ilyen jó egészségnek örvendesz, az számomra igen nagy kegy, és a legjobb vigasz, amelyet Isten adhat. Mégsem akarom azonban eltitkolni előled, hogy némileg nyugtalan vagyok, mert tudom, milyen érzékeny vagy. Az a szerencséd, hogy jól ki tudod sírni magad, ez nekem is megkönnyebbülést hozott fájdalmas életemben. Kívánom, hogy Te is olyan egészséges légy, mint én. Könnyeket csalt a szemembe, amikor azt írod, hogy még boldogabb vagy, amikor érzed mozogni a gyermeked. Végtelenül meghatott, hogy engem szeretnél a gyermeked keresztanyjának. Meg fogom bízni Mercyt, hogy érdeklődj meg pontosan, mi szükséges ehhez, és kinek kell meghatalmazást adni.” (1778. augusztus 23-ai levél)

Várva várt unokák

Ahogy közeledett az idő, amikor Marie Antoinette gyermekének világra kellett jönnie, úgy lett a nagymama is mind türelmetlenebb, amint ezt az 1778. november 25-én Marie Antoinette-hez írt levele is bizonyítja:

„Szeretett Leányom! Rövidre fogom a szót, mert ezt a levelet közvetlenül az előtt fogod megkapni, hogy világra hozod a gyermeked. Úgy számoltam, hogy ez nyolcadika és tizenötödike közé fog esni, Isten akaratából és legnagyobb örömünkre. Másnak nincs jelentősége, a fiúk majd követik a lányokat. Úgy hallottam, magad akarsz szoptatni a gyermeked. Ez azonban a királytól és az orvostól függ, bevallo, hogy ha a helyükben lennék, ezt nem engedném meg, de mindenesetre nagyon szép dolog, hogy felajánlottad. A Szent Xavér-kápolnában tartjuk a kilencnapos áhítatot, méghozzá meghatóan nagyszámú résztvevővel. Az áhítatnak 28-án lesz vége, és Sárlos Boldogasszony napján kezdődik majd újra, és ha ez is befejeződik, akkor Parhamer³⁸ elkezd az övével, közben pedig reménykedem, hogy megérkezik az oly nagyon várt hír.”

Mária Terézia elszámolta magát a szülés időpontját illetően: Marie Antoinette első gyermeke, Mária Terézia Sarolta kis késéssel, december 19-én (1778) jött a világra, amint ezt Mária Terézia is megírja 1779. január 13-án Mercy d'Argenteau³⁹ grófnak, a párizsi osztrák követnek. A levélből közvetetten kiolvasható, hogy a szülés korántsem volt komplikációmentes, és Mária Terézia félreérthetetlen utalást tesz arra, hogy felveszi a harcot a felvilágosodás szellemében való nevelés ellen:

Mária Ludovika spanyol infánsnő, aki 1765-ben lépett frigyre Mária Terézia fiával, a későbbi II. Lipót császárral Innsbruckban, nagy örömet szerzett anyósának a bőséges gyermekáldással: tizenhat gyermeke közül tizenkettő még a császárné életében született.

„Nagyon jól el tudom képzelni, hogy mennyire megrendült, amikor tanúja volt, hogy a lányom szülés közben idegrohamot kapott. A szülésnél segédkező Vermond ekkor olyan magatartást tanúsított, amelyet szívből köszönök neki. [...] Semmiképpen sem értek egyet azzal, hogy a mi köreink gyermekeinek neveléséből kihagyják

az etikettet. [...] Ez a Rousseau-féle mostani divat, amikor a túl sok szabadság révén parasztokká nevelik őket, egyáltalán nem tetszik nekem, és mostanáig nem fedeztem fel benne semmiféle előnyt, de az ellenkezőjét igen. A gyermekeket már kiskoruktól hozzá kell szoktatni a reprezentáláshoz, de anélkül, hogy gőgjüket növelnék.”

Marie Antoinette azonban „csak” leánygyermeket hozott a világra, aki csak bizonyos feltételekhez kötve örökölhette a trónt, így Mária Teréziát újból elkapta a gyermekáldás miatti aggodalom. Pontosan száz nappal az első gyermek megszületése után, a házassági politikája dinasztikus és politikai eredményeiért aggódó Mária Terézia ismét arra biztatja a lányát, hogy minél hamarabb szüljön egy fiút. Ezt kertelés nélkül meg is írja 1779. április 1-jei levelében:

„Nagy öröömre szolgál, amit a kedves leánykádról írsz, és különösen örülök a király gyengédségének. De bevallom, telhetetlen vagyok: a leánykának kell egy testvér, és ezzel nem szabad sokáig várni. Drága lányom, ne mulassz el semmit, ami rajtad múlik, különösen most, ebben a szép évszakban, és fogd vissza magad a lovaglásban, mert azt teljességgel helytelenítjük, csak úgy, mint minden jó szándékú francia és osztrák is.”

Az embernek az az érzése, mintha az önfejű Marie Antoinette szándékosan menekült volna ez elől a kötelessége elől, illetve készakarva megtett mindent, nehogy még egyszer teherbe essen. Ezt a feltételezést támasztja alá Mária Terézia 1779. július 31-én Mercy d'Argenteau grófhöz írt levele, amelyből arra lehet következtetni, hogy Marie Antoinette elvetélt:

„Be kell vallanom, hogy nagyon érzékenyen érintett, amikor leányom újabb terhességéhez fűzött reményeimet elveszni voltam kénytelen látni. Állítólag ő maga volt a hibás, mert annak ellenére, hogy a terhesség első jelei már megmutatkoztak, ő mégis táncolt. Ha valóban ez a helyzet, fel nem foghatom, hogy miért tett így.”

Viszont annál nagyobb volt Mária Terézia öröme, amikor Marie Antoinette elküldte neki szép kis unokája arcképét. Pontosan úgy viselkedett, mint bármely más nagymama, megállapítja, hogy a gyermek az apjára hasonlít, és ismételten hangot ad óhajának, hogy milyen jó volna, ha a kislány kapna egy fiútestvért:

„Kedves Lányomasszony, augusztus 16-ai levelednek, mint mindig, szívből örültem, mert megnyugtattott mind az egészségi állapotod, mind az, hogy a király visszatért hozzád, így most már reménykedhetünk, hogy hamarosan lesz társa a kisleánynak, akinek a képét elküldted. A gyermek elragadóan bájos, erős és egészséges, el vagyok ragadtatva tőle. A képet egy velem szemben álló székre tettem, hogy mindig lássam, mert nem tudok betelni vele. Azt is látom azonban, hogy a gyermek hasonlít a királyra.” (1779. szeptember 1-jei levél)

Még az 1780-as esztendőre (ez lett Mária Terézia halálának éve) szóló újévi jókívánságai is tele vannak a fentiekhez hasonló intelmekkel:

„Kedves Lányomasszony, nem kezdhethném jobban az esztendőt, mint hogy kifejezzem szívből jövő jókívánságaimat. Az első, amit mindig, és most ismét kívánok Neked, egy dauphin, és pedig minél hamarabb.” (1780. január 1-jei levél)

Marie Antoinette és XVI. Lajos francia király esküvője után Mária Teréziának több mint nyolc keserves évet kellett várnia, amíg a lánya végre teherbe esett. Marie Antoinette-nek négy gyermeke volt, Mária Terézia ezek közül csak az első születését (1778) érte meg.

A császárné mintha érezte volna a közeledő halált, 1780. augusztus 2-ai levelében még sürgetőbb, de egyben reménytelenebb hangot üt meg Marie Antoinette-tel szemben:

„Még semmi jele, hogy teherbe estél volna, ez kétségbeejtő, feltétlenül szükségünk van egy trónörökösrre.”

Mária Teréziának nem adatott meg, hogy lássa dinasztikus fáradozásainak eredményét a versailles-i udvarban: Marie Antoinette két fia, Louis Joseph Xavier François (1781–1789) és Charles Louis (1785–1795) születését, és természetesen a sors megkímélte attól is, hogy megérje Marie Antoinette gyalázatos kivégzését a vérpadon, valamint a két trónörökös korai halálát.

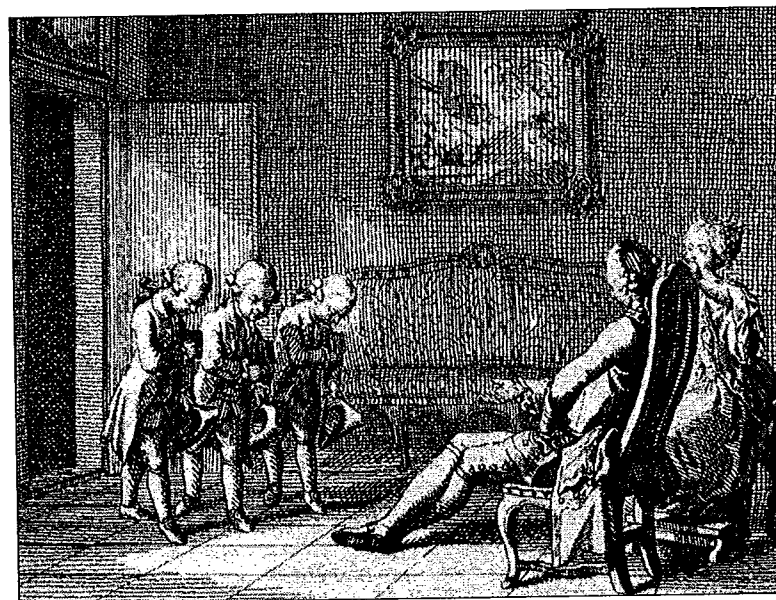
Nyilván kevésbé szigorú megítélés alá esik Mária Terézia állandó és néha visszataszítóan erőszakos sürgetése kiházasított gyermekei esetében a gyermekáldást illetően, ha tekintetbe vesszük, hogy milyen magas volt abban az időben a gyermekhalandóság, amit maga a császárné is alaposan megtapasztalt, és ami állandóan keresztülhúzta nagyra törő házassági politikáját. Gyermekei közül azokat, akik nem haltak meg a szülés közben fellépett komplikációk következtében, gyakran a himlő ragadta el már igen kis korukban. A rideg számok igazolják ezt a hihetetlen vérvesztést: Mária Terézia tizenhat gyermekéből csak tíz érte meg a felnőttkort. Az ő házasságukból ugyan ötvenhét leszármazott született, a gyermekeik és az unokáik. Ám az unokák közül is, vagyis Mária Terézia unokái közül huszonhárman haltak meg, még mielőtt betölthették volna tizenhatodik életévüket.

Gyermeknevelés

„Nem a szép szavak és az ígéretek a meggyőzőek, hanem a tettek. Szemügyre vettem Fenségedet közelebből, és megállapítottam, hogy hanyag és elpuhult, egyáltalán nem tisztelettudó és engedelmes, viszont hiú és elfogult, amit Fenséged kevésbé engedhet meg magának, mint a család bármely más tagja. Mindezek miatt aggódom a jövőjéért. Igyekeztek meggyőzni a fentiek ellenkezőjéről, mert csak ekkor számíthat elégedettségemre és szeretetemre.”

LEVÉL FERDINÁND FŐHERCEGHEZ 1769. MÁRCIUS 10-ÉN

Mária Terézia nemcsak a politikában tartotta magát családfőnek, hanem a nevelés kérdéseiben is. Pontosan tudta, hogy Európa árgus szemekkel figyeli mind őt, mind a gyermekeit. Ezért úgy gondolta, hogy ő maga a kötelező példa: az ifjú főhercegeknek és főhercegnőknek a tőle tanult önfegyellemmel gyorsan meg kellett tanulniuk különbséget tenni és mértéket tartani a szórakozás és a munka, a nyilvánosság és a magánélet, a néphez való közelség és a távolságtartás, a világiasság és a vallásosság között. Ő maga is kénytelen volt megtapasztalni, milyen fontos az élet minden területére kiterjedő nevelés, ha az ember nem akar elcsúszni a politika és a diplomácia síkos parkettjén. Mindezek ellenére csak nehezen tudta fékezni heves természetét, amelyet néhány gyermeke is örökölt tőle, s ez okozott is sok gondot a számára.

Mária Terézia a gyermekei nevelését nemesi származású nevelőkre, nevelőnőkre és udvarmesterekre bízta, akiket pontos utasításokkal látott el arra vonatkozóan, hogy mire kell a gyermekeknél különösen ügyelniük.

Mária Terézia nevelői

Mária Terézia nevelésének nehéz és felelősségteljes feladata két személyre hárult: Karoline Fuchs grófnéra, született Mollard grófnőre és Emanuel de Silva-Tarouca grófra, akik tartósan hatással voltak rá mint emberre és politikusra egyaránt. Fuchs grófné⁴⁰, aki a későbbiekben a császári udvar főudvarmesternője lett, és akit Mária Terézia szeretetteljesen gyakran „meine Füchsinnek”, vagyis „az én Rókánémnak” vagy olykor „Maminak” titulált, nemcsak a spanyol udvari etikett szabályaiba vezette be kiváló érzékkel az ifjú főhercegnőt, hanem

mindig türelmes és megfontolt tanácsadója volt, amikor különféle kihívások érték. Mivel harminchét évvel volt idősebb, mint Mária Terézia, rendelkezett a szükséges élettapasztalattal. Mária Terézia nemcsak életében tisztelte meg bizalmával és barátságával Fuchs grófnét, hanem annak halála után is tanújelét adta ennek, amikor kifejezett kívánságára, mint egyetlen nem Habsburgot, a bécsi kapucinusok kriptájában temettette el, hogy még a halála után is maga mellett tudhassa a barátnőjét. A grófné koporsójának fedelén pedig az alábbi szavakkal ad kifejezést hálájának: „Egy jóakaratú, hálás szív halhatatlan emlékezetűl a jóra és erényre nevelésért. Én, Mária Terézia.” A diplomáciára való oktatás feladata Emanuel de Silva-Tarouca grófra⁴¹ hárult, akinek eredetileg az volt a dolga, hogy bevezesse Mária Teréziát az állam politikai ügyeibe. A gróf Portugáliából származott, és Mária Terézia apjával, VI. Károlyal együtt, mintegy emlékeztetőül a spanyol közbiztonságra, áttelepült a bécsi udvarba. Tudása és az emberi természet iránti tisztelete alkalmassá tették arra, hogy legfelségesebb tanítványa szilárd jellemére alapozza a nevelését. Rendet és fegyelmet vitt a mindennapjaiba, amelyeket a már felnőtt és férjezett Mária Terézia trónra lépéséig felületes és mellékes dolgokra fecsért el. A császárné a nála huszonhat évvel idősebb Silva-Taroucával együtt alakította ki a napirendjét az elkövetkezendő időkre: „A hétköznapi felkelés fél 6 órakor, öltözködés, misehallgatás, lelkigyakorlat 2 óra hosszat, fél 8-ig. Fél 8-tól 9-ig levelek továbbítása a cabinet secretairrel. 9-től 12-ig gyerekek, nevelőnők, egyéb ügyek. 1 órakor ebéd, 3-ig társalgás vagy pihenés, 3 órakor levelek, iratok

A Szent Pál-apátság hagyományai szerint ez a festmény a gyermek Mária Teréziát ábrázolja nevelőnőjével. Mária Terézia annyira szerette Fuchs-Mollard grófnét, akit „Maminak” szólított, hogy egyetlen olyan személyként, aki nem Habsburg volt, a császári kriptába temettette.

felolvasása, 4-től 6-ig levelezés, írás, audienciák. 6-kor rózsafüzér, utána 9-ig írás, társalgás, séta, játék, szórakoztató olvasmányok.”⁴²

Mária Teréziának hamarosan nem volt már szüksége erre a nevelő célzatú hátvédre, immár maga szervezte meg a napját még hatékonyabban, ahogy ezt komornájától, felolvasónőjétől és bizalmasától, Charlotte von

Greinertől tudjuk, a lánya Karoline Pichler író (1769–1843) leírásából: „Mária Terézia nagyon tevékeny és igen rendszeres életet élt. Nyáron mindennap hajnali ötkor, télen valószínűleg később kelt fel, és becsöngette a szobalányát. Az etikett szerint az uralkodónő előtt csak megfésülködve, selyemruhában, sőt abroncsos szoknyában lehetett megjelenni, ami azonban a laza öltözkénnél nem volt annyira széles, és nem abroncsnak, hanem hanserlnek, párnácskának mondták [...] Nem ennyire bosszantó, habár nem kevésbé fárasztó része volt a szolgálatnak a hivatalos iratok elolvasása a legkülönbözőbb nyelveken, [...] németül, olaszul, franciául és latinul. Mivel akkoriban a francia volt [...] a felsőbb osztályok nyelve, sőt az egész művelt világé, így Mária Terézia udvarában is ez volt az uralkodó nyelv, már csak azért is, mert az uralkodónő hitvese, I. Ferenc császár mint született lotaringiai alig értett valamit németül, beszélni meg egyáltalán nem beszélt ezen a nyelven.”⁴³ Mária Terézia még az audienciákon sem bízott semmit a véletlenre, amiről a barokk szertartásrend is gondoskodott: „Az audienciára Őcsászári felségéhez szintén a főkamárásnál kellett bejelentkezni, függetlenül attól, hogy közügyben vagy magánügyben kérte-e az illető. A közügyben történő audienciánál a spanyol etikett szerint háromszor kellett meghajolni, egyszer az ajtónál, majd középen és végül a trónszék előtt. A magánkihallgatáson viszont elég volt csak kétszer meghajolni, először a császári felség megpillantásakor, majd a beszélgetés kezdetekor. A császári kéz odanyújtásakor ügyelni kellett arra, hogy ebben az esetben csókkal illessük.”⁴⁴

Mária Terézia azonban olykor kegyeskedett a szigorú előírásoktól eltekinteni, például ha látszott valakin,

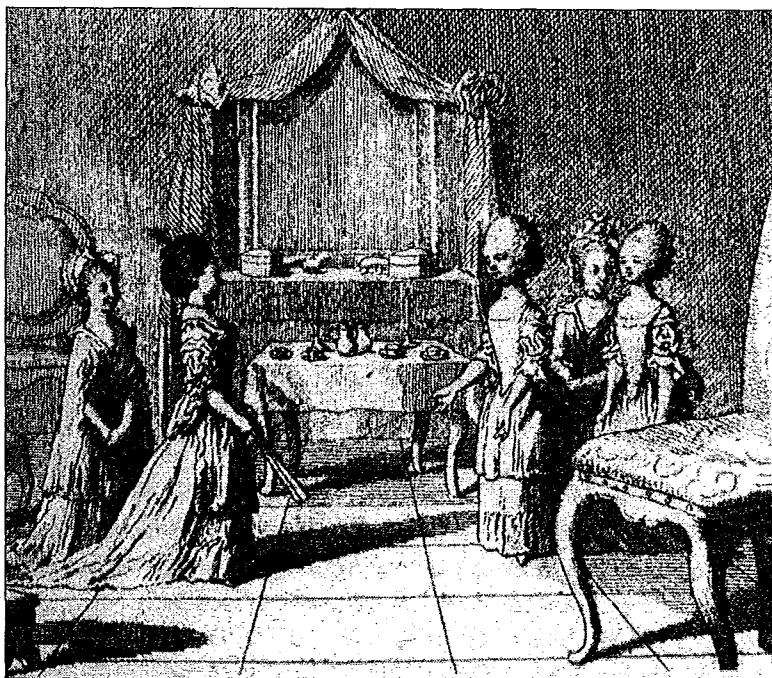
hogy nem tudja teljesíteni az előírásokat, ahogy azt az angol filozófus David Hume leírása is igazolja az egyik audienciáról Mária Teréziánál:

„Tudnod kell, hogy itt a Felségek előtt sem meghajolni, sem letérdelni nem kell, csak térdet hajtani. A császárnéval folytatott rövid beszélgetés után sűrű térdhajtások közepette kellett kihátrálnunk a meglehetősen hosszú teremből, és attól tartottunk, hogy egymásba fogunk gabalyodni. A császárné ezt észrevette, és odakiáltotta: »Allez, allez Messieurs, sans cérémonie, vous n’êtes pas accoutumés à ce mouvement et le plancher est glissant.«⁴⁵ Igen hálásak voltunk a császárnénak ezért a figyelmes-ségért, mert a kollégáim rettenetesen féltek, hogy rájuk esek és agyonnyomom őket.”⁴⁶

Ennek ellenére nem létezhetek még kevésbé fontos ügyek sem, amelyeket csak úgy nagyjából intézett volna el. A későbbiekben ez a vezérfonal megtalálható a gyermekei nevelésére vonatkozó utasításaiban is.

Nevelőnők és nevelők

Mária Teréziának a nevelőnőkkel és nevelőkkel kapcsolatos elképzeléseit és a nekik szóló utasításait gyorsan kellett átültetnie a gyakorlatba, mert a gyermekeket sok esetben már nagyon fiatalon kiházasították, és ezért igen hamar más uralkodói családokhoz kerültek. Így volt ez a tizenharmadik gyermekkel, Mária Karolina főhercegnővel is, amikor a még alig tizenhat éves lányt 1768. május 12-én férjhez adták I. Ferdinánd nápoly-

Mária Terézia gyermekei alighogy megszülettek, máris nevelőnőt kaptak. Azoknak a gyermekeknek, akik gyors egymásutánban születtek, közös nevelőnőjük volt, aki gondoskodott az oktatásukról és a szórakoztatásukról. A főhercegeket ötéves koruktól nevelők nevelték.

szicíliai királyhoz. A tizennegyedik gyerek, Ferdinánd Károly Antal főherceg is tizenhét évesen házasodott össze Mária Beatrix d'Este hercegnővel. Mária Terézia gyermekei közül azonban a legfiatalabb menyasszony a lányai közül utolsónak, gyermekei sorában tizenötödiknek született Marie Antoinette, akinek esküvőjét tizennégy éves korában tartották meg Franciaország trónörökösével, a későbbi XVI. Lajos királlyal 1770. május 16-án a versailles-i kastélyban. Mivel ezeket a dinasztikus kapcsó-

latokat Mária Terézia igencsak előrelátóan szövögette, nyilvánvaló, hogy a gyermekek nevelésére és nevelésükkel megbízott nevelőkre és nevelőnőkre is különleges figyelmet fordított. Azoknak a gyermekeknek, akik gyors egymásutánban jöttek a világra, elegendő volt eleinte egy közös dajka, a lányoknál később nevelőnő, többnyire főnemesi származású özvegy, akinek volt már gyakorlata az udvari szolgálatban. A főhercegek ötéves koruktól nevelőt kaptak, és a női személyzetet is lecserélték férfiakra. A gyermekek, amikor nagyobbcskák lettek, az úgynevezett gyermekszobába (Kindeskammer) kerültek, amely egyrészt valóban a gyermekek szobáit* jelentette, másrészt a rájuk fordított költségeket, a teljes személyzetükkel együtt. Ez utóbbi általában egy komorna, két vagy három szolgáló és egy szolga volt. Mindegyik gyermek, miután betöltötte ötödik életévét, az udvari előírásoknak megfelelően saját, öthelyiséges lakrészt kapott, amely két előszobából, egy, az audienciákra és a vendégek fogadására alkalmas szobából, egy lakószobából és egy hálószobából állt. A szolgálók és a szolgák kötelessége volt a gyermekek tisztaságáról gondoskodni: naponta kézmosás, szájöblítés, valamint hetente egyszer lábmosás. A fogorvos hetente kétszer ellenőrizte, hogy mosnak-e fogat a gyermekek. A nevelés alapelve az engedelmesség és a lojalitás volt, ezért a fiúknál a katonai kiképzésre helyezték a hangsúlyt, és már öt- vagy hatéves korukban ezredparancsnokokká

* Die Kammer: németül több jelentése is van, itt egyrészt a szoba, szobácska jelentésében fordul elő, másrészt mint államkincstár (a ford.).

nevezték ki őket. Az igazi tanulást, amely az iskolai oktatásnak felelt meg, hétéves korukban kezdték, és általában tizenhat éves korukig tanultak, nemcsak a hétköznapiakon, hanem vásár- és ünnepnapokon is. Mária Terézia gyermekeinek egész évi tanrendjében az alábbi tárgyak szerepeltek: hittan, olvasás, írás, latin nyelv és további idegen nyelvek, történelem, földrajz, földmérés, haditechnika, matematika, zene, tánc, vívás és lovaglás. Iskolai szünetet nem tartottak.⁴⁷ A fenti tárgyakon kívül a tanulmányi idő második felében még fizikát, filozófiát, jogot és történettudományt tanultak a császári gyermekek, attól függően, hogy Mária Terézia az uralkodás mely területére szánta őket. A lányok oktatásában a latin, a francia és az olasz nyelv mellett nagy szerepet kapott még az írás és az olvasás, az erkölcsi, politikai, hadművészeti, kereskedelmi, természettudományi, történelmi alapismeretek, valamint a zene és a tánc. Ugyanekkor az időszakban még intenzívebb lett a nyelvoktatás, és az előbbi három nyelvhez általában még hozzávették a spanyolt is. A gyermekek rendszerint csak tizenhat éves koruktól kaptak saját udvartartást.⁴⁸

Mária Terézia egyébként gyermekeire már kiskorukban, amikor még se írni, se olvasni nem tudtak, szerepet osztott érzelmekre ható politikai fellépéseiben. Így például az osztrák örökösödési háború kezdetén elsőszülött fiát használja fel arra, hogy alátámassza, milyen nehéz sors szakadt rá, amikor a gyermek arcképét melléli egy levélhez, amelyet 1742 januárjában írt a Linz melletti Wilheringben állomásozó Johann Joseph Khevenhüller-Metsch tábornoknak⁴⁹:

„Itt láthatod az egész világtól elhagyott királynőt az örökösével; mit gondolsz, lesz ebből a gyermekből király?”⁵⁰

Bajorország, Szászország és Poroszország épp ekkor szegte meg az 1713-as Pragmatica Sanctio megállapításait, nyerte el Franciaország és Spanyolország támogatását, s e támogatással a háta mögött támadta meg Károly Albert bajor választófejedelem Ausztriát 1741-ben. Ezzel kezdetét vette az osztrák örökösödési háború, amely Mária Teréziát már egy évvel az apja, VI. Károly császár halála után igen nehéz helyzetbe hozta. Mivel a fent említett főhercegre szintén a császári trón várt, és mint Mária Terézia elsőszülött fia, kissé elkényeztetett volt, őt, a későbbi II. Józsefet igen gondos és céltudatos nevelésben kellett részesíteni. Azokból az utasításokból, amelyeket fia nevelőjének, Batthyány Károly grófnak adott Mária Terézia 1751-ben, kiderül, hogy a gyermek az ujjja köré csavarta valamennyi addigi nevelőjét:

„Mivel fiamat, mint számunkra kedves és fontos zálogot, nagy gyengédséggel és szeretettel gondoztuk a bölcsőtől fogva, biztos, hogy sok tekintetben engedtünk az akaratának és kívánságának, és különösen a szolgálatára rendelt személyek csábították arra mind hízkelkedéssel, mind néhány idejétmúlt eszmével Őfenségét, hogy szívesen hitte magát engedelmesnek és tisztelettudónak, viszont ha ellenkeztek vele, azt kellemetlennek és elviselhetetlennek találta, magától semmit meg nem tagadott, másokkal azonban szívtelenül és ridegen bánt. Mostanra szorgalmas abbéja⁵¹ ezeket a hajlamait gondos neveléssel valamelyest korrigálta, úgyhogy fiam

azóta számtalan jelét adta jószívűségének. Ennek ellenére nem kétséges, hogy féktelen elevensége, amit a kezdetekben nem is sejtettünk róla, de amiből sokat profitálhat a maga javára, észrevehetően növekedett, és ebből következően aggasztó heveséggel követeli, hogy még a legkisebb dolgokban is az ő akarata teljesüljön. Ez annyira a hatalmába keríti, hogy szinte meg sem hallja a figyelmeztetéseket, s mint a legtöbb fiatalember, ezerszer is megelégedezik magáról, és ilyenkor nehezen vehető rá, hogy alkalmazkodjon, a legkevésbé persze akkor, ha hosszasan és, hogy úgy mondjuk, rideg szigorúsággal teszik ezt, ahogy a legtöbb iskolamester. Ettől ugyanis unatkozni fog, bár engedelmesebb is lesz, de nem hoz majd sikert, ha sokszor elismételnék neki valamit.

Viszont ha némileg ösztökélik a tiszteletteljes viselkedésre és hasonlókra, akkor gyakorta még többet megtesz, mint amennyit követelnek tőle. [...] Ha a nevelő nem annyira szigorú, akkor elnézhet neki kisebb hanyagságokat, de ennek fejében a mester és instruktor jobb viszonyba kerülhet vele, miáltal sok szóváltástól megkímélheti magát, mert fiam, akinek megvan a magához való esze, hízalgéssel, bocsánatkéréssel vagy heves tiltakozással, sőt, ha kedve tartja, vitatkozással gyakran félrevezetné, vagy méltatlan jelenetekbe kellene bonyolódnia, amelyekből az ifjúság, amely az efféle dolgokat igen pontosan érzékeli, hasznót húzna.”⁵²

A nevelésről szóló levél további részében Mária Terézia megnevezi azokat a jellembeli hiányosságokat, amelyeket véleménye szerint a neveléssel ki kell gyomlálni, ám ezek a tulajdonságok II. Józsefnek, a későbbi reformernek

Az apród az ifjú József főherceg mellett az udvari szerecsenek divatját idézi. Ezek a szerecsen szolgák általában Fekete-Afrikából származtak, keresztény nevet kaptak, drága, egzotikus ruhákba öltöztették őket, és az előkelő gyermekek játszótársai voltak.

inkább az erősségei voltak. Így például igen kritikus volt az idejétmúlt tekintélyelvűséggel, illetve intézményekkel szemben, amikor megkérdőjelezte a létjogosultságukat. Ugyanilyen pozitív tulajdonsága volt az is, hogy képes volt lelkesedni különféle emberekért és eszmékért:

„Az is megfigyelhető Józsefnél, hogy nagyon keményen igyekszik kijavítani a hibáit. Szégyenkezik miattuk, és megpróbálja másra terelni a szót, vagy másképpen elleplezni, mert semmi módon nem akarja beismerni őket vagy megalázkodni. [...] Az egyik legkérdésesebb tulajdonsága, amelyiket a leginkább meg kell vitatni és lehetőség szerint megszüntetni, az a víg kedélyéből fakadó hajlam, hogy valakinek azonnal észreveszi a külső és belső hibáit, engedi magát elragadni tőlük, tréfálkozik rajtuk, ami nemcsak a felebaráti szeretet ellen való, hanem őt is erősen akadályozza abban, hogy bölcsen ítéljen, és vagy egy személy, vagy egy helyzet, vagy valakinek a beszéde annyira elragadja, hogy már nem képes felismerni, mi az igazi érték, s ezért a társalgásban gyakorta tévútra viszik, és így mindenütt rossz hatást kelt.”⁵³

A legmagasabb körökből való származás, amely alázatosságra készítette a személyzetet, Mária Terézia gyermekeinél abban is megmutatkozott, hogy tudálékosak voltak, hanyagok, és nem viselték el, ha valaki bírálni merészelte őket. Ritkán ereszkedtek le a néphez, de ezt az édesanyjuk sem nézte volna jó szemmel. Ezért érzékenyen reagált arra, ha észrevette, hogy gyerekei elsajátítják az alattvalók beszédmodorát és szokásait. Ennek félreérthetetlenül hangot is ad azokban az utasításaiban, amelyeket Franz von Thurn grófnak, Lipót főherceg nevelőjének írt 1761-ben:

„Lipót elpuhult és lusta, határozottan lépjen fel ez ellen. Ügyeljen különösen arra, hogy a főherceg tartása jó legyen, amikor ül, jár vagy áll. Az ő korában a fiatal-

emberek gyakran rossz tartást vesznek fel, ami aztán később is megmarad. A főhercegnek sok ilyen hibája van. [...] Nem szabad megengedni, hogy bárkivel is bizalmas viszonyba kerüljön, ám arra kell biztatni, hogy legyen mindenkivel udvarias. [...] Nagyon érdeklődő, és szeretné maga kikutatni még a leghetetlenebb dolgokat is. [...] Ám van egy nagy hibája, ami végtelenül hátrányos lehet a számára. Fondorlatosan és ferde utakon próbálja meg a céljait elérni, és ezt nem szabad megengedni. Azt akarom, hogy arca és megjelenése szabad, nyílt és öntudatos legyen, beszéde és hangja lágy, egész lénye és kifejezőmódja előzőkenyebb. Szívesen barátkozik a közemberekkel, durva beszédük tetszik neki. Szeretne udvarias lenni, de még nem tudja, tulajdonképpen hogyan is kell ehhez viselkednie. Arra kell biztatni, hogy minél többet társalogjon jó társaságból való emberekkel, és észrevétlenül arra kell unszolni, hogy a kötelező dolgokat magától végezze el.”

Ezzel azonban a főherceg még egyáltalán nem felelt meg a „galant homme” ideálképének, amelyre az udvari diplomáciának szüksége volt, és amelyet pontosan meg is határozott. Ennek az ideális férfiúnak jól kellett ismernie az udvart, uralnia kellett a gesztusait, a tekintetét, és mindent rezenéstelen arccal kellett tudomásul vennie:

„[A galant homme] kifürkészhetetlen és átláthatatlan, elrejtí a hibáit és rossz szándékait, az ellenségeire mosolyog, kordában tartja a temperamentumát, titkolja a szenvedélyeit, megtagadja a szíve szavát, és a lelkiismerete ellen beszél és cselekszik.”⁵⁴

Mária Terézia ebben a levélben megemlíti azt is, hogy a főherceg görbén tartja magát, és hogy ez a rossz tartása később is megmaradhat. Lehet, hogy ezt illetően hitvese volt számára az intő példa? Gyanúnkat mindenesetre alátámasztja, ahogyan Podewils gróf leírja Ferenc Istvánt, Lotaringia hercegét:

„A császár inkább középtermetű, semmint annál magasabb. Nagyon lógatja a fejét, és ettől a háta némiképp meggörbült [...] A tartása és a járása hanyag, a legkevésbé sem ügyel ezekre a dolgokra.”⁵⁵

De nem csak a fiúk között voltak makacsok és önfejűek, ahogy ez a császárné pontos dátum nélküli nevelési utasításaiból is kiderül, amelyeket Maria Walburga Lerchenfeld grófnőnek, Johanna és Jozefa főhercegnő nevelőnőjének adott:

„A tisztaságra nagyon kell ügyelni, a napi mosakodáskor és fésülködéskor egyaránt. [...] A gyermekek a kellő tisztelettel imádkozzanak a templomban. Noha még nincs elegendő elajándékoznivalójuk, örülnék, ha időnként alamizsnát osztogatnának, és ajándékot adnának némelyeknek, de nem ötletszerűen, hanem előzetes tájékozódás alapján. Nem engedhető meg, hogy szóba elegyedjenek az ajtónállókkal vagy a fűtőkkel, és parancsot sem adhatnak nekik. Engedelmisségre születtek, és jobb, ha ezt mielőbb megszokják. Attól tartok, hogy Johanna nagyon önfejű, noha egyébként jó képességekkel van megáldva, de makacs természet, és ha ez így van, akkor fokozatosan meg kell majd törni. Idővel majd belátja ennek szükségességét. Jozefa egyelőre még jó gyermeknek látszik, de nem olyan tehetséges,

mint a testvére. Nem szabad megengedni, hogy bármitől is féljen, sem a zivatartól, sem a tüztől, sem a szellemektől, sem boszorkányoktól vagy más gerekségektől, és a körülötte lévőknek sem engedhető meg, hogy effélékről beszéljenek, vagy félelmetes dolgokat meséljenek.”⁵⁶
(1756. november)

Problémás gyerekek, kedvenc gyerekek

Férje, Ferenc István 1765. augusztus 18-án bekövetkezett hirtelen halálával a gyermeknevelés minden terhe egyedül Mária Terézia nyakába szakadt. A legidősebb (életben maradt) gyermek, Mária Anna ekkor ugyan már huszonhat éves, Miksa Ferenc, a legfiatalabb viszont még csak nyolc. Ahogy 1765 augusztusában Kaunitz udvari kancellárhoz írt levelében elismeri, férje halála után kénytelen lesz változtatni a gyermeknevelés stílusán:

„Követve a tanácsát⁵⁷, Bécsbe vitettem magam, csakis azért, hogy gondjaimba vegyem kilenc árvámat, akik már csak azért is sajnálatra méltóak, mert születésük és eddigi életmódjuk, valamint a sorsuk egyre szomorúbbnak és siralmasabbnak tűnik. Szerető apjuk istenítette őket, és soha nem tudott volna ellentmondani nekik. De ebben az irányban nem tudom tovább folytatni a nevelésüket. Isten a tudója, hogy még meddig tart nyomorúságos földi létem. Nagyon aggaszt a gyermekek sorsa, és ezen a télen döntenem kell, amiben számítok Önre, és Ön nélkül nem fogok semmit tenni.”

A császárné leveleinek hangneme ettől fogva lényegesen határozottabb és követelődőbb lett, ugyanakkor jó adag resignáltság is felfedezhető bennük. Természetesen II. József, Mária Terézia első fiúgyermeké továbbra is a legproblémásabb. II. Józsefet még apja, Ferenc István életében, 1764. március 17-én német-római királlyá választották, és 1764. április 3-án a késő barokk kor pompájának megfelelően meg is koronázták. Apja halála után, 1765-ben ő lett a német-római császár és hivatalos társuralkodó Mária Terézia oldalán, anyja azonban eleinte igen kevés mozgásteret és kibontakozási lehetőséget biztosított számára. II. József anyjának erre a viselkedésére egyre érzékenyebben reagált, amint ez Mária Terézia 1765. november 26-án hozzá intézett leveléből kiviláglik:

„Egy ifjú, folyton csak tömjénezett és természeténél fogva némiképp felfuvalkodott uralkodónak a legkisebb útjában álló vagy útjába állított akadály is sérülést okoz.”

Mária Terézia bánatában a barátnőinél keres vigaszt. Rosalie Edling grófnéhoz írt megható levelében bevallja, hogy mostanra teherré vált a bőséges gyermekáldás:

„Legkedvesebb, legjobb és legrégibb barátnőm! Ki gondolta volna valaha is, hogy özvegyként fogsz látni! Isten ezt a nehéz sorsot szánta nekem; csak az ő kegyelme és akarata segített e sors elviselésében. A legtökéletesebb és legszeretetre méltóbb urat veszítettem el. Az eltelt harmincnégy év alatt szívem csak az övé volt, nehéz életem során mindenben ő volt a vigaszom, és most már semmim sincs. Mily boldog lennék, ha Nálad fejezhetném be szomorú napjaimat, és találnám meg a csendben

Mimi vagy Mimerl, Mária Terézia így nevezte Mária Krisztina főhercegnőt. Ő volt a császárné kedvenc lánya, és ennek megfelelően számtalan kedvezményben részesült, így például Mária Terézia gyermekei közül egyedül ő köthetett szerelmi házasságot választottjával, Albert szász-tescheni herceggel.

lelkem nyugalmát. De még ez a vigaszom sem lehet meg, mert a sok gyermek miatt, akik régebben örömet jelentettek számomra, de most komoly gondot és sok szomorúságot okoznak, a világ forgatagában kell maradnom, ami szinte elviselhetetlen [...] Kérlek, imádkozzál értem, kedves Salerl, hogy Isten megvilágítson és adjon erőt, ameddig még ezen a világon kell bolyonganom. Igaz barátsággal.”⁵⁸ (1766. február 21-ei levél)

Szeretett hitvesének halála, akit Mauzinak (Egérkének) becézett, egyre inkább elhomályosította a boldog napok emlékeit, amint szintén Rosalie Edlinghez írt másik levelében bevallja:

„Ma huszonöt éve, éjjel két órakor volt életem legboldogabb napja, az után a február 12-ei nap után az 1736-os esztendőben.⁵⁹ Ezek a napok most már a könnyek napjai, és a legteljesebb visszavonultságomban köszönetet mondok Istennek, hogy a múltban oly kegyes volt hozzám, és arra kérem, hogy a jövőben rám váró vég gyors legyen, és irgalmasságában bízva remélem, nem is lesz másként.”⁶⁰ (1766. március 12-ei levél)

Ebben a borongós hangulatában minden bizonnyal nagy veszteségnek tekintette kedvenc lánya, Mária Krisztina kézfogóját 1766. április 8-án Schlosshofban Albert szász-tescheni herceggel, mert a pár az esküvő után azonnal el is utazott Pozsonyba, Magyarország akkori fő- és koronázóvárosába, ugyanis Mária Terézia kinevezte a vejét tábornoknak és Magyarország helytartójának. Mimi, Mimerl vagy Marie – ezek voltak Mária Terézia kedvenc lányának becenevei – az egyetlen volt a családban, aki bizonyos értelemben hasznot húzott az apja halálából, ugyanis Ferenc István, Lotaringia hercege, egész életében ellenezte ezt a házasságot, amely nem szolgált semmiféle politikai célt. Mária Terézia csak Ferenc István halála után engedte meg Miminek, egyébként a leánygyermekai közül az egyetlennek, hogy szerelmi házasságot kössön, vagyis hozzámenjen szíve választottjához, Albert herceghez. Mária Krisztina főhercegnő néhány nappal az esküvője után kapta kézhez

anyja panaszos levelét, amely kiválóan mutatja, hogy Mária Krisztina milyen fontos volt az anyjának (a levélen nincs dátum, de 1766. április 8. után íródott)⁶¹:

„Mindig magam előtt látlak, a náthám valamit javult, jól vagyok, de zaklatott. A szívem nagyokat dobban, s ezt mindig megérezem, különösen az olyan napon, mint ez a mai, amelyen nyolc hónapja annak, hogy elvesztettem szeretett hitvesemet, valamint az egyik fiamat, aki kiérdemelte a szeretetemet,⁶² és az egyik lányomat, aki atyja elvesztése után az egyetlen vigaszom és barátnőm volt. Ma délután voltam olyan gyermekem, hogy amikor három órakor meghallottam, hogy a testvéreid átmennek a szobámon, egy pillanatig arra gondoltam, hogy felbukkan az én kedves Mimim, de neki otthon volt dolga, fogadta a tisztelgőket, és örült gyengéd férje jelenlétének.”

Viselkedési szabályok mindenkinek

Persze aki nem volt a mama kedvence, mint Mária Krisztina, annak általában be kellett tartani az anyja által felállított töméntelen szabályt, és el kellett viselnie, hogy megállás nélkül kritizálja. Úgy tűnik, Mária Terézia figyelmét semmi nem kerülte el a gyermekeit illetően. Minden furcsa szokásukat, jellembeli gyengeségüket vagy hibájukat folyton a fejükre olvasta, ahogy ez abból a levélből is látható, amelyet Mária Karolinának írt 1767. augusztus 9-én:

„Nincs szándékomban úgy kezelni téged, mint egy gyermeket. Tizenöt éves vagy, és ha azzal a tehetséggel, amellyel Isten bőségesen megáldott, jól gazdálkodsz,

és hallgatsz a jó tanácsokra, amelyekre a Te korodban mindenkinek szüksége van, akkor sikerülhet mind a családod, mind a többi ember egyetértését elnyerned. [...] Legnagyobb csodálkozásomra kénytelen voltam [...] megtudni, hogy igen hanyagul imádkozol, közben sem tiszteletet, sem figyelmet nem tanúsítasz, és viselkedéseden semmiféle mély áhítat nem fedezhető fel. Ne csodálkozz, ha ilyen kezdet után egész nap nem sikerül semmi. Ilyenkor mindegy, hogy mi az elképzelésed, mert az épp ellenkezőleg, kemény szavakra ragadtat, és rossz lesz tőle a kedved. Ezenkívül egy ideje rászoktál, hogy olyan módon bánj az udvarhölgyeiddel [...] csípős a nyelved a napi öltözködésnél, és ne próbáld azt mondani, hogy megfélelgetted magadról, vagy bármi mással kimagyarázni. Egy nőnek szelídnek kell lennie, különben aligha fogják tisztelni, szeretni pedig még kevésbé, de ez a hibád inkább csak rossz szokás. A hangod éppúgy, mind a beszédmodorod már önmagában is rendkívül kellemetlen, amiért is Neked sokkal jobban kell igyekezned, mint a többieknek, hogy megváltozz, és ne tedd ki magad annak a veszélynek, hogy fel kelljen emelni a hangod. Légy pontos a zene-, festő-, történelem-, földrajz- és latinórákon, meg az összes többin is. Ne légy hanyag! [...] És ne fecsegy ki semmit abból, hogy mit csináltál, láttál és hallottál kiskorodban, az efféle elbeszélések könnyen túloznak, és ritkán felelnek meg a valóságnak. [...] Mivel most már felnőttek számításra, be kell jelentenem, hogy teljesen különválasztunk a testvéredtől, Marie Antoinette-től. Megtiltom, hogy közös titkod legyen vele, megtiltom, hogy egyetérts vele, és megtiltom, hogy bármit megbeszéljete.

Ha ő, a kisebbik kezdeményezné ezeket, akkor ne figyelj rá, szólj a Lerchenfeldnek vagy valamelyik másik udvarhölgyednek, ők majd véget vetnek ennek a rendbontásnak. A titkok ugyanis nem mások, mint pletykák a hozzád legközelebb állókról, a családodról, az udvarhölgyeidről. Felhívom a figyelmed, hogy mostantól kezdve minden lépésedet figyelni fogják. Figyelmeztetlek, hogy magam is, mint az idősebb, ennél fogva az okosabb is, segítségedre leszek a testvéred megrendszabályozásában. Kerülj minden titkolódzást, amikor a templomba mész, vagy az asztalnál ülsz, vagy a szobádban vagy. Tarts össze másik testvéreddel, Amáliával, térj ki a gyerekes kíváncsiságnak útjából, amitől mások türelmetlenek lesznek, és törődj magaddal többet, mint a többiekkel. Csak három dologról vagy köteles számot adni: az imádkozásról, a kedélyállapotodról, és arról, hogyan viselkedtél a testvéreiddel. A Te korodban semmi nem mindegy, ezért rajtad tartom a szemem. Jövőre annyi idős leszel, mint Jozefa nővéred, és miután a sorban mindjárt Amália után következelsz, erre is figyelniünk kell: nem úgy fogunk bánni Veled, mint egy gyermekkel, ezért ügyelj rá, hogy a cselekedeteidben ne tűnj gyerekesebbnek, mint a három legfiatalabb testvéred.”⁶³

Mária Karolina ekkoriban azonban még nem tudta, hogy a következő év májusában, harmadik nekifutásra, I. Ferdinánd királyhoz kell feleségül mennie.

Miután két testvérét, Johanna Gabriellát (1750–1762) és Mária Jozefát (1751–1767) egymás után eljegyezték I. Ferdinánddal, és az eljegyzés után mindketten meghaltak himlőben, Mária Karolina alkalmas lett arra, hogy

megoldja a „szükségállapotot” e házasság létrejöttét illetően. Így aztán egy csapásra megváltoztak a gondterhelt anya intelmei, aki Mária Jozefa 1767. október 15-én bekövetkezett hirtelen halála után a nyomdokaiba lépő Mária Karolinát nagy sietve felkészíti a rá váró feladatokra:

„A legteljesebb mértékben ügyelj arra, hogy milyen a nemzet ízlése. Téged arra választottak ki, hogy uralkodj fölöttük, amiért is annyit kell elsajáttanod az ízlésükből, amennyit csak lehet, hogy biztosítsd a magad számára bizalmukat. [...] Igazi nápolyi asszonnyá kell lenned, és nem szabad nevetségessé tenned bizonyos erkölcsöket és szokásokat, hiszen minden népnek és embernek megvannak a különös tulajdonságai. Nápolyban például nagy előszeretettel viseltetnek az angolok iránt, viszont legalább ennyire tartózkodóak a franciákkal. Óvakodj belekeveredni ebbe, maradj semleges, és dicsérd, ami dicsérni való ezen a két náción, mivel mindkettőnek sok jó tulajdonsága van. [...] Ne árulj el sokat az itteni országokról, és ne hasonlítgasd őket össze azzal az országgal, amely most életed középpontja lesz. Minden országnak vannak jó és rossz oldalai, a Gondviselés így osztotta szét az adottságokat. [...] Szívedben és erkölcsaidben maradj mindig német, és ami közömbös, abban mutakozz nápolyinak, de semmi olyasmiben, ami rossz.” (Levél a nápoly-szicíliai királynéhez

1768 áprilisában)

Mária Terézia ugyanehhez a levélhez csatolja az alváásra vonatkozó utasításait is:

„Nyolc óra alvás elegendő, több káros lenne, ha Ön többet alszik, akkor vagy beteg, vagy áldott állapotban

van. Ébredés után első gondolatát Istennek szentelje.

Vessen keresztet, és ajánlja magát Néki. Nem szeretném, ha sokáig heverészne az ágyban, ha nem szükséges.

Azonnal keljen fel, és imádkozzon.”

Az 1768. április 7-én a bécsi Ágoston-rendiek templomában I. Ferdinánd nápoly-szicíliai királlyal *per procuracionem* (képviselő útján) megtartott esküvő után Mária Karolina kíséretével együtt Trentón, Roveretón, Velencén, Modenán, Bolognán és Firenzén át elutazott Nápolyba. Nem túlságosan attraktív hitvese⁶⁴ országába május 11-én érkezett meg. Május 12-én a Nápolytól mintegy 40 km-re lévő casertai palotában végre megtartották a Mária Terézia által annyira óhajtott igazi esküvőt, amelyet meglehetősen viharos, vitákkal teli nászút követett. Míg Mária Terézia a lányát lelkiismeretesen felkészítette az uralkodásra, Ferdinánd királyt semmi ilyesmire nem tanították meg. Őt főleg a vadászat és az evés érdekelte. Mária Teréziát az is nyugtalanította, hogy a házasság első négy esztendejében nem született gyermeke. Ezután azonban gyökeresen megváltozott a helyzet, mivel a későbbiekben Mária Karolina tizennyolc gyermeknek adott életet, akik közül nyolc még Mária Terézia életében pillantotta meg a napvilágot.

Szigorú intelmek Marie Antoinette-nek

Sokkal nagyobb gondot okozott azonban Mária Teréziának a legkisebbik lánya, Marie Antoinette, akit az anyja és Kaunitz államminiszter XVI. Lajos francia király hit-

vesének szánt, azt remélve, hogy ezzel kiterjeszthetik a befolyásukat a francia udvarban. Ebben a politikai okokból tervezett házasságban az újonnan megkötendő családi kapcsolatokat közvetetten a II. Frigyes porosz királytól való félelem határozta meg. Mária Terézia tudatosan kereste a kapcsolatot a Bourbonokkal, akik akkoriban Franciaországban, Spanyolországban, a Nápoly-Szicíliai Királyságban és Pármában uralkodtak, hogy ily módon biztosítsa a szövetségüket Poroszország ellen. Mária Terézia nagy súlyt helyezett lányainál is az oktatásra és a nevelésre, különösen a reprezentálás és a társalgás, valamint a tartózkodó viselkedés terén, hogy az idegen udvarokban érvényesíthessék a befolyásukat, és meghallgatásra találjanak. És bár legfőbb feladatuk a gyermekszülés volt, a háttérben azért szövögetniük kellett a hálót a Habsburg-ház érdekében. Mint Ausztria lányának ezért a tapasztalatlan, felületes és egyáltalán nem diplomatikusan Marie Antoinette-nek is hamar bele kellett tanulnia ebbe a szerepbe, amit egyébként Mária Terézia valamivel egyszerűbbnek gondolt, mint amilyen valójában volt. Nem elég, hogy ez a különös és szeszélyes lánya messze nem tanult eleget, de eleinte még franciául sem tudott rendesen, és mint I. Ferenc császár és Mária Terézia némely gyermeke, ő is hajlamos volt a lustaságra és határozatlanságra. Ezeket a tulajdonságokat Marie Antoinette nagy valószínűséggel az apjától örökölte. Podewils gróf, aki Bécsben volt porosz követ, ezt elég jól érzékelteti a császárról adott leírásában: „Őfelsége egyáltalán nem becsvágyó, és a lehető legkevesebbet foglalkozik a kormányzás dolgaival. Semmi mást nem akar, csak

élvezni és kellemesen eltölteni az életet, örömet ráhagyja a császárnéra a dicsőséget és az uralkodást.”⁶⁵ Hasonló húrokat penget a főudvarmester, Khevenhüller-Metsch néhány nappal a császár 1765. augusztus 18-án bekövetkezett halála után, amikor nem túl hízelgően megjegyzi: „Azonkívül, hogy természeténél fogva nem nagyon szerette a munkát, lassú és tétova is volt, és nem volt olyan határozott, mint amennyire kellett volna lennie, hogy hitvese heves vérmérsékletével szemben ellenállást tanúsíthasson.”⁶⁶

E háttér ismeretében még érthetőbbé lesz, hogy Mária Terézia miért adott útravalóul a lányának 1770. április 21-én, azon napon, amikor elutazott Franciaországba, egy szabálygyűjteményt, amit Marie Antoinette-nek „minden hónapban” el kellett olvasnia. Ebben a gyűjteményben megkísérli felvértetni a főhercegnőt minden negatív befolyás ellen is. Ilyen negatív hatásnak tartotta Mária Terézia a felvilágosodás irodalmát is:

„Nem olvashatsz mégoly közömbös könyvet sem, ha gyóntató atyád nem adott engedélyt rá. Franciaországban ennek annál is inkább így kell lennie, mivel itt állandóan olyan szórakoztató olvasmányok és oktató tartalmú könyvek járnak kézről kézre, amelyek a vallás és a jó erkölcs ellen valók. Esküdj meg, lányom, hogy semmilyen könyvet, de még füzetecskét sem olvasol el a gyóntató atyád beleegyezése nélkül. Kedves lányom, a gyengéd szeretet és engedelmisség e legbecsületesebb bizonyítékát követelem Tőled egy jó anya tanácsáért, aki csak a lelki nyugalmadat és boldogságodat szeretné biztosítani. Soha ne felejtsd el elhunyt atyád halálának napját, és majd az enyémet se, ha eljött az ideje, addig is imád-

Kaunitz kancellár szemelte ki Marie Antoinette-et arra, hogy férjhez menjen XVI. Lajoshoz, és ezzel megerősítse a szövetséget a Habsburgok és Franciaország között. Mivel azonban Marie Antoinette műveltsége nem felelt meg a magas követelményeknek, 1770-ig, az esküvőjéig szorgalmasan kellett készülnie a rá váró feladatokra.

kozhatsz értem a születésnapomon. [...] Kedvesen és tisztelettudóan válaszolj, bárki kérdezzen is. Ha akarod, képes vagy erre. De bizonyos dolgokat tudni kell elutasítani is. Országaimban és birodalmamban nem fogod tudni elkerülni, hogy ne adjanak át Neked kérvényeket. Te azonban továbbítsd mindegyiket Starhembergnek, és utasíts mindenkit hozzá vagy Schaffgotschhoz⁶⁷, ha az előzőleg említett akadályoztatva lenne. Tedd mindenki előtt világossá, hogy a kérelmeket Bécsbe továbbítod, ennél többet nem tehetsz. Strasbourgot elhagyva több

Johann Joseph Khevenhüller-Metsch herceg hű szolgája volt Mária Teréziának, naplói nyomán megismerhetjük az udvar hétköznapijait. A herceg kiméletlenül rámutat az uralkodócsalád egyes tagjainak jellemhibáira is.

kérvényt ne fogadj el anélkül, hogy ne kérd ki Noailles úr⁶⁸ vagy hitvese tanácsát. [...] Hogyha valaminek még nagyobb nyomatékot akarsz adni, hozzáfűzheted: »Anyám, a császárné határozottan megtiltotta, hogy bármiféle ajánlást átvegyek.« Ne szégyellj tanácsot kérni, és semmit ne tégy saját belátásod szerint.”

A fent említett Georg Adam Starhemberg herceg rendkívüli követként kísérte el Marie Antoinette-et Franciaországba, az esküvőjére. Ne gondoljuk, hogy ez az utazás kapkodva vagy akár inkognitóban történt, ahogy Marie

Antoinette fivére, II. József tette, aki Falkenstein gróf álnéven utazgatott. Marie Antoinette utazása bizonyos értelemben az utolsó késő barokk hódoló menet volt, amely a Habsburg-ház jelenlétét és hatalmát volt hivatva demonstrálni. Ám ez a szándék csak ritkán valósult meg olyan tökéletesen, mint Marie Antoinette menyegzői menetében. Amikor 1770. április 21-én reggel 9 óra tájt elindult a bécsi Hofburgból Párizsba, leendő férjéhez, XVI. Lajoshoz (*per procurationem* az esküvő már lezajlott 1770. április 16-án Bécsben, az Ágoston-rendiek templomában), a kísérete 76 főből állt, közülük sokan a bécsi udvartartást kiszolgáló személyzethez tartoztak, udvari szakácsok, szakácsok, mesterszakácsok, élelmszer-szállítók, nyársforgatók, udvari cukrászok, felszolgálók és ezüsttisztítók, asztali szolgálatra rendelt apródok, pincemesterek és udvari pékek. A tizennégy éves lánykát az anyja az alábbi szavakkal búcsúztatta el: „Legyen jó a francia néphez, hogy azt mondhassák, egy angyalt küldtem nekik”⁶⁹, majd huszárok, postakürtöt fújó postások és postamesterek kíséretében elindult nyugati irányba a Duna mentén, a számtalan hatfogatúból és az utazókocsiból álló menet, amelyben Marie Antoinette ült a főudvarmesternőjével, Paar hercegnővel. A kocsikról készített listán összesen 57 kocsit tartottak számon, amelyekhez 330 váltólóra volt szükség, és további 20 tartalék lóra. Marie Antoinette az 5-ös számú kocsi-ban ült, amelyet a szolgálatára rendelt két lakáj hajtott, és a nemesi testőrség lovasai kísérték kétoldalt, mögötte pedig két postakocsi haladt. Az utolsó kocsi-ban, amely az utazáshoz szükséges felszereléseket szállította, egy

kovács és egy nyeregkészítő ült, hogy a kocsikon az útközben adódó munkákat elvégezzék. Az első 56 igáslovat és 2 hátaslovat már április 19-én útnak indították, ezeket április 20-án még 90 igás- és 2 hátasló követte.⁷⁰

A kisebb helységekben, mint Purkersdorf, Sieghartskirchen, Perschling vagy Abstetten, meghúzták a harangokat, ahol pedig katonaság állomásozott, díszlövéseket adott le a tüzérség. Pontosán meghatározták, hogy útközben hol kell a menetnek megszállnia, és ez kiváló alkalom volt újabb ünnepségek megrendezésére. Az első állomás a melki apátság volt, ahová Marie Antoinette-et még elkísérte a fivére, II. József császár, aki már április 22-én délután vissza is érkezett Bécsbe. Az ennsi Ennsegg kastélyában a főhercegnő ott-tartózkodása tiszteletére ünnepi balettelőadást tartottak április 22. estéjén. Amikor Marie Antoinette egy nappal később a lambachi apátságban éjszakázott, ekkor, április 23. estéjén bemutatták a *Kurzweiliger Hochzeits-Vertrag* című színdarabot.⁷¹ A színházi bemutatót vízi parádé kísérte, valamint kard- és tűztánc az ünnepien feldíszített álmohajókon. A főhercegnő a következő éjszakát Braunauban töltötte, aztán folytatta útját Münchenen, Augsburgon, Ulmon, Freiburgon át Strasbourgba, ahol, miután megvált az osztrák kísérettől, a franciák oltalma alá helyezték. Ebből az alkalomból tetőtől talpig át kellett öltöznie drága francia ruhákba. Így külsőleg is francia trónörökösnévét vált. Azután május 16-án végül a versailles-i kastélyban megtartották Marie Antoinette és a francia dauphin igazi esküvőjét, és Marie Antoinette-et hivatalosan is bevezették a francia udvarba. A fogadá-

sokkal, bálokkal és színelőadásokkal tarkított ünnepségsorozatot 1770. május 30-án hatalmas népünnepélytel fejezték be a mai Concorde téren, ahol volt zene, tűzijáték, bor, kenyér és hús, mindezt természetesen az államkasszából fizették.⁷² A hatalmas tömegben azonban felrobbant néhány tűzijáték, az emberek pánikba estek, és több mint százan meghaltak. Ugyanabba a St. Madelaine temetőbe temették el őket, ahol huszonhárom évvel később a lefejezett Marie Antoinette holttestét dobták egy tömegsírba.⁷³

Még le sem zajlott a versailles-i esküvő, Mária Terézia, az aggódó anya máris utasításokat és intelmeket küld a lányának, ahogy ezt a Marie Antoinette-hez írt, 1770. május 4-ei levél is mutatja:

„Csak az imádkozásnál és olvasásnál nyugtalanít a felületességed, amely kedvetlenséget és hanyagságot vonhat maga után. Harcolj ellene, mert ez sokkal veszedelmesebb, mint egy tisztázatlan és ezért még rosszabb helyzet. [...] Ne figyelj oda semmiféle pletykára, a pletykálkodókat hallgattasd el, vagy legalábbis mellőzd a társaságukat. Ha fontos a nyugalmad, akkor kezdettől fogva kerüld az efféle dolgokat. Tartok az efféle ügyektől, mert tudom, hogy milyen kíváncsi vagy.”

Mivel Marie Antoinette a távoli Versailles-ban kikerült anyja közvetlen hatása alól, Mária Terézia a bizalmasa, a Párizsban élő diplomata, Florimund Mercy d'Argenteau gróf (Lüttich/Belgium, 1727 – London, 1794) révén szerzett megbízható értesüléseket lánya viselkedéséről. Úgy tűnik, hogy az anyai intelmek már ekkor, Marie Antoinette franciaországi életének kezdetekor kezdtek

elhalványulni, amint ezt Mária Terézia d'Argenteau grófhöz Párizsba írt, 1770. szeptember 1-jei leveléből is láthatjuk:

„Gyötör a félelem, hogy a lányomat végül még sikerül a neki tetsző eszközökkel rávenni arra, hogy valamely párt mellé álljon, és részt vegyen az intrikákban. Így értelmezem, hogy Vauguyon gróf⁷⁴ táborából akarnak komornát adni mellé, ráadásul azzal kecsegtetik, hogy ennek az asszonynak a gyermeke majd szórakoztatni fogja. [...] Ez ügyben tehát arra kérném, hogy minden hónapban küldjön nekem egy listaféleséget azokról az olvasmányokról, amelyeket a leányom átvett az abbéval.”

Hogy Mária Terézia mennyire fontosnak tartotta ezt, arról abból a levélből értesülhetünk, amelyet Marie Antoinette-hez írt 1771. január 6-án, és cseppet sem hízalgőően, meglehetősen tehetségtelen perszónának mondja (lehet, hogy ezt csak azért teszi, hogy mint a leendő francia királyné magas pozícióját betöltő személynek, felhívja Marie Antoinette figyelmét arra, hogy mint ilyen, az értékes szellemi táplálékot nem mellőzheti):

„Igyekezz a szellemedet jó olvasmányokkal kissé felékesíteni. Erre nagyobb szükséged van, mint bármi másra. Már két hónapja várok az abbé listájára, és attól tartok, hogy nem voltál szorgalmas. Nyilván a számok és a lovak emésztették fel az olvasásra szánt időt; de most, a tél közepén nem szabad figyelmen kívül hagynod azokat a forrásokat, amelyekre nagyobb szükséged van, mint bármi másra, mivel semmi máshoz nincs tehetséged, sem a zenéhez, sem a rajzhoz, sem a tánchoz, nem

beszélve a festészetéről vagy egyéb, kellemetes művészetről. Ezért kénytelen vagyok megint visszatérni az olvasáshoz; bízd meg mégis az abbét, hogy minden hónapban feljegyezze, mit olvastál már el, és milyen új olvasmányt gondolsz elkezdni.”

Egyébként aligha vehető zokon a nagyon fiatal Marie Antoinette-től, hogy az ünnepségek és a bálók csábításának nem tudott ellenállni, és több figyelmet szentelt nekik, mint a moralizáló egyházi irodalomnak. Csakhogy még az udvari szórakozások alkalmával is megbosszulta magát hiányos tudása:

„Kérlek, áruld el, hogy most jobban táncolsz-e, mint itthon, különösen az érdekel, hogy jobb vagy-e a kontra-táncban. Mérhetetlenül sok jót írnak ezekről a bálokról és a dauphinről is, aminek nagyon örültem [...] Ezt a változást a javadra írják [...] Nem szabad sétálással és látogatásokkal elfecsérelned az időt, mert végül hatalmas űrt érzel majd, és meg fogod bánni, hogy nem okosabban töltötted el az idődet.”

Politikai és egyházi pályára szánt fiúgyermek

Mária Terézia szerteágazó házassági politikájának egyik fontos célját még ugyanebben az évben Milánóban is elérte: fia, Ferdinánd főherceg házasságot kötött Mária Beatrix d'Este hercegnővel, a modenai herceg egyetlen lányával, és ezzel a Habsburgok megszerezték a modenai hercegséget is. Az esküvőt 1771. október 15-re tervezték. Mária Terézia úgy látta, hogy Ferdinánd neveltetésében

Mária Terézia tervei a fiait illetően alapjában véve mind teljesültek: József (jobbról a második) és Lipót (balról az első) német-római császár lett, Ferdinánd megalapította a Habsburg-d'Este-ágot, Miksa pedig kölni érsek és Köln választófejedelme lett.

és műveltségében még sok pótolnivaló van. Ennek hangot is ad 1771-ben írt, pontos dátum nélküli levelében:

„Közömbössége és restsége az elvégzendő ügyekben, amelyek meghatározzák mindennapjainkat, sőt az egész életünket, valamint mérhetetlen önimádata behéjlesztette teszi, és rosszkedvre hangolja, ha az ember megpróbálja Önt cselekvésre ösztökélni, vagy érezteti

Önnel a nemtetszését. A hivatalos ügyek csak akkor intéződnek el, ha teszünk is ezért valamit, méghozzá rendesen és alaposan. Tapasztalataim alapján megvan minden okom rá, hogy ezen a ponton aggályaim támadjanak. Soha nem láttam, hogy a legcsekélyebb mértékben is ellenállt volna a restségnek, vagy legyőzte volna a kíváncsiságát, szándékos feledékenység kíséri a tetteit, és undorral hallgatja, amikor valaki felajánlja a segítségét, majd gúnyos tirádák, kritikák, szentenciák következnek, és persze sok bosszúság. Ezeket a hibákat már egy közembernek sem lehet elnézni, hát még egy főhercegnek, akinél mindezek különösen súlyos következményekkel járnak a saját boldogulására és az alája rendelt tartományokra nézve is, amelyeknek jólétéről gondoskodni köteles. Boldogságunk csakis a mások boldogságán alapszik, és az irántunk megnyilvánuló bizalomban. Hogyan bízhatnának bennünk, ha olyannak látnak, mint amilyennek az imént jellemeztem Önt? Túlságosan is jól ismerik ahhoz, semhogy huzamosabb ideig arra hagyatkozhatna, hogy imponál nekik, és ha olykor azzal hízeleg magának, hogy kiismerhetetlen, akkor mindig elfog a félelem. Ha egyszer elveszti a bizalmat, akkor az örökre oda van. Nem kell titkolózni, ha csak jó dolgokról számolhatunk be és senkit sem akarunk becsapni. Hosszú tapasztalatom a népet illetően és odaadásom iránta, ami még a legsúlyosabb sorscsapások közepette is segítségemre és vigaszomra volt, mindig erőt adott és boldogsággal töltött el.”

Hasonló szellemben íródott Mária Teréziának az a levele is, amelyet 1771. május 8-án írt Marie Antoinette-nek,

és amelyben a nép szeretetét a siker egyik fontos tényezőjének mondja, illetve arra hívja fel a lánya figyelmét, hogy egy uralkodónál elengedhetetlen a kifogástalan imázs:

„Milyen hamar megszerezted az emberek szeretetét! Ne tedd kockára. Ne hagyd figyelmen kívül, hogy mi volt ennek az oka: nem a szépséged, amely valójában nem is annyira figyelemre méltó, és a tehetséged vagy a tudásod sem (Te tudod a legjobban, hogy ezekkel egyáltalán nem rendelkezel), annál inkább a jó szíved, a nyíltságod és az emberek iránti figyelmességed.”

Ugyanebben az időszakban mélyült el a szakadék a császárné és fia, egyben társuralkodója, II. József között, mert II. József sok tekintetben egészen más nézeteket vallott, mint az anyja. Hosszú utazásai, titkos levelezése a testvéreivel és kapcsolata a felvilágosodás képviselőivel lassanként egyre jobban elidegenítették tőle. Szeretett feleségének, Pármai Izabella hercegnőnek 1763-ban bekövetkezett halála, valamint az ebből a házasságból született, egyetlen életben maradt lányának, Mária Teréziának az elhunyt 1770-ben komorrá, még zárkózottabbá tették az amúgy is magának való, különc II. Józsefet. Anya és fiú kapcsolata már annyira elmergesedett, hogy Mária Terézia inkább tollat ragadott, hogy gondolatait továbbítsa, csak hogy ne kelljen heves vitába torkolló beszélgetésekbe bonyolódnia a császárral. Gondterhelt levelén nincsen dátum:

„Kedves Fiam, inkább a tollat részesítem előnyben.

Túlságosan szomorú a szívem a benne tomboló érzésektől, semhogy világosan és hideg fejjel ki tudjam fejezni magam. Minden okom megvan rá. [...] Mi az oka, hogy

őszinte, azonos szándékunk ellenére a dolgok egészen más kimenetelűek lettek? Hogy gyakran más a véleményünk, hogy vitatkozunk, sőt dühösekké vagyunk? Ez a kérdés már régóta gyötör, és még rosszkedvűbbé és bizonytalanabbá tesz, mint amilyen egyébként vagyok. A hiba talán éppen bennünk van? Nem vagyunk-e túlságosan meggyőződve a saját véleményünk igazáról? Miért akarjuk, hogy a többiek is úgy gondolkodjanak és cselekedjenek, ahogy mi, miközben mi magunk alapelveinkben és a megvalósításuk felé vezető út meghatározásában is más és más véleményen vagyunk. Mindketten ismerjük a saját hajlamainkat, és követjük is azokat. A másik hibáival foglalatossá vagyunk, de a sajátjainkat nem kutatjuk fel és nem gyomláljuk ki. Együtt dolgozunk, és büszkékké vagyunk arra, hogy általánossá tettünk egy rendszert. [...] Éjjel-nappal foglalkoztatnak bennünket ezek a gondolatok, de hát akkor miért nem kíséri siker e szándékainkat? Kedves Fiam, örömemre szolgálna, ha ebben a keserves helyzetben felnyitnád a szemem, és szóval és tettel egyaránt támogatnál. Bátorságom kezd elhagyni, Te viszont nem szenvedsz belőle hiányt. A Te pályafutásod most kezdődik, az enyém pedig még szerencsétlenebbül végződik, mint ahogy kezdődött. Szeretném megosztani Veled, hogy miért oly nyomasztó a helyzetünk. Tapasztalataim alapján talán tudnék hasznos tanácsokat adni, de nem szeretnék visszatartani attól, hogy azt valósítsd meg, amit alapos vizsgálatok után célszerűnek tartasz. [...] Mindig is kértelek rá, hogy mondd meg őszintén, melyek a gyengeségeim és a hibáim, akár egy beszélgetés során, akár

írásban. Ugyanezt megteszem majd én is, de úgy, hogy senki ne hihesse, vagy akár csak gyaníthassa, hogy véleménykülönbség van köztünk. Az első évben, 1766-ban minden a legjobban ment, csak azóta állnak a dolgok másképp; éspedig azért, mert egyikünk sem ragaszkodott az egyetértés alapelveihez. Kedves Fiam, oly nagy a tehetséged az elvek felállításához, tégy meg tehát mindent a közjóért és a nyugalomunkért [...].”

Elvekben természetesen Mária Terézia nevelői munkája sem szűkölködött. De persze hiábavaló volt mindegyik, ha azok, akiket ezen elvek alapján akartak nevelni, nem voltak hajlandók tudomást venni róluk. Mária Terézia, ahogy öregedett, egyre gyakrabban készített mérleget addigi életéről, így arról is, hogy mit sikerült és mit nem sikerült elérnie gyermekei nevelésében. Alábbi, 1774 áprilisában legkisebb fiához, Miksa Ferenchez írt levele is erről tanúskodik:

„Korom, betegségeim és a folytonosan rám nehezedő munkám ellenére gyermekeim nevelését mindig a legnagyobb és legfontosabb kihívásnak tartottam. Ha a dolgok nem mindig a kívánságom és parancsom szerint, valamint a megtett erőfeszítések mértékének megfelelően történtek, abban nem én vagyok a hibás, hanem ezer más körülmény, amelyek nem engedik meg, hogy bármit is tökéletesen megvalósítsunk ezen a világon, és sokban a mi romlott, szerencsétlen emberi természetünk is hozzájárult. Ez különösen azokra jellemző, akik a korona közelében vannak, ahol oly sokan a lehető legnagyobb buzgalommal tevékenykednek, és ahol az egymás iránti irigység és rosszindulat gyakorta a legjobb szándékot is megsemmisíti.”

Bár Miksát 1769 októberében a Német Lovagrend nagymesterének koadjutorává, vagyis helyettesévé és későbbi utódjává választották, anyja mégis úgy látta, hogy komor, barátságtalan lényre csak akadályozhatja abban, hogy a jövőben az elvárásoknak megfelelően töltsön be vezető pozíciót. Ezért 1774 tavaszán két esztendeig tartó, nagy utazásra küldte, s ugyancsak 1774 áprilisában bőségesen ellátta tanácsokkal, hogy hogyan viselkedjék a hosszú út alatt. A betartandó szabályok mellett egész panaszáradatot is rázúdít a fiára. Szeretett férje halála, az éppen átvészelt himlő, amely nyomot hagyott az arcán, a nézeteltérések társuralkodójával és fiával természetesen épp elég okot szolgáltatottak a császárné borongós hangulatára, amit még legkisebb fiának elutazása is súlyosbított:

„Legkedvesebb Fiam, kénytelen vagyok bevallani, hogy nagyon nehezemre esik már ilyen fiatalon elengedni téged. Arra szemeltelek ki, hogy egyszer majd Te fogod lezárni a szemem, de mert – tekintet nélkül önmagamra – csakis a Te javadra gondolok, meghozom ezt az áldozatot. [...] Nagy baj, hogy atyádat így korán elveszítetted. [...] Tíz éven belül, kedves Fiam, sok minden egészen más lesz, mint amilyennek most látod. Akkor majd belátod, hogy öreg anyádnak igaza volt. Egy fiatalembernek, főleg, ha olyan, mint Te vagy, szüksége van valakire, aki megmondja neki az igazat, és igyekszik kellemes életet biztosítani a számára. Az életben a legnagyobb érték egy igazi jó barát, de be kell vallanom, hogy ilyenből nagyon kevés akad. [...] Hajlamos vagy rá, hogy az alsóbb néposztály módjára beszélj, öltözködj és őket utánozd.

Mária Terézia legifjabb sarját, Miksa főherceget már korán egyházi pályára szánta, és szerette volna, ha erre jól felkészül. Ezért tanácsokkal és intelmekkel halmozta el.

Külső megjelenéseden inkább kell javítanod, mint a belsődon, mert százan fognak megítélni a külsőd után, és alig lesznek ketten, akik a tényleges teljesítményeid szerint. Amint elkezdesz mozogni kint, a nagyvilágban, be kell töltened a szerepet, ami vagy, különben mindenki megvet majd, és nem fogsz se jobban szórakozni, se boldogabb nem leszel. Mert az ember éppen annyit ér, amennyire teljesíti a kötelességét, elvégzi a munkáját, uralkodik a szenvedélyein és hajlamain. Ebben a kérdésben semmi sem mellékes. Aggodalommal tölt el szokásos hanyagságod, vagy az, hogy semmit nem vagy hajlandó

magadtól megcsinálni, hanem többször is nógatni kell. Attól tartok, hogy közömbösség vagy netán valami erős függőség hatására az akaratod győz a józan ész ellenében. Emiatt felejtesz el mindent, és ezért adsz olyan nyakatekert válaszokat, amelyek miatt gyakran tökfeknek tartanak.”

Miksát még hosszú utazása alatt is árgus szemekkel figyelte az anyja. Kísérőinek részletes jelentéseket kellett adniuk az újáról. Anyja állandó felügyelete és túlzott gondoskodása miatt Miksának nem volt könnyű felnőtté válni.

„A testtartásával egyáltalán nem vagyok megelégedve, és úgy látom, hogy régi rossz szokása, hogy görbén tartja magát, még jobban elhatalmasodott, ezenfelül Ön mindent olyan közel tart a szeméhez, hogy az ember azt hihetné, rövidlátó. Kérem tehát, hogy ezekben a dolgokban szedje össze magát jobban. [...] És a tisztálkodás, kedvesem! Ha most elutazik Itáliába, ahol nagy a forróság, nagyon fontos a tisztálkodás. Megfigyeltem, hogy Ön gyakran az arca vagy a szája előtt tartja a kezét, és azt is láttam, hogy vakarja az arcát vagy rágja a körmét. Kérem, hogy hagyja el ezt a szokását, mert ez felettébb visszataszító, és nevetségessé teszi Önt. Milánóban ne kövessen el semmi gyerekességet a fivérével, ő már családapa, Ön pedig a nagyvilágban utazgató herceg. [...] És hagyjon fel végre azzal a rossz szokásával, hogy örökösen ásítózik, ez a szokása még gyerekkorából maradt, és épp eleget szidtam ezért már akkor is. Élete során sokat fog még unatkozni, de ezt el kell viselnie, méghozzá úgy, hogy ne vegyék észre.” (1775. április 20-ai levél)

Mária Terézia számos gyermeke esetében úgy vélte, hogy karrierjük felépítésében tervei célt értek, II. József-nél más volt a helyzet: ő anyja számára fájdalmasan kivonta magát az irányítása alól. Kettőjük ellentéte egyre inkább kiélesedett, ahogy ezt Mária Terézia 1775 szentestéjén meg is írja a fiának:

„Valóban nagy baj, hogy még a legjobb akarattal sem értjük meg egymást. Lehet, hogy a fájdalomtól túlságosan elfogult vagyok, mert nem találom Nálad azt a bizalmat és őszinteséget irányomban, amelyről azt gondolnám, hogy megérdemlem. És ebből ered életem minden gyötrelme. Joggal állíthatom, hogy harminchat éve senki mással nem foglalkoztam annyit, mint Veled. A harminchatból huszonhat év boldog volt, amit azonban a mostani időkről nem mondhatok el, mert soha nem tudok megbarátkozni olyan elvekkel, amelyek mind a vallást, mind az erkölcsöket illetően kevésbé szigorúak. [...] A mai éj és ezek a napok túlságosan megszenteltek ahhoz, hogy kitérjek arra a döntésemre, amelyet elvársz tőlem. Erről majd az újév után értesítelek. Biztos lehetsz, hogy bár zaklatott szívvel, mégis kénytelen vagyok megállapítani, hogy mily kevésbé értünk egyet egymással, és hogy Te továbbra is ragaszkodsz a régi előítéleteidhez. Bárcsak boldogabb lennél tőlük, mint én.”

Időközben egyre láthatóbban gyülekeztek a viharfelhők Versailles felett is, ahol az ifjú királyi pár kétségtelenül elvesztette a népszerűségét. Ehhez nagyban hozzájárult Marie Antoinette szertelen viselkedése és kiruccanásai, amit ellenségei fegyelmetlensége megnyilvánulásának tekintettek, ezt már Mária Terézia is megpróbálta kine-

velni belőle – de mindhiába. A császárné az alábbi gondterhelt levelet írja 1779. június 30-án Mercy d'Argenteau grófnak:

„A viharosnak egyáltalán nem mondható lelkesedés, amellyel a párizsi nép a király és a királyné bevonulását fogadta, lehetséges, hogy annak következménye, hogy az alattvalók hozzá voltak szokva, hogy a királyi párt igen gyakran és minden ünnepélyesség nélkül láthatták. Egyébként pedig meglepedésemre szolgál, hogy a király kegyesnek látszik a lányommal, sőt még az operabálra is elkísérte. De merem remélni, hogy nem gyengül el, és nem adja meg magát minden kívánságnak.”⁷⁵

Úgy tűnik, hogy a későbbiekben Mária Terézia több örömet talált a fiai nevelésében, mint a lányaiéban, akik sokkal nehezebben találták meg magukat új feladataikban, illetve vezető szerepükben.

Szerelem, házasság, család

„Újabbán el vagyok ragadtatva a hitvesemtől, imádnivaló.”

MÁRIA TERÉZIA LEVELE A TESTVÉRÉNEK,
MARIANNÁNAK, 1744. OKTÓBER 21-ÉN

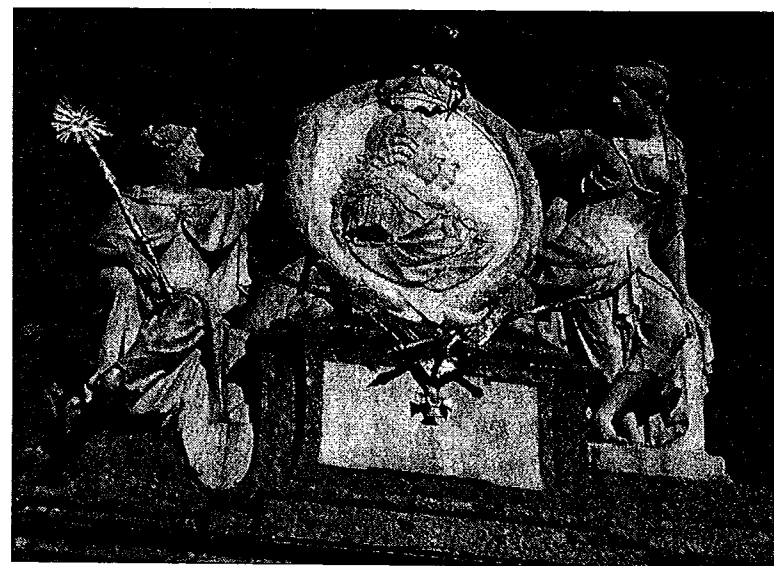
Szerelmi történet: Mária Terézia és Ferenc István

„Gyengéd szerelem fűzi Lotaringia hercegéhez. Éjszaka vele álmodik, és nappal csak róla beszélget az udvarhölgyeivel. úgyhogy nem valószínű, hogy valaha is elfelejtse ezt az embert, aki miatt elveszejtené magát.”⁷⁶

Ezt az angol követ, Sir Thomas Robinson írta 1735 júliusában a Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc között fellángolt szerelemről. Ferenc István, Lipót József lotaringiai herceg és Erzsébet Sarolta orléans-i hercegnő második gyermeke 1708. december 8-án született Nancyban. Nagyanyja, Eleonóra révén III. Ferdinánd császár dédunokája volt, anyja révén pedig XIII. Lajos francia királyé. Így egyaránt voltak Habsburg, illetve Bourbon ősei. Ő és Mária Terézia nagyon jól ismerték egymást, ugyanis Ferenc István már tizenöt éves korában, 1724-ben elkerült VI. Károly császár bécsi udvarába. A császár úgy bánt vele, mintha a saját fia lenne, hamarosan személyes kísérőjének nevezte ki a vadászaton, az ifjú herceg nevelőinek nagy bánatára, mert így nem sok idő maradt a tanulásra és a nevelésére, ami egyáltalán nem tetszett távol élő szüleinek. Amikor majdnem

hat esztendő után, apja halála miatt 1729-ben meg kellett szakítania bécsi tartózkodását, és vissza kellett térnie a hazájába, Mária Teréziának már régen megvolt az elképzelése arról, hogy milyen ember is Ferenc István. A hercegnek mindenesetre egy valamivel tisztában kellett lennie: ha belemegy a kapcsolatba Mária Teréziával, a császár lányával, akkor le kell mondania a hazájáról, Lotaringiáról, hogy leendő apósa, VI. Károly császár számára biztosítsa a békét Franciaországgal. VI. Károly ugyanis a lengyel örökösödési háború során a XV. Lajos francia király által támogatott Leszczyński Szaniszlónak Lotaringiát ajánlotta fel kárpótlásul a korona elvesztéséért. Viszont ha Ferenc István lemond Lotaringiáról, akkor az a veszély fenyegeti, hogy elveszti a lotaringiai nép megbecsülését. Számára a kérdés tehát az volt, hogy lemondjon-e ősei örökségéről, Lotaringiáról egy reálpolitikailag nem túlságosan befolyásos császár kedvéért, és elfogadja-e ezért a jutalmat: egy kedves, szeretnivaló feleséget és a toscanai nagyhercegséget? Szerelmi ügyekben is győzött Mária Terézia állhatatossága: 1736. január 31-én VI. Károly császár engedélyével megtartották az eljegyzést, és két héttel később a tizenkilenc éves Mária Terézia és a huszonnyolc éves Ferenc István, Lotaringia hercege a bécsi Ágoston-rendiek templomában kimondta a boldogító igent. Néhány nappal az esküvő előtt Mária Terézia francia nyelven⁷⁷ az alábbi, lángoló szerelmi vallomást veti papírra:

„Drága lelkem, végtelenül lekötelez a figyelmessége, hogy hírt ad magáról, mert olyan bánatos voltam, mint egy szegény kutya. Szeressen egy kicsit, és bocsássa meg

Ferenc Istvánnak le kellett mondania Lotaringiáról, hogy Mária Teréziát feleségül vehesse. Állítólag háromszor tette le a tollat, mielőtt aláírta volna a lemondását. Hivatalosan 1736. január 31-én kérte meg Mária Terézia kezét, az esküvő 1736. február 12-én volt. (A képen az innsbrucki diadalív látható, a Ferenc Istvánt ábrázoló domborművel.)

válaszom rövidségét. De már tíz óra van, és Herbeville vár a levelemre. Adieu, Mauzi, teljes szívemből ölelem, nagyon vigyázzon magára. Adieu, caro viso.”
Mária Terézia szerelmének 1736. február 8-ai bizonyítékára leendő férje nem kevésbé szerelmesen válaszol:
„E pillanatban kaptam meg legfelségesebb Kedvességéd levelét, amely itt a távolban nem csekély vigaszomra szolgál, továbbá biztosíthatom, hogy számomra elviselhetetlenek ezek a napok, amikor meg vagyok fosztva attól az örömtől, hogy leghőbben szeretett menyasszonyom lába elé vesse magam.”⁷⁸

Mária Terézia a férjét, Ferenc Istvánt kedveskedve „Mäuslnak” (Egérke) hívta. A későbbi I. Ferenc császárt egyébként nem nagyon érdekelte a politika, annál inkább a gazdaság és a természettudományok. A császárné azonban azzal is tisztában volt, hogy a nők a gyengéi, főleg a fekete hajúak.

Mária Terézia és Ferenc István találkozásakor két olyan ember talált egymásra, akik egész életükben különös emberségről és kedvességről tettek tanúbizonyságot, amint ezt már a kortársak is csodálkozva állapították meg. Karl Zinzendorf gróf, aki 1761. május 3-án Laxenburgban meglátogatta Mária Teréziát és Ferenc Istvánt családjuk körében, az alábbiakat jegyezte fel a napló-

jába: „Ami leginkább felkeltette a figyelmemet, az az volt, hogy a császár milyen közvetlenül és családiasan viselkedett az udvari emberekkel. Úgy beszélt velük, mint egyenrangúakkal.”⁷⁹

A porosz követ, Podewils gróf nem csak a császárné őszinte és vidám arckifejezését dicséri: „Annyira megnyerő, ahogyan a császárné az emberekkel beszél, hogy még a legfélénkebb is felbátorodik [...] Türelmesen és jóságosan végighallgatja, amit mondanak, és saját kezűleg veszi át a kérelmeket [...]”⁸⁰

Mária Terézia, akit a férje többnyire csak „Trézsinek” hívott, egyébiránt tisztában volt vele, hogy a férje mekkora szívtipró, és hogy milyen könnyedén el tudja csavarni a nők fejét. Féltékenykedett is ezért épp eleget, ahogy Podewils⁸¹ gróf is megerősíti: „A császár nagy szoknyabolond volt [...] Hölgyek társaságában vacsoráztatott titokban, de a császárné féltékenysége miatt kénytelen volt visszafogni magát. A császárné, amint észrevette, hogy a császár valamelyik asszonyszemélynek udvarol, duzzogni kezdett, és megkeserítette a császár életét, amennyire csak tudta.”⁸²

Egy házasság hétköznapijai

A császári pár is kénytelen volt hamarosan elfogadni egy majdnem harmonikus házasság hétköznapijainak játékszabályait. Ráadásul Mária Terézia értette a módját, hogyan csalogassa be hitvesét az aranykalitkába: engedte, hogy olyan kedvére való dolgokkal múlassa az időt,

mint a természettudományok vagy a numizmatika, és elnézte számtalan kalandját is, például Colloredo és Pálffy grófnővel, vagy Wilhelmine Auersperg hercegnővel. Természetesen tudott férje tivornyáiról is. Erre utal, hogy az alábbi tanácsot adja az egyik komornájának: „Hallgass rám, és soha ne menj férjhez olyan férfihoz, aki-nek nincs semmi dolga.”⁸³ Mária Terézia akkor volt boldog, ha férje szakított időt a gyermekekre, és társuralkodóként a ténylegesen uralkodó császárné oldalán nem nagyon ártotta bele magát a politikába. Egyébként is, Ferenc Istvánt eredendően a hadviselés érdekelte, mint ahogy ez persze elvárható is volt egy uralkodótól. Csakhogy hamarosan kiderült, hogy semmi tehetsége nincs a hadvezetéshez. Ez azonban eleinte nem akadályozta meg abban, hogy eljätsszon a katonai karrier gondolatával, amitől hitvese mérhetetlenül dühös lett. Erről tanúskodik Mária Terézia 1744. október 3-án nővéréhez, Mariannához írt levele:

„Betegen a méregtől és a fájdalomtól, megbetegítettem a gonoszságommal az Öregemet is. Máról holnapra az az ötlete támadt, hogy bevonul a sereghez, és ezt olyan lelkesedéssel akarta megtenni, hogy akkor, amikor ezen a nyáron országaimban megint elkezdődött a tánc, előreküldte a felszerelését, majd miután mindennel elkészült, csendben elkezdett beavatni a tervébe. Eleinte csak tréfának vettem, de aztán láttam, hogy komolyan gondolja. Szokásos eszközeinkhez menekültem: a cirógatáshoz és a könnyekhez, de mit használnak ezek egy férjnél kilencévi házasság után? Én sem értem el semmit, bár ő a világ legjobb férje. Végül nem maradt más

Mivel Lotharingiai Ferenc szerette a családját és törődött a néppel, az ő „Reslje” – néha így hívta Mária Teréziát – úgy érezte, hogy az élete védett és kiegyensúlyozott. Ennek fejében az okos császárné meglehetősen hosszú pórázra engedte a férjét.

hátra, mint dühöngeni, és ez olyan jól sikerült, hogy ő is és én is belebetegedtünk. Egy érvágás rendbe hozott, és most már inkább reménykedem, mint félek, de nem tudom igazán megcáfolni az indítékait, amelyekről kénytelen vagyok bevallani magamnak, hogy mi tagadás, megállják a helyüket. Kezdek már nem harcolni ellenük, csak mindennap megpróbálom visszatartani őt, és ezzel is időt nyerni, de ha mégis el akar utazni, utánamegyek, vagy elvonulok egy kolostorba [...].”

Mária Terézia természetesen nem vonult kolostorba, mert Ferenc Istvánból nem lett hős, hanem olyan uralkodó, aki főleg a pénzügyekben aratott komoly sikereket.⁸⁴ Az 1745. szeptember 13-ai császárválasztáson Ferenc Istvánt I. Ferenc⁸⁵ néven német-római császárrá választották, és október 4-én a frankfurti Szent Bertalan-katedrálisban ünnepélyes keretek között meg is koronázták.

A gyermekek kiházásítása

Mária Terézia udvarában a szerelmi és házassági ügyek *causa primája*, elsődleges oka az utód mielőbbi nemzése, majd az elsőszülött fiú, a későbbi II. József császár mielőbbi kiházásítása volt. Mária Terézia szerencsés kézzel választotta ki Izabella pármái hercegnőt akaratos, cinikus és szarkasztikus fia mellé leendő császárnénak. Erre rá is világít abban az 1760. október 6-án Joseph Wenzel Liechtenstein herceghez intézett levelében, amelyben beszámol a lánykérésről, valamint Izabella és II. József hamarosan megtartott kézfogójáról:

„Ebben a házasságban annyira megfelel minden a kívánságomnak, hogy a lehető legszerencsésebb folytatást jósolom neki, és öreg napjaimra szebb jövőt, mint amilyen a kezdetekkor osztályrészemül jutott. Itáliában sem fognak kevésbé örülni az uralkodónak, mint amennyire én örülök, és remélem, az egészséggel sem lesz semmi baj.”⁸⁶

Pármái Izabella egyik képmása láttán, amelyet először küldtek el Józsefnek, a címzett azonnal beleszeretett

Num. 82. Samstag-anhang 11. Octob. 1760.

Beschreibung, Des den 6. Octobris in hiesige K. K. Residenz-Stadt Wien beschienenen prächtigen Einzugs Ihrer Königl. Hoheit der Durchl. Braut, und deren darauf gefolgten Solennitäten

Der Kaiser. Einspanner ritten voraus, und der K. K. Rath, und Ober- Hof- quartier-
Meister Herr Franz Anton Joachim von Joachimsburg, rückte den Einzug zu Pferd,
dem vorg. K. K. Hof-fourier, dann der Kaiser. Rath, leicht samt einem Hand- pferd
folgt.

Darauf kamen die K. K. Landstafeln, Trompeter, und Pauer, die sich währendem
Zug immerhin mit Blasen der Trompeten, und Spielung der Pauer hören lassen.

Sodann folgten 24. Wägen sowohl von denen K. K. Herren Landständern, als K. K.
Kammer, Herren, und Herren geheimen Räthen, jeder in seiner eigenen Gala- equipage,
mit 6. Pferden bespannt, und kostbarsten Waren reich mit Gold, oder Silber besetzt.
Nämlich:

Von denen Kied. West- Herren Landständern.

Hr. Joseph von Mannagetta. Hr. Joseph von Hübnerberg. Hr. Baron Othmar von
Kemp. Hr. Abbt zu Altenburg. Hr. Joseph Edler von Stachamer. Hr. Ferdinand von
Mosser. Hr. Baron Joseph Franz von Dussain. Hr. Abbt zu Sülzensteden. Hr. Abbt zu
Lichtenfeld. Hr. Philipp von Mannagetta. Hr. Baron Johann Georg von Gerscher. Hr.
Probst zu Herjogenburg. Hr. Johann Baptist von Wendenburg. Hr. Baron Anton Franz
von Qual. Hr. Abbt zu Zwettel. Hr. Daniel von Moser. Hr. Graf Wenzel von Eitzenhof.
Hr. Abbt zu Salmweiz. Hr. Graf Franz von Harrach. Hr. Probst zu Eichenreuth. Hr.
Leopold von Moser, L. U. W. Hr. Abbt zu Wölz. Hr. Graf Ferdinand von Lamberg als
Land- marschall, amts- verwalter.

Von denen Kaiserl. Königl. Kammer- Herren.

Hr. Graf von Kaunitz. Hr. Graf von Saurau. Hr. Graf Ernst zu Kaunitz. Hr.
Graf von Klenau. Hr. Graf von Traun. Hr. Graf von Walldorf. Hr. Graf von Tasse.
Hr. Graf von Marja. Hr. Graf von Sport. Hr. Graf von Catoli. Hr. Graf von Wurm-
brand. Hr. Graf von Rapsberg. Hr. Graf von Burgstall. Hr. Graf von Cellaredo.
Gumbader. Hr. Graf von Dietrichstein Johann. Hr. Graf von Harrach Ernst. Hr. Graf
von Daun War. Hr. Graf von Schönborn. Hr. Graf von Zober. Hr. Graf von Cellarbo.
Hr. Fürst von Kureberg. Hr. Fürst von Lamberg. Hr. Fürst Franz von Liechtenstein. Hr.
Fürst Johann zu Schwarzenberg. Hr. Fürst von Lobkowitz.

Von denen Kaiserl. Königl. geheimen Räthen.

Hr. Graf von Wallstein. Hr. Graf von Würben. Hr. Graf Hartmann, Erz- bis-
hof zu Salzburg. Hr. Graf von Harb. Hr. Marquis Montecuculi. Hr. Graf von War-
gen.

A cinikus II. József és az érzékeny lelkű Pármái Izabella esküvőjének napján a nászmenet a Belvedere kastélytól a Kärtner Straßén át vonult az Ágoston-rendiek udvari templomáig. Sokak legnagyobb meglepetésére hamarosan úgy tűnt, hogy a házasság jól sikerült.

a hercegnőbe. Elhatározta, hogy senki mást nem vesz nőül, csak Izabellát. A szülők örömmel fogadták ezt az elhatározást, miért is ne tették volna, hiszen annak idején ők is szülői beleegyezéssel kötöttek szerelmi házasságot.

II. József (első) házasságának előkészületeikor nemcsak Mária Terézia jó érzéke mutatkozik meg a takarékosagra, hanem az is, hogy még elégedett volt a fiával, ám ezt az elégedettséget idővel folytonos civódás váltotta fel, majd anya és fiú egyre inkább eltávolodott egymástól.

„Rendkívüli módon lefoglalnak a fiam esküvőjének előkészületei [...] Türelmetlenül várom a menyemet, mert csak egyféle véleményt ismerek róla: a lehető legbájosabb teremtés, azonkívül nagyon szép és roppant szelíd. Úgy látom, hogy a fiam igen boldog, meg is érdemli. Elégedett vagyok vele, az egyéniségével, csak nem elég előzékeny. Remélem, hogy idővel ez javulni fog. Azért említem Önnek mindezeket a részleteket, mert tudom, hogy Ön nagy érdeklődést tanúsít irányomban.” (Levél Mária Antóniának, a szász választófejedelem feleségének 1760. június 9-én)

A szerelmi házasság kiváltsága azonban Mária Terézia gyermekei közül csak kevésnek adatott meg. Voltak lányai, akiket feláldozott az államérdeknek. Ezt mutatja az a levél is, amelyet a császárné 1763. október 13-án írt Schönbrunnból Walburga Lerchenfeld grófnőnek kilencedik lánya, a tizenkét éves Mária Jozefa főhercegnő nevelésének és házasságra való felkészítésének ügyében:

„Olyan ifjú férjet kap majd, aki kora gyermekkorától nem tűr meg nálánál magasabb rangú személyt és bármiféle korlátot, akinek bis dato semminemű elfogaltsága nincs, akit csak talpnyalók, még hozzá itáliaiak, vesznek körül, miáltal csak még nagyobb a veszély [...] Kénytelen vagyok bevallani Önnek, hogy bár belátom ennek a házasságnak az előnyeit, anyai szívem mégis mérhetetlenül nyugtalan. A szegény Jozefát a politika áldozatának tekintem. Ám ha legalább teljesíti majd kötelességét Istennel és a férjével szemben, valamint meglelné a lelki nyugalmát, akkor elégedett lennék, még akkor is, ha tudom, hogy boldogtalan. Az ifjú király nem tanúsít semmi iránt határozott érdeklődést, kivéve a hozzá hasonló korú ifjakat és a színházat. Mérhetetlenül gyerekes, nem tanul, semmit nem tud, kivéve országa rossz olasz nyelvén beszélni, és feltűnő, hogy bizonyos alkalmakkor igen szigorú és durva. Hozzászókkott, hogy mindig az történjen, amit ő akar, és nincs senki, aki nevelné, vagy legalább akarná nevelni, ez a legnagyobb baja ennek a hercegnek [...] Mindaz, amit itt most Önnek elmondok, csakis Önnek szól, és szolgáljon vezérfonalként, hogy ezek ismeretében könnyebben nevelhesse lányomat az erényre és a helyes felfogásra, hogy ott, abban a másik udvarban megtalálja a boldogságát, vagy legalábbis ne menjen tönkre [...] Lányom szelédnek és szolgálatkésznek látszik, bár arca nem vonzó, és viselkedésével sem akarja megnyerni az embereket. Van benne valami nyersség, folyton a szelidségről és a jókedvről kell prédikálni neki. Könnyen beletörődik mindenbe, és mindenféle munkával, olvas-

mányokkal, festéssel, zenével és hasonlóval kell elfoglalni. Nápolyban a különleges alkalmak kivételével alig fog találkozni emberekkel, ezért hozzá kell szoknia, hogy magára van utalva, és meg kell tanulnia elfoglalni magát. Így Őfelsége a császár kifejezett kívánságára átadom Önnek ezt a drága gyermeket.”

A szegény, sajnálatra méltó Jozefának, aki ezzel a dinasztia érdekeit szolgáló házassággal soha nem tudott megbarátkozni, bár a jövőbelije elküldte neki gyémántokkal kirakott képmását (vagy talán épp ezért nem tudott belenyugodni ebbe a házasságba?), tulajdonképpen a nővére és legjobb barátnője, Johanna Gabriella helyébe kellett lépnie, akit ugyancsak I. Ferdinánd királlyal jegyezték el, csak az esküvő előtt elvitte a himlő. Mária Jozefa azon a napon halt meg, 1767. október 15-én, amikor a bécsi Ágoston-rendiek templomában *per procuracionem* házasságra kellett volna lépnie I. Ferdinánddal. Állítólag akkor kapta el a betegséget, amikor felkereste a császári kriptát.

Mária Terézia kedvenc lánya, Mária Krisztina viszont szabad kezet kapott a szerelmi ügyeiben és a házasságában is. Hozzámehetett imádottjához, Albert szász-tescheni herceghez, az esküvőt 1766-ban tartották meg Schlosshofban, annak ellenére, hogy az ifjú férj nem hozott újabb területeket, amelyek gyarapíthatták volna a birodalmat. Mivel az esküvő 1766. április 8-ára esett, még Mária Krisztina apjának, Ferenc István halálának (1765. augusztus 18.) gyászévébe, az esküvőn részt vevőknek fekete ruhában kellett megjeleníteniük, ahogy erről a *Wiener Zeitung* 1766. április 12-ei száma részle-

tesen tudósít: „Őfőméltósága a menyasszony ezüsttel díszített, kelet-indiai muszlinból készített ruhát viselt, a hölgyek fehér taftot feketével, a lovagok szürke posztót fekete bordázott selyemmel szegélyezve, ami a gyászévben az udvar számára kötelező viselet. Az asztalt huszonnégy személyre terítették, és a kastély dísztermében más egyéb ünnepi díszítmény mellett nyolc, Párizs témájához kapcsolódó, le Brun rajzai nyomán készített drága gobelin díszítette a falakat, utalván a magas eseményre⁸⁷ [...] 9-én Őfőméltósága Kelemen szász herceg a szentmisén megáldotta az ifjú párt.⁸⁸ Ezen és a rákövetkező napon voltak vigasságok is az udvar szórakoztatására, mint például parasztlakodalom, sorshúzás, céllövészet számszeríjjal, körhinta nyolc lovassal, akik páronként a természet egy-egy elemét, összesen mind a négyet ábrázolták, aztán volt szekérhajtó verseny, zsákban futás etc. Az udvar a Schlosshofhoz közeli niederweideni nyári palotában ebédelt. Őfelsége Mária Terézia császárné és királynő mindig egyedül evett [...]”

Házassági tanácsadó

Azok a tanácsok, amelyeket Mária Terézia adott a lányainak, amikor férjhez mentek, nemcsak egy alapvetően patriarkális módon viselkedő asszony mentalitásába nyújtanak betekintést, hanem azt is elárulják, hogy mi volt Mária Terézia receptje a harmonikus házasságra. Némely, még ma is érvényes gondolatát megtaláljuk lányához, Mária Krisztina főhercegnőhöz írt levelében:

„Tudod, hogy mi, nők férjünk alattvalói vagyunk, és feltétlen engedelmességgel tartozunk neki, és mindenben az ő javát kell szolgálnunk. Apává kell tennünk, és rajtunk múlik, hogy ő léssen-e a legjobb társunk. Manapság azonban vannak szerencsétlen példák, amelyek ennek épp az ellenkezőjét mutatják, én mégsem oldozhatlak fel ez alól a kötelességed alól. Te szerelemből választottál férjet. Ez az egyetlen oka, amiért alapvető dolgokra intelek. Ismered a férjed, és bátran remélheted, hogy olyan boldog leszel, amilyen boldog csak lehet az ember ezen a földön. [...] A Te dolgod, hogy megadd a hangot, és biztos vagyok benne, hogy meg is fogod adni. Erre rendelt a sors. Elbűvölő vagy és odaadó, de ne kövesd el azt a hibát, hogy túlzásba viszed ezeket az erényeket és jó tulajdonságokat. Kiváltképp arra figyelmeztetlek, hogy ne vidd túlzásba hitvesed iránti gyengéd szerelmedet, mert az terhére lehet; nincs annál kényesebb dolog, mint megtalálni a helyes egyensúlyt, és ebben számtalan gyengéd és erényes asszony vallott már kudarcot, és olyanok is, akik szerelemből házasodtak. Takarékoskodj még a legártatlanabb becézgetésekkel is, inkább törekedj arra, hogy a férjed vágyakozzon rájuk. Századunkban a tartózkodó viselkedés nem kedvelt, a rossz példák nyomán oda jutottunk, hogy már megütközést sem kelt, aki nem ilyen. Mennél nagyobb szabadságot adsz a férjednek, mennél kevesebbet követelsz tőle, ő annál kíváncsiabbnak lát majd téged, annál mohóbban keresi a társaságod. A legfontosabb, amit meg kell tanulnod, hogy férjrad soha ne tapasztaljon változást a viselkedésedben, és mindig egyformán

Mária Terézia folytonosan azt prédikálta a lányainak, hogy a boldog házasság titka az, hogy a feleség feltétel nélkül aláveti magát a férje akaratának. A folyamatos intelmeket kedvenc lánya, a tehetséges Mária Krisztina sem úszta meg. A képen látható vízfestmény is az ő műve, amely a bátyját, II. József császárt ábrázolja hitvese, Izabella ágyánál, gyermekük születése után.

kedvesnek és készségesnek lászon. Igyekezz őt szórakoztatni, elfoglalni, hogy házatokban minden tekintetben jól érezze magát, így nem juthat eszébe, hogy másutt jobb lehet. Igyekezned kell elnyerni a bizalmát, győzd meg a viselkedéseddel, a tapintatoddal és a titoktartásoddal, hogy rászolgáltál. Ne gyanakodj soha, mert mennél nagyobb szabadságot engedsz hitvesednek, annál jobban kimutatod iránta való érzelmeidet és bizalmadat, így ő egyre inkább ragaszkodni fog hozzád. A boldog házaselet legfőbb záloga a kölcsönös bizalom és előzékenység. A bolond szerelem hamar elmúlik, és a házas-

ságban csak azok maradnak boldogok, akik kölcsönösen becsülik a másikat, és egymás igaz barátai maradnak. Csakis így tudjuk elviselni az élet viharait, és gondoskodhatunk az üdvösségünkről. Ez a legfontosabb, mindegy, hová állított az élet. E tekintetben csak attól tartok, hogy a bőség befolyással lehet közös boldogságotokra. Azt tapasztaltam, hogy a barátnőidre féltékeny voltál, ügyelj erre az uradnál, mert ez könnyen eltávolíthatja Tőled. És soha ne is tréfálkozz ezzel, a viccelődés magában rejt a szemrehányást meg a dühöt is, eltűnik az élet tisztelete és szépsége, s helyére lép az ellenszenv. [...] Minden házasság boldog lehetne, ha a házasfelek így viselkednének, ám mégis minden az asszonyon múlik, mert neki kell képviselnie az arany középutat, és megszereznie férje tiszteletét és bizalmát. Soha nem szabad ezt elveszítenie vagy dicsekedni vele, és parancsolgatnia sem szabad. A helyzeted e tekintetben éppolyan kényes, mint az enyém volt. Soha ne éreztesd férjeddal a fölényedet. Ne kíméljük a fáradtságot, ha igazán és okosan akarjuk szeretni egymást. Efelől nyugodt vagyok a Te esetedben. [...] Nagyon csúnya és nagyon öreg asszonyok is képesek kellemes viselkedésükkel, ügyességükkel elszórakoztatni a férfiakat, vagy magukhoz vonzani őket, sőt gyakran a leghevesebb szenvedélyt ébreszteni bennük, míg a legszebb nőkre rá se néznek, mert nincsenek meg bennük ezek a tulajdonságok. Mennél kevesebb kacérkodás, annál jobb. Ez olyan helytelenkedés, ami manapság igencsak divatba jött, de nagyon megfontoltnak és nagyon tisztességeseznek kell lenni ahhoz, hogy kellemetlen követke-

mények nélkül lehessen turbékolni.” (Levél 1766-ból, pontos dátum nélkül)

Mária Terézia nagyon hamar szívébe zárta új vejét, amint Albert szász-tescheni herceghez 1766. április 18-án írt, megható levele tanúsítja:

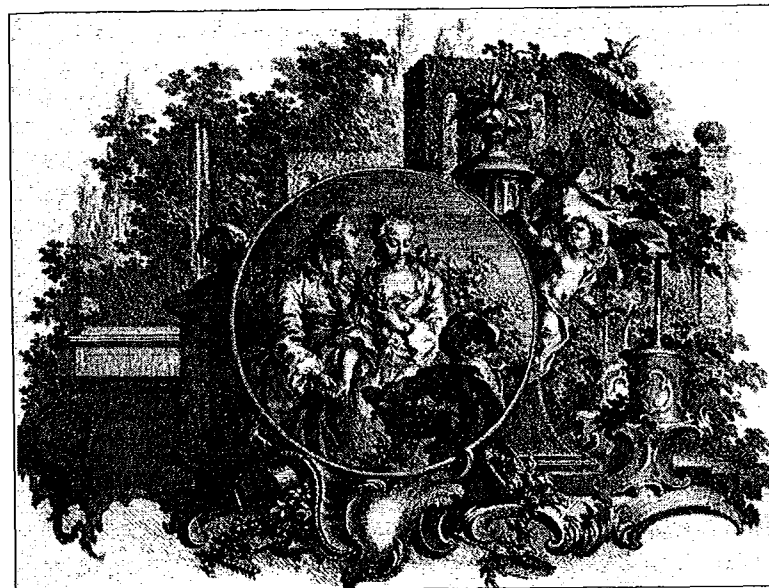
„Kedves Fiam, nem szükséges annyi sok bók. Az a »Madame« a leveled elején nagyon megrázott. Legközelebb szólíts csak »drága Mamának«, és a levél végén tégy úgy, mint én: minden különösebb szertartásosság nélkül elég, ha csak kedves nevedet írod alá. Csak azt szeretném, hogy légy elégedett a lányommal, aki igyekezni fog, hogy ne veszítse el a szereteted. Most ez az egyetlen vigaszom, bár nem tagádom, hogy nem könnyű megválnom tőle, mert nyolc hónapja ő az egyetlen támaszom, az egyetlen társaságom és barátnőm, így nekem csak az a jutalmam, ha arra gondolok, hogy boldoggá tesz Téged.”

Míg itt két szív egy új kapcsolatban egymásra talált, addig József szíve egészen elkomorult, és e rosszkedv kialakulásában Mária Teréziának nem csekély szerepe volt. II. József imádott első feleségének, Izabella pármái hercegnőnek hirtelen halála (1763) után kijelentette az anyjának, hogy nem szeretne újra megnősülni, inkább özvegy maradna: „Ha nem volnék olyan engedelmes fia, mint amilyen vagyok [...] akkor a jövőben özvegy maradnék, vagy még inkább ahhoz a szép angyalhoz ott fönny az égben maradnék örökre hűséges, akinek erre megesküdtem az oltár előtt, és ezt az eskümet soha nem vontam vissza [...]”⁸⁹

Mária Terézia azonban mégis rábeszélte egy új házasságra, amelyre II. József végül kényszeredetten ráállt,

miután röviden megtekintette a feleségjelölteket, melynek során a csekély számú, dinasztikus szempontból megfelelő jelölttel nagyképűen és sértő módon viselkedett. Második felesége az unokatestvére, Mária Jozefa bajor hercegnő lett, akiről József szarkasztikusan annyit mondott, hogy „alacsony és kövér, a fogai rosszak”. Az esküvőt 1765. január 23-án tartották meg Schönbrunnban. Mivel II. József a későbbiekben került a közös hálószobát, sőt még a közös erkélyt is kettéválasztatta,⁹⁰ kétségek merültek fel azt illetően, hogy egyáltalán elhálták-e a házasságot. Az a ridegség, ami csak úgy áradt II. Józsefből, nem került el az anyja figyelmét sem, és mélyen aggasztotta:

„Kedves Fiam [...] Mivel a világról nagyon rossz véleményt alakítottál ki magadnak, attól tartok, hogy még az a kevés becsületes ember is elkallódik mellőled, minthogy őket is a többiekhez számítod, és összetéveszted velük. Ez döntő kérdés, mert aki jóindulattal viseltetik, az rossz néven veszi, ha bizalmatlanul bánnak vele, és összetévesztik másokkal. Így hát, ha teheti, inkább teljesen visszahúzódik, vagy csak csekély lelkesedéssel áll a szolgálatodra. A bizalom a legfontosabb mozgatóerő, ha hiányzik, akkor hiányzik minden. [...] Én mindig megpróbáltam az embereket szép szóval rábeszélni, hogy teljesítsék az akaratomat, igyekeztem őket inkább meggyőzni, mint kényszeríteni. És ezzel mindig jól is jártam. [...] Nagyon félek, hogy soha nem fogsz barátokat találni, mert ugyan ki ragaszkodik majd Józsefhez – amire Te oly sokat adsz –, akitől a maró, gúnyos, sőt rosszindulatú megjegyzések származnak,

Mivel Mária Terézia a gyermekeit politikai szempontok szerint házastotta ki, és így a szerelemi házasság számukra általában nem jöhetett számításba, anyjuk fáradhatatlanul jó tanácsokkal látta el őket, hogy legalább sűrűlódás nélkül próbáljanak együtt élni a házastársukkal.

és bizony nem a császártól és a társuralkodótól, hanem csakis Józseftől. Ez az, ami nyugtalanít, mert bajt hoz ránk. Eljön az idő, amikor én már nem leszek többé itt a földön, de reméltem, hogy a halálom után a szívedben élek tovább, és hogy népes családod és országaid halálom után sem veszítenek semmit, épp ellenkezőleg, gyarapodnak majd. De hogyan remélhetném ezt, ha olyan hangnemre ragadtatod magad, amelyben semmi gyöngéség vagy kedvesség nincs. Nem dicsőség hízelgőn utánozni; vajon van-e egyetlenegy barátja ennek a hősnek, ennek a hódítónak, aki annyi szöbeszéd tárgya?⁹¹ Nem

inkább gyanakvással találkozik-e mindenütt a világon? [...] Lehetsz bármilyen tehetséges; akkor sincs elegendő tapasztalatod, hogy urald a múlt és a jelen eseményeit, hogy egyedül boldogulj velük. [...] Ez most nem az az idő, amikor az ember tetszését lelheti a szójátékokban, szellemes szófordulatokban, amelyek másokat megaláznak és nevetségessé tesznek. Ezáltal csak eltávolodhat minden rendes embertől, és hajlamos azt hinni, hogy az emberi nem már nem méltó a tiszteletére, pedig a saját viselkedésével törölt el mindent, ami jó, és tárta ki a kaput csak a csalók, tehetséges utánzóik és a talpnyalók előtt. [...] Egy elmés mondással, szellemes szófordulattal foglalatoskodszt, amit egy könyvből vagy ki tudja, kicsodától csíptél fel, átveszed az első adandó alkalommal anélkül, hogy megfontolnád, illik-e arra, amire vagy akire alkalmazod. Valahogy úgy teszel, mint Erzsébet⁹² a szépségével: ha a svájcínál éppolyan tetszést arat, mint a hercegnél, akkor már elégedett, és nem akar semmi többet. Most befejezem a leveletem, megfogom a fejed, gyengéden megcsókollak, és azt kívánom, hogy ne haragudj rám ezért a szigorú prédikációért. [...]” (1766. szeptember 14-ei levél)

Úgy tűnik, mintha ez az irónia már mindenhova befészkelte volna magát, legalábbis a császárné gyanúja szerint, amelyről említést tesz Gerhard van Swietennek is az egyik, 1765-ben írt levelében:

„A világ most oly könnyelmű, oly kevésbé jóindulatú, mindent nevetségessé tesznek, bagatellizálnak. Ezáltal németjeink elveszítik a legjobb tulajdonságaikat: bár kissé nehézkesek és bárdolatlanok, de őszinték

és szorgalmasak [...] A magam részéről nem tartom semmire, amit iróniának mondanak. Soha senki nem lesz tőle jobb, viszont bosszankodik, és a felebaráti szeretettel sem tartom összeegyeztethetőnek.”⁹³

Hogy II. József a viselkedésével mennyire megmérgezte a bécsi udvar hangulatát, az abból a levélből is kiderül, amelyet Mária Terézia a legfiatalabb gyermekének, Miksa főhercegnek írt 1774 áprilisában:

„Bátyjának, a császárnak ez a második, szerencsétlen házassága és még sok más esemény vezetett az itteni szokások radikális megváltozásához. A most itt eluralkodott hangnem megrontja a hitet, az erkölcsöt és a családot. Kiváltképp a fiatalabb nemzedék képviseli ezt a hangnemet, hogy lazább, kötetlenebb életet élhessen. Azt gondolom, segítenem kell Önnek ebben az életkorban, amikor alig ura önmagának, és amikor még szinte gyermek, és a legjobban a szenvedélyektől kell tartania. [...] Mivel Önt nem házasságra szánjuk, keresse a boldogságát embertársai boldogulásában, és szolgálja ezt, valamint az államot.”

S bár II. József esetében a megözvegyült császár újraházasítása teljes mértékben félresikerült, 1768-ban Mária Terézia hozzálátott, hogy lányát, Mária Karolinát hasonló kudarcba kergesse: „pótmenyasszonynak” szemelte ki I. Ferdinánd nápoly-szicíliai király számára, miután az eredetileg erre a házasságra szánt nővére röviddel az esküvő előtt himlőben meghalt. Mária Terézia nagyon jól tudta, hogy milyen féktelen természete van Mária Karolinának, akiben semmiféle alázat nem volt, és ez aztán meg is mutatkozott későbbi önfejű politikájában.

Leendő hitvesének nem volt valami előnyös külseje, érdeklődési köre is igen korlátozott volt, ami nem sok jóval kecsegtetett a bensőséges együttlétekkor, illetve a szerelemben. Hogy ne jöjjön teljesen zavarba, röviddel a tényleges esküvő előtt,⁹⁴ amelyet 1768-ban tartottak a casertai királyi palotában, anyja, a császárné még eszébe vés néhány szabályt:

„Igazodnod kell hitvesed kívánságaihoz, és ha azokban valami nem felel meg a szokásosnak, akkor próbáld meg attól eltántorítani, de helyette jobbat találd ki, és ügyelj arra, hogy soha ne higgye azt, hogy imponálni akarsz neki, vagy kritizáld. Ez nem lenne szerencsés, és talán még arra is felhasználható lenne, hogy eltávolítsa őt Tőled, ha bebeszélnék neki, hogy valamiképpen függ Tőled, és ez nagy baj lenne. Megadással és szelídséggel nagyon jól lehet éreztetni a fájdalmat [...] A hallgatás a legjobb eszköz, ha az ember egyszer már elkeseredetten és ellentmondást nem tűrő arccal hiába tudatta, hogy mit akar [...] Az asszonyok csak akkor lehetnek boldogok, ha gyengédségükkel elnyerték hitvesük bizalmát.

Nem emlékeztethetlek elégszer erre a módszerre [...]”
(1768. áprilisi levél)

A császárné maga is belátta, hogy egy ilyen gyorstalpaló oktató-nevelő tanfolyam az addigi hiányosságokat már aligha tudja pótolni. Ezt olvashatjuk abban a levélben, amelyet 1769. június 27-én írt Mária Amáliának. Noha ez a lánya a jóképű Károly zweibrückeni hercegbe szeretett bele, anyja, valamint a szálakat a kelletténél jobban szövögető Kaunitz kancellár úgy döntött, hogy a hercegnőnek a nálánál öt évvel fiatalabb Ferdinánd pár-

mai herceghez kell férjhez mennie. Mária Amália eleinte tiltakozott és dührohamokat kapott, amikor közölték vele ezt a méltánytalan kívánságot, végül aztán mégis beadta a derekát, és 1769. július 1-jén elutazott Pármába az esküvőre, de anyjának soha nem bocsátotta meg ezt a kényszerházasságot. Mária Terézia rossz érzésekkel bocsátotta útjára huszonhárom éves lányát ebbe a bizonytalan házasságba, főleg a korkülönbség és Mária Amália dölyfös, öntelt természete miatt:

„Remélhetőleg tisztában vagy vele, hogy a művészetek és az oly hasznos és általánosan elterjedt tudományok iránt, amelyek a világban szinte nélkülözhetetlenek lettek, soha semmi érdeklődést nem mutattál. Értetted a módját, hogy kitérj mindazon fáradtság és szorgalom elől, amelyet ennek érdekében mások kifejtettek. Kedves Lányom, amellettt hogy igazat adok mindazoknak, akik nem voltak restek tanítani téged, meg kell mondanom: nincs még veszve semmi. Ha Te is úgy akarnád, akkor még itt van ez az utolsó három év, hogy kihasználd a tanulásra [...] Figyelj, kérdezz, engedd, hogy tanítsanak, győzd meg őket anélkül, hogy kíváncsinak tűnnél: hogy mint idegen, szívesen megtudnál mindenről egy keveset, és nincs más vágyad, mint igazi pármaivá, franciává vagy spanyollá lenni, s ezért mindent el is követsz [...] Légy mindig az első, hogy mutasd, mennyire alázatos vagy ebben a dologban. Ezt már csak azért is meg kell tenned, mert idősebb vagy, mint a férjed, és minden cselekedetedet a józan észnek és ítélőképességnek kell kísérnie. Amit a gyermeknek még elnéznek azért, mert eleven vagy meggondolatlan, Nálad a kötelességtudás

és megfontoltság hiányának tartják majd. [...] A lényeg az, hogy Neked, mivel idősebb vagy, mint a hitvesed, mindenki másnál jobban óvakodnod kell attól, hogy azt a látszatot keltsd, mintha ki akarnád oktatni, vagy újdonságokat akarnál bevezetni.”

Miután Mária Terézia 1770-ben a legkisebb lányát, Marie Antoinette-et is férjhez adta egy idegen királyi udvarba, útravalóul neki is leírta a viselkedés legfőbb szabályait. Ezek közül időközben már sokkal megismerkedtünk. Íme, ez áll a levélben, amely 1770. május 4-én kelt:

„Kedves Lányom, megérkeztél tehát oda, ahová a Gondviselés élni rendelt. Ha mást nem, csak a magas pozíciót nézzük, akkor Te vagy a legszerencsésebb összes lánytestvéreid és minden hercegnők között. Gyengéd atyára is leltél,⁹⁵ aki egyúttal a barátodnak is bizonyul majd, ha kiérdemled. Bízzál benne, ezzel nem kockáztatasz semmit. [...] A dauphinről nem nyilatkozom. Ismered gyengéd érzéseimet ebben az ügyben; az asszonynak mindenben alá kell vetnie magát a férjének, és nem lehet más célja, csak hogy neki tessen, és az ő akaratát teljesítse. Az egyetlen igazi boldogság a földön a jó házasság; ezt tapasztalatból mondhatom. Minden az asszonytól függ, ha ő odaadó, gyengéd és szórakoztató.”

Bár ebben a levélben ígéretet tett rá, hogy nem nyilatkozik a dauphinről, nemsokára mégis világosabban beszélt, kiváltképp, amikor még mindig nem jött a gyermekáldás. 1774. január 3-án az alábbiakat írja Mercy d'Argenteau grófnak:

„Számomra felfoghatatlan, hogy a dauphin, ez a huszonegy éves ifjú miért viselkedik ilyen hidegen egy szép

asszonnyal. Hiába igyekszik bizonyítani a képességeit, egyre csak növekszik bennem a gyanú a herceg testi állapotát illetően, és most már csak a császár beavatkozásában bízom, aki versailles-i látogatása alkalmával talán megtalálja a lehetőséget arra, hogy ezt a tunya férjet házastársi kötelessége teljesítésére sarkallja.”

Mária Terézia nem ok nélkül volt mérges, hiszen XVI. Lajosnak valószínűleg fitymaszűkülete volt, amelyet orvosi beavatkozással csak 1775-ben szüntettek meg. Ezután négy gyermek apja lett.

A császárné semmi esetre sem volt olyan naiv, hogy a francia királyi pár házasságának sikertelenségéért csakis XVI. Lajost hibáztassa. Nagyon is jól ismerte a lánya, Marie Antoinette hibáit, akit semmi más nem érdekelt, csak a szórakozás, gyakran egész éjszaka a játékasztalnál ült, és csak hajnalban feküdt le. Mária Terézia különösen azért volt mérges, hogy már az újságok is a királyné kalandjairól és a francia nemesség kétes személyiségeivel fenntartott kapcsolatairól pletykáltak. Ezért az alábbi, aggódó levelet írja Marie Antoinette-nek:

„Bevallom, nagyon sajnálatosnak tartom, amiről az újságokból értesültem, hogy olykor különféle kiruccanásokon veszel részt a Párizs kapuin kívül eső Bois de Boulogne-ban Artois gróffal, mely alkalmakkor a király nincs jelen. Neked jobban kell tudnod, mint nekem, hogy a hercegnek nem szentelnek túlságosan nagy figyelmet [...] Ő még fiatal és könnyelmű, egy herceghez ez még illik, egy királyné esetében, aki idősebb, és akiről az emberek egészen más képet alkottak, ugyanez sokkal inkább hátrányos. Ne játszd el ezt a felbecsül-

hetetlen bónuszt, amely most teljes egészében a tiéd. Egy hercegnőt még akkor is figyelnek, ha egészen jelentéktelen dolgot tesz, és nem engedheti meg, hogy csak egy szép babává degradálják, sem azért, ahogy szépíti és felékesíti magát, sem pedig a szórakozásai miatt. Minden mozdulatunkat, minden kis rezzenésünket árgus szemekkel figyelik, így örökösen résen kell lennünk. És van még egy dolog, ami nagy bánatot okozott nekem. Minden levél, amelyet Párizsból kapok, arról tudósít, hogy nem hálsz együtt a királlyal, és hogy nem sokat törödsz vele, megbízik-e benned, vagy sem. Meg kell mondanom, hogy ez már csak azért is nagyon aggaszt, mert a napjaid amúgy is hiábavalóságokkal és a király társasága nélkül telnek. Így hamarosan vége lesz ennek a barátságos viszonynak, és leszoktok arról, hogy mindig együtt legyetek. Már előre látom, hogy sok bajod és gondod lesz, hiába foglalsz el oly ragyogó helyet. Rosenberg biztosított róla, hogy csakis Tőled függ, meg tudod-e tartani ezt a pozíciót, mert a király szeret Téged, és nagyra tart. Semmi más dolgod ne legyen, csak az, hogy egész álló nap, olyan gyakran, ahogyan csak lehet, mellette légy, szórakoztasd, légy a barátnője és a bizalmasa, minden dolgáról tudj, hogy azokat megbeszélhesd vele és segíthess neki, és hogy ő sehol másutt ne érezze magát jobban és nagyobb biztonságban, mint Veled. Azért vagyunk ezen a világon, hogy másokat boldogítsunk. Neked az egyik legfontosabb feladat jutott. Nem önmagunkért vagyunk e földön, és nem azért, hogy csak szórakozzunk, hanem hogy a Magasságost szolgáljuk, akire mindenki számíthat,

és akinek a választása nem véletlenül esik valakire: őt kell tehát szolgálnunk. Bocsásd meg nekem ezt a hosszú prédikációt, de bevallom, hogy ez a külön hálószoa, ezek a kiruccanások Artois gróffal aggodalommal töltenek el, mert már előre látom a következő ményeket, amelyeket nem tudok eléggé érzékletesen eléd tárni, hogy megmentselek attól a szakadéktól, amelybe most zuhanni készülsz. Tudd be ezen aggodalmaimat gyengéd és féltő szeretetemnek, és semmiképpen se tartsd hiábavalónak.” (1775. június 2-ai levél)

Tekintettel azokra a viszontagságokra, amelyeket Mária Terézia nagyra törő házassági terveivel okozott gyermekeinek, nem csoda, hogy az így összehozott házasságok némelyike inkább valami családi érdekszövetséghez hasonlított – főleg a dinasztikus és területi terjeszkedést illetően. Az az engedelmesség és lojalitás a Habsburg-ház iránt, amelyet Mária Terézia gyermekei otthonról vittek magukkal a házasságba, nem csekély mértékben járult hozzá, hogy a főhercegek és főhercegnők hazájuktól és a bécsi udvartól távol is tudatában voltak annak, hogy felelősséggel tartoznak a családjukért és a házasságukért. Addig, amíg Mária Terézia élt, ehhez nemcsak az Európa-szerte kiépített, gyermekei ellenőrzését szolgáló hálózata járult hozzá tetemesen, hanem anyai figyelmeztetésekkel teli, gyermekei érzelmi életének alakításán fáradozó levelei is. Mária Terézia számára szinte megváltás, hogy legkisebbik fiának, aki gyermek-kora óta beteges volt, nem kellett jó partit találnia, és a katonai pályára sem volt alkalmas. Így a császárné, akit „Európa anyósának” is tituláltak, szívesen döntött úgy,

hogy az 1756-ban született Miksa Ferenc főherceget egyházi pályára adja, és nem neveli uralkodónak. 1774 áprilisában az alábbiakat írja neki:

„Ön a legkisebb gyermekem, és az unokákkal együtt a nyolcadik főherceg. Ön szerencséire – és mily nagy szerencse ez – nem uralkodásra választatott ki. Élete ezért sokkal boldogabb lesz, mert nem nyomasztja majd oly sok felelősség.”

De Miksa Ferencre is érvényesek Goethe bölcs szavai: „Minden harc, küzdelem. Csak az érdemli ki a szeretetet és az életet, aki naponta megharcol érte.”

Kirándulások és utazások

„1741. május 4-én, csütörtökön délelőtt tíz óra tájban Őkirályi Felsége felkerekedett Őfenségével, Károly herceggel, a fivérével, majd kisvártatva Őfelsége a királyné is útnak indult teljes udvari kíséretével az innen egyórányira lévő eberstorfi királyi kastélyba, ahol megebédeltek, majd ebéd után szarvasvadászaton mulatták az időt.”

WIENER ZEITUNG, 1741. MÁJUS 6.

„Szolgálati” utak

Kiterjedt birodalma, valamint politikai és családi kötelességei arra kényszerítették Mária Teréziát és családtagjait, hogy számtalan fárasztó utazást tegyenek hűbéri eskütelek, koronázások vagy esküvők alkalmából, mely események Bécsen kívül zajlottak, általában nagy ünnepekségek kíséretében, és éppúgy tudósították róluk a nyilvánosságot, mint arról, ha magas rangú vendég látogatta meg a császári családot. A különösen fárasztó „szolgálati utakhoz” tartoztak az olyan nagy állami eseményeken tett látogatások, mint a király- és császár-választások, koronázások, mint például Mária Terézia férjének, I. Ferenc császárnak megkoronázása 1745. október 4-én Frankfurtban, amelyről a nyolcadik gyermekével⁹⁶ áldott állapotban lévő császárné semmiképpen nem akart lemaradni. Mint Johann Wolfgang Goethe *Költészet és valóság* című feljegyzései Első könyvének 5. fejezetében leírja, a külön-külön utazó császári pár a megérkezés

napján eleinte valahogy elkerülte egymást, de végül szerencsésen mégis összetalálkoztak: „Mária Terézia maga, állapotos létére, útra kél, hogy személyesen láthassa hitvese végre-valahára kieroszakolt koronázását. Aschaffenburgba érkezve hajóra száll, hogy úgy menjen tovább Frankfurtba. Ferenc Heidelbergből siet hitvese elé, de elkésik, Mária Terézia jachtja már elindult. Ferenc ismeretlenül kis ladikba száll, utánasiet, utoléri hajóját, és a szerető hitvesek boldogan örvendeznek a váratlan találkozásnak. A történet szájról szájra száll, mindenki szeretettel nézi a gyermekekkel dúsan megáldott, kedves pár bensőséges összetartozását; egybekelésük óta olyannyira elválaszthatatlanok, hogy Bécsből utaztukkor egyszer már együtt kerültek vesztegár alá az olasz határon. Frankfurt ujjongva fogadja Mária Teréziát, a Római császárhoz címzett vendégfogadóba száll, mialatt kinn a bornheimi pusztán már felütötték a nagy sátrat férje fogadására. Az egyházi választófejedelmek közül csak a mainzi van ott, a világiak közül csupán Szászország, Csehország és Hannover küldöttei. Megkezdődik a bevonulás, és ami hiányzik belőle pompában vagy teljességben, azért busásan kárpótolja a nézőket a szép asszony jelenléte. Mária Terézia a kedvező fekvésű ház erkélyén áll, s férjét éljenzéssel, tapssal üdvözlí; a nép lelkesen szekundál neki. Mivel az uralkodó is csak ember, a polgár, ha szeretni akarja, magához hasonlónak képzei, ez pedig a leginkább úgy sikerülhet, ha szerető hitvest, gyengéd szülőt, ragaszkodó testvért, hú barátot láthat benne. Akkoriban minden szépet jósoltak és kívántak nekik, és ma úgy látták, mindez beteljesült elsőszülött fiukban, aki ifjonti szép megjelenésével mindenki szívét megnyerte, s akitől máris megnyilvánuló nagy képességei alapján igen sokat vártak.”⁹⁷

Az utazás fontos velejárója volt Mária Terézia uralkodásának. Utazott koronázásokra, hűbéri eskütelekre vagy éppen valamelyik Bécs környéki kastélyába. Az idő múlásával egyre inkább nehezebbre esett az utazás, fia, II. József császár viszont állandóan úton volt.

Hogy mennyire megerőltetőek voltak ezek a „szolgálati utak”, újra és újra kiolvasható a róluk szóló beszámolókból. II. József német királlyá választása és megkoronázása (1764. április 3.) alkalmából a család egy része megint elutazott Frankfurtba, amikor is az oda utazáskor a szárazföldi utat választották, visszafelé pedig hajóra szálltak. Frankfurt felé „az Őfelségét a császárt Schardingtól Frankfurtig szállító postakocsik listáján” pontosan hatvanhárom számozott és négy szám nélküli kocsit sorolnak fel, amelyekhez összesen négyszázhat lóra volt szükség. Az egyes számú kocsi „Őfelsége a császár saját kocsija” volt, az utolsó „a császári kíséretet zárta le”.

Ennek az útnak a már jó előre kiszámolt költségei mintegy hárommillió aranyforintot tettek ki. Már időben megtettek minden előkészületet az útra: így minden postamesternek meg kellett jegyeznie, hogy „Őfelsége a császár kocsijába és a mellé rendelt első öt kocsiba, valamint a miniszterek és kamarások számokkal megjelölt kocsija elé mindenkor új postalovakat kell befogni”. Ezenkívül minden postaállomáson, ahol lovakat váltanak, „álljon készenlétben tizenkét paraszt vízzel teli vödrökkel és kenőanyaggal a megérkező kocsik számára, amelyeket azonnal kenjenek meg, és a felforrósodott küllőket hűtsék le”⁹⁸.

Visszafelé a Dunán tették meg az utat. 1764. április 15-én, amikor megérkeztek Regensburg alá, II. József az alábbiakat írja anyjának, Mária Teréziának: „A regensburgi hidat baj nélkül elhagytuk, és minden, amit hallani lehet róla, erős túlzás. Az igaz ugyan, hogy a víznek itt nagyon erős a sodrása, és nagyon keskeny az átjáró, ügyesen kell kormányozni a hajót.”⁹⁹

II. József a kíséretével együtt három nap múlva megállt Linzben, ahogy erről Khevenhüller-Metsch herceg 1764. április 18-ai naplójegyzetéből értesülhetünk: „Útközben Ottensheimnél vihar tört ki, és jégeső esett, ezért több mint egy óra hosszáig le kellett horgonyoznunk, végül zuhogó esőben, úgy egy óra körül megérkeztünk Linzbe. A hajón étkeztünk, majd délután elmentünk a minoritákhoz misére. [...] Előtte azonban a legtöbben, hogy egy kicsit felmelegedjenek, a part közelében maradtak egy kis házban, amelyet a vámszedőknek építettek, és be lehetett gyűjtani benne. A diner-t szokás szerint a hajón megterített asztalnál fogyasztottuk el.”¹⁰⁰

Öröm és bánat

A kisebb kirándulásokról is értesült azonban a nyilvánosság a napilapokból: „Hétfőn, [1780. június] 12-én Őcsászári és királyi Felségeik felkerekedtek [...] Laxenburgba, ahol néhány magas rangú tábornok társaságában fogasztották el ebédjüket.”¹⁰¹

Míg Mária Terézia az utazások és kisebb kirándulások alkalmával is tartotta magát a szertartásokhoz, és a néptiszteletének különféle megnyilvánulásait igen szívesen vette, addig fia, II. József ezt egyre terhesebbnek tartotta, és ezért a legszívesebben inkognitóban utazott, ahogy ezt Mária Terézia 1769 februárjában a tiroli kormányzónak, Enzenberg grófnak sajnálattal meg is jegyzi:

„Elárulom Önnek a nagy titkot, hogy a császár 4-én elutazik Rómába, és mintegy három hónapos utazást tesz Itáliában. Utazása során sehol nem kíván megállni, senkit nem akar látni, tehát Kormányzóságod ne tegyen semmit, csak gondoskodjék arról, hogy a postaállomásokon vagy bárhol az országban mindig legyenek váltólovak a hat kocsi számára, ez az egész kíséret, mindenestül, a konyhával együtt. [...] A császár Karintián át utazik, egyáltalán nem megy el Innsbruckba, és Ön ne rendezzen a számára semmit, csak a lovak legyenek mindig kéznél.”¹⁰²

Mária Terézia, aki nagyon szeretett kikocsizni a zöldbe, élvezte ezt a változatosságot, még akkor is, ha útközben dolgozott, és amennyire rengeteg dolga engedte, még a levelezését is intézte, amint azt Marie Antoinette-nek írja:

„A Duna közepén írok Neked, mert ahogy megérkezem Schlosshofba, mindjárt visszaküldöm a leveleimet

Bécsbe a futárnak. Gyönyörű időnk van, azt tervezem, hogy öt napra itt maradok a nővéreddel.” (1779. szeptember 1-jei levél)

Amikor a császárné nem tartózkodott Schönbrunnban, a nagyközönség is bemehetett megnézni a kastélyt. „Mióta az uralkodónő minden alattvalójának, kivétel nélkül megengedi, hogy belépjenek ebbe az Elíziumba, ezer és ezer látogató járkal itt. A kastélyt bárkinek megmutatják, mihielyt az uralkodónő kiteszi innen a lábát. Aki bebo-csátást kér a kastélyba, annak a kastély parancsnokához kell fordulnia.”¹⁰³

Ám ahogy öregedett, úgy lett Mária Terézia számára egyre terhesebb az utazás. Erről ír Mária Krisztina főhercegnőnek, aki megpróbálta rábeszélni egy utazásra (valószínűleg Firenzéből Rómába¹⁰⁴):

„Egyre inkább az utazásom ellen szól, mint mellette, hogy a jubileumi ünnepek lesznek a legfontosabbak. Bárcsak kibírnám ezt a két hetet egyfolytában. A négy templomot kocsi-val valószínűleg még végig merném látogatni. Bizonyára szomorú látványt nyújtok majd, mivel nem tudok sem gyalogolni, sem együtt étkezni a többiekkel, már sétálni sem tudok, még a színházba sem bírok elmenni. Nehezen mozgok, viselkedésemben kívül-belül korlátozottan, alig megérkezve megint elutazni, beesni a legeslegszegényebb országba, ahol minden halomra dőlt és mindenki elégedetlen – ezt meg kell gondolnom.” (1776. március 4-ei levél)

A császárné, hogy ne magának kelljen a hosszú és fáradságos utat megtennie a gyermekeihez, inkább őket hívja meg valamelyik birtokára:

Ez az étkezéslet Mária Terézia úti evőeszközeként szolgált, és ma a Szent Pál bencés apátság tulajdonában van. A XVI. századtól az efféle személyre szóló, saját evőeszközökből egyre több volt, és az étkezési kultúra tárgyait gyakran nemcsak az udvari étkezésekkor használták, hanem házon kívül is.

„Ha beszélni akarnak velem¹⁰⁵, jöjjenek ők ide egy hónapra vagy hosszabb időre, akkor majd megmagyarázok mindent. Ha Bécs nem felel meg, akkor elmehetnek Bécs érintése nélkül Laxenburgha vagy Schlosshofba, vagy Eckartsauba, a család többi tagját legfeljebb majd meghívjuk oda egy rövid látogatásra [...] Ha az ember úton van, akkor igazodnia kell annak a népnek az országához és erkölcsiéhez, ahol éppen van.” (Mária Terézia levele Mária Krisztina főhercegnőhöz 1776. március 25-én)

Ezek a kiruccanások Mária Terézia munkában eltöltött és fegyelmezett életében mindig kivételes alkalmaknak számítottak. Lányánál, Marie Antoinette-nél azonban

inkább menekülés volt ez a valóság elől, illetve pusztán csak szórakozás, ahogy anyja 1776. október 31-ei levelében meg is állapítja:

„Bevallom, hogy még nem találkoztam más királynéval, akinek az élete ennyire csak az örökös szórakozás, sétakocsizás, kirándulás és egyéb multságok körül forog, mint Felségedé. Mások azonban, akár fiatalabbak, akár idősebbek Önnél, mindig hitvesük kíséretében vesznek ezeken részt. Engem ugyanis az érint a legfájdalmasabban, hogy mindezek az alkalmakon nincs ott a király, és csak Felséged kívánsága és akarata a mérvadó, amelyet hitvese túlságosan nagyvonalúan és egyre készségesebben teljesít. Ha kiderül, hogy mindez milyen sokba kerül, akkor szomorú vége lesz a dolognak. Bárcsak teljesülne a kívánságom, hogy a nagy forgatag közepette gondolna rám és az intelmeimre.”

Eszem-iszom

„Jobb volna, ha esténként leves helyett mást vennétek magatokhoz, salátát, spárgát, zöldséget, tejet vagy gyümölcsöt, levest és húst semmiképp.”

LEVÉL FERDINÁND FŐHERCEGHEZ 1778. MÁJUS 14.

Az ember nem csak kenyéren és vízen él

Noha a Mária Terézia udvarában rendezett ünnepi étkezésekről és estebédekről számos hivatalos leírás maradt fenn, ezekben mégsem szerepelnek a részletes menüsorok, a speciális fogások, összetevők vagy a különleges italok, ezekről inkább leveleiben emlékezik meg – elsősorban akkor, amikor gyermekei étkezési szokásait, illetve a szükséges „igazításokat” taglalja. 1756. novemberi, Maria Walburga Lerchenfeld grófnőhöz írott levelében számos instrukciót ad két lánygyermeke, Johanna és Jozefa főhercegnő étkezésére vonatkozóan:

„Bőjti napokon a megszokott étkezéseken kívül máskor ne egyenek, kivéve egy kis darabka kenyeret, hadd szokjanak hozzá már fiatalon a fegyelemhez. Kizárólag a böjti napokon, de csakis akkor, megengedem, hogy hol tejeskávét, hol tejes teát igyanak a reggeli mellé, egyébként pedig marad a leves.”¹⁰⁶

A császárné étkezési útmutatójában több helyütt felhívja a figyelmet az akkoriban még méregdrága cukor káros hatásaira, amely többszörösen okolható a fog-

szuvasodásért, és amely akkoriban a szájápolásáról korántsem híres legfelső körök fogaiban is jelentős károkat okozott.

„A böjtök mértékletesen a reggelivel. A konyha pedig parancsként fogadja meg intelmeimet. Vacsorára mindig böjti leves, tojás és tészta legyen, de az nem lehet édes sütemény, és semmi gyümölcs. Napközben uzsonnára, ha feltétlenül szükséges, legfeljebb egy negyed zsemlye, cukor, édesség, csokoládé vagy kávé tilos.”

A rossz fogak azonban nemcsak egészségügyi szempontból okoztak problémát, hanem éppolyan hátrányt jelenthettek a nagyra törő házassági terveket szövögető Mária Teréziának, mint a túlságosan elkapatott ízlés, amely idegenben mindig csak fitymálja az adott nemzet ételeit, amivel csak ellenszenvet ébreszthet.

Mint ahogyan manapság is, akkoriban sem csak akkor ettek, ha éhesek voltak, hanem a rosszkedv, az unalom elűzése okán, de akkor is, ha boldogok vagy idegesek voltak. Mária Terézia tisztában volt azzal, hogyan kezelje a lelki bajokat helyes táplálkozással, és mindenekelőtt ügyelt arra, hogy gyermekei étkezését úgy irányítsa, hogy azok megőrizzék lelki egyensúlyukat, és enyhítsék lelki megrázkódtatásaikat. Ez a legmarkánsabban abból a levélből világlik ki, amelyet a császárné Jozefa lánya¹⁰⁷ étkezésével kapcsolatosan írt 1763 novemberében, akit egyébként akarata ellenére Nápolyba akartak férjhez adni:

„Kedve szerint, változatosan reggelizzen, annyi kenyeret egyen, amennyi csak jólesik, kivéve az ajánlott böjti napokon, amikor is a csokoládé megengedett négy

Az udvar nyilvános ünnepi lakomái szigorú ceremónia szerint folytak a főudvarmester, az asztalnokok és számos más udvari tisztségviselő irányításával. Hétköznapiakon a császárné gyakran egyedül étkezett a saját szobájában.

vékony szelet kenyérrel, de soha ne egyen kiflit. Ezen estéken leves és még egy fogás ajánlatos, de semmi édes vagy sütemény. Ebédre és vacsorára általában étkezzen bőségesen, amennyi csak jólesik, evégett ne zaklassák, negligzésben is elköltheti étkeit. A menüsört nem határozhatja meg, ám ami elé kerül, abból kedve szerint fogyaszthat [...] Mivel Nápolyba fog utazni, lehetőleg meg kell könnyíteni a dolgát. Az ottani udvar nagyon ad az etikettre, gáláns és barátságos, kedves uralkodókat akar látni. De a lányom éppen hogy kedves nem tud lenni, márpedig erre nagy szükség volna.”¹⁰⁸

A rideg, vallásos neveltetés következtében Mária Terézia szigorúan számon kérte gyermekein a böjti napok megtartását, minthogy ezt Miksa főherceghez 1774 áprilisában (pontos dátum nélkül) írt levelében is olvashatjuk. A legfiatalabb fiúgyermeket 1769 októberében a Német Lovagrend nagymesterének koadjutorává választották, Mária Terézia azonban faragatlansága miatt még alkalmatlannak találta a magas posztra, és 1774-ben elküldte egy kétéves „tanulmányútra”.

„Ha az idegen országokban, ahol megfordulsz, nem lelsz böjtös ételekre, akkor ne áttallj ezen napokon kenyeret, tojást, gyümölcsöt és hasonló dolgokat fogyasztani, de ne kényszerítsd erre a kíséretedet. [...] Ha a böjti napokon könnyű rosszullét fogna el, vagy kénytelen lennél húst enni, azt a szabályt tartsd, hogy úgy egyél, mintha beteg lennél, ne csemegézz, és ne egyél a kedvenc ételeidből sem, hogy ne legyen bűntudatod, mert legalább ezt a csekélységet be tudad tartani, még ha szorongatott is a kényszerűség, hogy lazábban vedd az egyház előírásait.”

Ha valaki képet szeretne alkotni arról, hogy micsoda mennyei fogások és csemegék szerepeltek az udvari konyhán, legjobban teszi, ha felüti Conrad Hagger *Neues Saltzburgische Koch-Buch Für Hochfürstliche und andere vornehme Höfe/Clöster/Herren-Häuser/Hof- und Haus-Meister/Köch und Einkäufer* (Új salzburgi szakácskönyv, mely főhercegi és más főrangú nemesek, udvarok, várak, udvarházak, valamint ezek szakácsainak, beszerzőinek készítettett...) című művét. Majdnem akkor készült, amikor Mária Terézia született: először 1718-ban,

A főszakács, a mester- és pástétomszakácsok meg a kukták mellett az udvar konyhájában csak úgy nyüzsögtek az ügynevezett konyhalányok. Nekik kellett ügyelniük arra, hogy a konyhán kövessék a császárné utasításait az egészséges táplálkozásra vonatkozóan. Ha a császári gyermekek utáltak valamilyen ételt, és nem voltak hajlandók megenni, akkor Mária Terézia megparancsolta, hogy erőltessék beléjük.

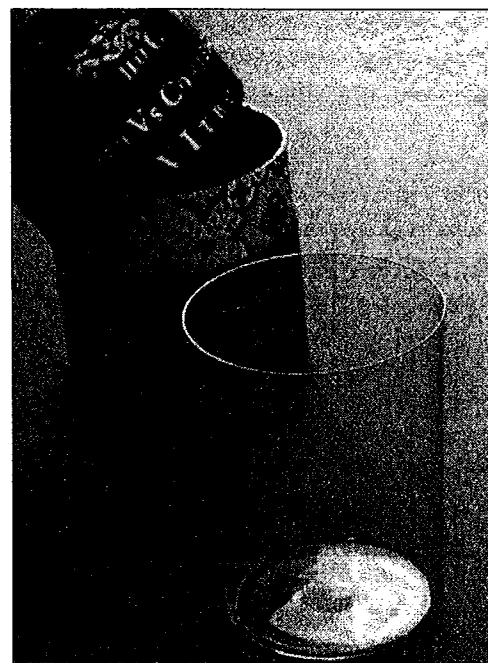
Salzburgban adták ki. Hagger Bécsben is dolgozott, ebben a könyvben „a több mint 2500 ételt 318 csodálatos melegítőharang formában prezentálom, miket saját, hosszú praxisom alatt találtam ki, hogy a főnemesi, főhercegi és előkelő családok asztalára a legfinomabb és legkellemesebb változatosság kerüljön mindennapos étkezésekkor is”. A szakács a rokokóban annyira istenített csokoládét

is felvette az étlapjára, ami iránt a császárné is érdeklődést mutatott, és amit olykor barátnőinek is ajándékozott. Ezt bizonyítja Enzenberg grófnéhez 1775. február 20-án írt levele is:

„Örülnek [...] ha ízlene a csokoládé. Kétfajta van belőle, mindkettő vanília nélkül. Ha még kívánna belőle, csak szóljon fiának, melyiket szeretné, mivel nem értek hozzá, hiszen soha nem eszem ilyet. [...] Éjjel kettő van, midőn írok Önnek, négy órát aludtam. Hallom a kocsikat, amint az álarcosbálra mennek, de szívesebben üldögelek most az íróasztalomnál, és trécelek a legjobb barátnőmmel, semmint hogy a fiatal úri társaság vigasságán vegyek részt, ez már nem nekünk való.”

Kávé, tea és csokoládé

A császárné által említett italok élvezete (forró csokoládé, kávé és tea) rendszeres beszédtema volt előkelő körökben, ahol is a dietetikus tudomány hívei és a furcsa étrend vádlói feszültek egymásnak. Daniel Duncan 1707-ben Lipcsében megjelent *Von dem Mißbrauch heißer und hitziger Speisen und Getränke, sonderlich des Caffes etc.* (Forró és meleg ételek, italok, különösen a kávé etc. mellékhatásairól) című művének címlapján például a következő bonmot állt: „Igyuk magunkat hát halálra, hisz a divat így kívánja!” Duncan többször is nyomatékosítja, hogy az új italok, a kávé, a tea, a forró csokoládé az orvosok között is heves vitát váltottak ki. A diszkusziót tovább szította az olasz Antonio Fauseo Naiuroni

Mária Teréziának ez a pohara, amelyet ma a klosterneuburgi apátságban őriznek, arra emlékeztet, hogy idősebb korában a császárnét gyakran kiverte a veríték. Ilyenkor szívesen fogyasztott jeges vagy jégbe hűtött enni- és innivalót, de akár sima vizet is. Az udvari ünnepeken viszont általában pezsgőt és tokajit ivott.

(1636–1707) először 1671-ben Rómában kiadott könyve, amelyben a kávé a podagra, kőképződés, vízkór, fejfájás, köhögés, hurut, elzáródások, hisztéria, köszvény, reuma, részegség, izzadás gyógyírként írja le. A törököktől átvett kávé már 1650-től honos volt Európában. Egy Colomb nevű orvos ezzel szemben 1679-ben egy marseille-i nyilvános vitában a kávéfogyasztás ellen foglalt állást. Egyikük sem hivatkozott empirikus ered-

ményekre. Azonban az utóbbi sem tudta letörni a kávé iránti lelkesedést, ezt bizonyítja, hogy ekkoriban jelentek meg a kávéházak: 1677-ben Hamburgban nyitotta meg kapuit német nyelvterületen az első, majd ezt követte 1685-ben Bécsben a második.¹⁰⁹ A kávéról folytatott viták a XVIII. században sem csitultak, Bécsben a kávé mellett álltak ki, mondván, az jobb a „torokkaparó”, azaz erősebb italoknál: „Az újabb bizonyíték, hogy a kávé nem az ördögtől való és hasznos, a következő: amely németek bort, égetett szeszt vagy egyéb más erős italt ittak, sokszor megbetegedtek, és gondtalan, haszontalan álomba szenderültek, ám olyan példa nem ismeretes, hogy egy német halálra itta volna magát kávéval, épp ellenkezőleg, még serényebben munkálkodott [...] Faramund úr ennek alapján feleségén a következőképp experimentált, egyik nap kávéval adott neki, amitől az jól volt, ám amikor másnap szesszel itatta, Faramund úrnak el kellett menekülnie otthonról. Így hát inkább maradt a kávéval.”¹¹⁰

Udvari körökben bizonyos alkalmakkor egyre több teát ittak a XVII. században, inkább zöldet, mint feketét. A tea ekkor átlagosan drágább volt, mint a kávé, de Ausztriában kevésbé volt kedvelt. Voltak kérészeletű divathullámok, amelyek néhány évre felszínre dobták a teát – ilyen volt a késő barokk Kína-rajongása például. A cukor fáradságos apróra darabolását Jakob Christoph Rad 1842-ben feltalált kockacukra tette feleslegessé. A csokoládé a XVIII. századig nemcsak egzotikusnak és ritkaságnak számított, de a barokk kor három kedvelt hangulatjavító itala – tea, kávé, csokoládé – közül a legdrágább is volt. Ausztriai Anna, III. Fülöp spanyol király

lánya, azután hogy 1615-ben házasságra lépett XIII. Lajos francia királlyal, elkezdte népszerűsíteni Franciaországban a csokoládéivást, mely szokást az előkelőségek meg is tartottak. Sorban nyíltak az európai nagyvárosokban a csokoládéüzletek. A bécsi császári udvarban vélhetően csak 1711-től fogyasztottak csokoládét: ekkor írta meg Pietro Buonaventura Metastasio VI. Károly császárnak a Csokoládékantátát is (*Cantata alle Cioccolata*). Florinus¹¹¹ széles körben elterjedt háztartási könyvében a hetedik kötet tizenkettedik fejezetében hosszú értekezést szentel a csokoládénak: „Cocolata, Succolata, Chucalate, Chocalate és Cioccolata” (1219. o. skk.). Ebben helyesen utal az Újvilág jövevényének eredetére is: „Amerika adja nekünk a legjobb csokoládét”, áll a könyvben egyebek mellett. A jéghideg nyaláncságok is luxusnak számítottak, Mária Terézia a forró napokon élt velük: míg komornája a haját fésülte, hideg limonádét ivott, és jégbe hűtött epret evett hozzá.¹¹²

A Mária Terézia által rendezett ünnepeken azonban kiváló borok is voltak – mindenekelőtt tokaji, amelyből alkalmanként a császárné más udvaroknak is küldött. Ekképp érdeklődik Mercy d'Argenteau-nál 1770. szeptember 1-jén:

„Árulja el, még kinek és hova küldjek a tokajiból, csak írja meg, most van itt az ideje, én pedig champagne-t szeretnék kapni.”

Mária Teréziát más országok konyhaművészete is érdekelte, mint ahogy II. József oroszországi útjáról írta Ferdinánd főhercegnek, akit nem akart megfosztani az élménytől:

„Az orosz konyha meglehetőst furcsa, sem friss gyümölcsöt, sem zöldséget nem esznek. Majdnem minden fogáshoz használnak lekvárt, a szalonnás galuskánál például barackra, szárított meggyre, almára, körtére halmozzák a szalonnás galuskát. A diner-ken sokan vannak, pontban egykor kezdődnek, másfél óra alatt lezajlik, aztán mindenki elvonul. A cárné soha nem eszik estebédet, bezzeg a fiatal pár¹¹³ egész udvartartásával ott van, szeparáltan élnek, ám a kívüllágnak úgy tűnhet, hogy együtt.”
(1780. augusztus 21-ei levél)

Színház, tánc és egyéb úri vigasságok

„Az előadás nem aratott különösen nagy tapsot, ámbar a librettót Metastasio mester írta, a zenét Hasse szerezte, és a balettet Hilverding tanította be. Az elsőnek azt vetették a szemére, hogy a művében nincs új gondolat, a másodiknak azt, hogy a zene kissé szomorú és öreges, a harmadiknak meg, hogy túl sok és túlságosan kényszeredett a mozgás.”¹¹⁴

KHEVENHÜLLER HERCEG FELJEGYZÉSE JOHANN ADOLPH HASSE¹¹⁵
ROMOLO ED ERSILIA (RÓMEÓ ÉS JÚLIA) CÍMŰ OPERÁJÁNAK 1765. AUGUSZTUS 5-EI
ELŐADÁSÁRÓL AZ INNSBRUCKI HOFTHEATERBEN, LIPÓT FŐHERCEG
ÉS MÁRIA LUDOVICA SPANYOL INFÁNSNŐ ESKÜVŐJE ALKALMÁBÓL

Színház és opera

„Látványosságokra szükség van, ekkora nagy rezidencia nem maradhat látványosság nélkül. Mindkét komédia maradt a műsoron, ezért erre 150 000 aranyforintot rendelek el.”¹¹⁶

Mária Terézia a Hoftheater bérelőjének, Durazzo grófnak támogatásáról szóló 1759. júniusi legmagasabb határozatából nem feltétlenül a színház iránti lelkesedés olvasható ki, még akkor sem, ha a császárné hitvesének, I. Ferenc császárnak szánta névnapi ajándéku 1747. október 4-én a Nicola Pacassi által épített schönbrunni kastélyszínházat, bár a császárt a színháznál sokkal jobban érdekelték a természettudományok. A színházat a francia Philippe Néricault Destouches (1680–1754) *Le dissipateur* (A rendbontó) című komédiájával nyitották

meg. A darab ősbemutatója 1736-ban, Párizsban volt. Mária Terézia a csinos kis schönbrunni színházat főleg muzikális gyermekei házi színházának szánta, és kétségtelenül az udvarban dívó és csak nehezen fékezhető színház iránti szenvedély megsarcolására. Már Khevenhüller is kifogásolta, hogy „a legfőbb foglalatosság¹¹⁷ a színház, és esténként az emberek kilenc vagy tíz óráig nem csinálnak mást, csak a színházban ülnek. Ez szerencsétlen szokás, és hogy az előadásokat naponta látogatják, ami szintén du beau ton lett, persze csak a jelenlegi kormánynak és magának az udvarnak köszönhető, kivált a francia színészek behozatalában jeleskedtek szorgalmasan. [...] És bár a császárné mindenről tud, mégsem képes elszánni magát,¹¹⁸ hogy ezeknek az újítóknak és à leur tête Kaunitz hercegnek ellenálljon, és mivel a fiatalúr nem figyel az előadásokra, és a mostani változásokat illetően is teljes közömbösséget mutat, így ez annyiban az ő javára fordítja a dolgokat, hogy esténként megtalálja a kiutat.¹¹⁹ a páholyokban körbejárja az összes ismerős hölgyet, és elfecseg velük.”¹²⁰

De bocsássuk előre, hogy bár Mária Terézia kiválóan énekelt, és a családi ünnepeken mindig volt színházi előadás és más látványos szórakozás,¹²¹ a művészei, mint általában minden vándornépség, kétes alakok voltak, mint ahogy ez a színházra vonatkozó, 1752. februári legfelsőbb határozatból is kiviláglik: „A német színházat teljesen külön kell választani más színházaktól. A komédia nem lehet más-milyen, mint a francia, a valais-i vagy spanyol színházakban; minden itteni komédiát [...] mellőzni kell, hacsak nem akad jó mesterektől néhány. Ezeket alaposan át kell olvasni, mert nem maradhat bennük egyetlen kétértelmű vagy trágár szó sem.”¹²²

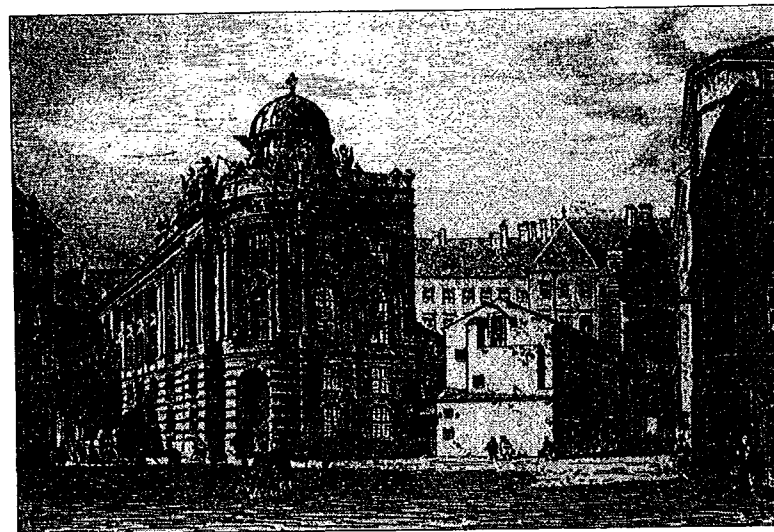
Mária Terézia idegen udvarokba beházasodott gyermekei az érdekházassággal együtt járó sorsukat nemritkán az élet féktelen élvezetével kompenzálták. Anyjuk szemében szálka volt, hogy gátlástalanul barátkoztak mindenféle „színházi népséggel”, és azt sem vette jó néven, hogy gyakran késő éjszakáig szórakoztak.

Mária Terézia azért volt bizalmatlan a színházzal szemben, mert azt tartotta róla, hogy az ellenőrizhetetlen rögtönzésekkel gyakorta úgy működik, mint egy szelep, és így az elszabadult ösztönök veszedelmes forrása lesz. 1753-ban megalakította az udvari cenzúrabizottságot „az eretnek és más rossz szándékú művek cenzúrázására”¹²³,

valamint 1753. december 4-én kiadta a normarendele-
tet, amelyben megjelöli azokat a napokat, amelyeken
„nyilvános színelőadás vagy látványosság nem lehet, csak
néhány zenei akadémia adhat műsort, hogy pénzt keres-
sen”¹²⁴. Hasonló elvek jutnak kifejezésre az általa létre-
hozott erkölcsi bizottságban (Sittenkomission), amely
azért volt felelős, hogy a falusi asszonyok hosszabb
szoknyában járjanak, továbbá fellépett a túlságosan szűk
fűzők és a „csepűrágók” ellen. De ugyanezt tükrözik a
gyermekei nevelőinek kiadott utasításai is. Johanna és
Jozefa főhercegnő nevelőnőjének, Maria Walburga
Lerchenfeld grófnőnek az alábbiakat köti a lelkére:

„A szórakozások tekintetében mindent Önre bízok.
Séta, kártyázás fiatalabb és idősebb hölgyekkel, szín-
játék, nekem minden megfelel, amit Ön jónak talál,
menjenek el a testvéreikhez, ott találkozzanak emberek-
kel, minden megengedett, ettől még nem fogja elvetni
a súlykot [...] Játékaikban nem szabad semmi közön-
ségeset vagy kegyetlent kigondolniuk [...] Szigorúan
megtiltom, hogy a gyermekeknek bárki vigyen valamit
az Ön megkérdezése nélkül, sem ételt, sem egyéb
dolgokat.”¹²⁵ (Dátum nélküli levél, valószínűleg
1756 novemberéből)

Ez azonban egyáltalán nem tartja vissza Mária Terézia
gyermekait attól, hogy kapcsolatot tartsanak a császárné
szemében léha színészekkel, és belelássanak a kül-
világ elől elzárt életükbe. A gyerekeknek ez sokkal job-
ban tetszett, mert ez a tarkabarka világ éppen ellentéte
volt a palotákban és kastélyokban zajló merev, szigorú
udvari etikett szerinti mindennapjaiknak. A másféle élet

Mária Terézia 1741-ben ugyan engedélyezte, hogy abból az épületből,
ahol a császári bálakat tartották (Ballhaus), színház legyen, amelyet 1748-ban
Burgtheater néven meg is nyitottak, de a „színházi népséget” továbbra is
erkölcstelen alakoknak tartotta. A színház hátsó traktusát 1756 körül
átépítették (a képen az átalakítás előtti állapot látható).

ismerete aztán egy évszázaddal később fel is bátorítja a
Habsburg-ház néhány sarját arra, hogy kilépjen addigi
életéből. 1772. január 2-án Ferdinánd főherceghez írt
levelében Mária Terézia erre a veszélyre figyelmeztet:

„Hagyj fel azzal, hogy ezekkel a színházi emberekkel
adod össze magad: a színházon kívül még a nevüket
sem szabad kiejteni, és egyáltalán nem szabad komolyan
venni őket. Ezt nem ok nélkül mondom, ötvenévesen
tapasztaltam már egyet s mást. Sokkal jobban szeretlek
annál, semmint elnézzem, hogy efféle ostobaságoknak
és jelentéktelen dolgoknak szenteld magad, és színházi
intrikákkal foglalkozz. Ha jól játszanak, mutathozz

velük szemben adakozónak, egyébként ne törődj se velük, se a pletykáikkal. Ide vezet a sok színházba járás, meg a suskus, a bizalmaskodás és a különféle megjegyzések. Micsoda időpocsékolás! Ha az ember ilyen semmiségekkel tömi tele a fejét, a komoly ítélőerőnek még a maradványa is elpárolog. Itáliában majd föltálatják Neked az összes anekdotát, ha a legcsekélyebb érdeklődést mutatod irántuk.”

A következő, 1755. október 24-én Mária Beatrix d'Este hercegnőhöz, Ferdinánd főherceg feleségéhez írt levelében a sorok közül kiolvasható, hogy mennyire untatták a császárnét az úgynevezett udvari és ezért szigorú szabályok közé szorított szórakozások, amelyekhez ráadásul mindig ugyanaz a társaság adta a keretet. Ezért Mária Terézia egyre jobban vágyakozott a változásra:

„Kedves Lányom, az Ön tökéletes harmóniájától el vagyok ragadtatva, és meg is vigasztal, és kérem a Jóistent, hogy ez háborítatlanul meg is maradjon örökre. Ha megpróbálja, sikerülni is fog hitvesét az eddigieknél még jobban magához láncolnia. E cél eléréséhez az a legalkalmasabb és legkellemesebb eszköz, ha még több emberrel veszi körül magát, főleg magas rangú idegenekkel, de kerüli a rossz erkölcsű közembereket és a széplelkeket, ezeket a városi pletykahordozókat, ezeket a gonosz tréfálkozókat. [...] És ha az ember egyszer valamit elhatározott, ahhoz tartania is kell magát, nem engedhető meg a legcsekélyebb változtatás sem, sőt igyekezzék az egészet élvezni. Mindig ezeknek az elveknek az alapján éltem, és nem bántam

A „színházi népség” durva tréfacsinálói és gátlástalan pojcáit Mária Terézia egész életében kétes alakoknak tartotta. Ezért az 1753-as szigorú normarendeleivel böjtkor, egyházi ünnepekkor és a dinasztia ünnepnapjain megtiltotta a színielőadásokat.

meg; soha nem unatkoztam, és kiélveztem minden szórakozást, noha alapjában véve unalmasnak tartottam őket. Mindezt annak köszönhetem, hogy mindent megtettem [...] a mások szórakoztatásáért, és törődtem is ezekkel a dolgokkal. Szabad élvezni a maszkabálokat, a színielőadásokat, a sétákat, de mindig mértékkel – aminek Ön oly kiválóan birtokában van –, hogy tiszteletet parancsoljon azoknak, akik úgy gondolják, hogy sokat megengedhetnek maguknak. Ahelyett, hogy mások páholyába szaladgálunk, sokkal jobb, ha mi hívatjuk magunkhoz azokat, akiket látni kívánunk.”

A császárné nyilván maga is tisztában volt azzal, hogy intelmei a távoli Bécsből vajmi csekély meghallgatásra találnak a menyénél, kivált, hogy a hitvesét is legalább annyira megfertőzte a „színház vírusa”, mint őt magát. Mária Terézia számára nem volt kérdés, hogy még nyomatékosabban kell a fia, Ferdinánd lelkére beszélnie, ha meg akarja akadályozni, hogy még jobban belemerüljön a színészek világába, amely a császárné számára átláthatatlan volt.

„Meséltél valami éjszakai kiruccanásról, amelynek az volt a célja, hogy megismerj egy új színházat és megnézz egy új operát. Ez utóbbi ellen nem lehet semmi kifogásom, mert idomulnod kell az itáliai ízléshez, hisz ettől függ a boldogságod, viszont nem óhajtom, hogy egy színház építése számodra fontos kérdéssé váljék. [...] Azt mesélik, hogy gyakran tartózkodsz a szomszédos házban, amit azért engedélyeztek, hogy meglegyen a kényelmed, dolgozhass és vacsorákat adhass, de semmiképpen sem az előadások idején túl. A jövőben mellőzd, hogy akkor is ott legyél, amikor nincs színelőadás, az ellenkezőjében nincs semmi tiszteletre méltó, és nem tesz jó benyomást. Tudod, hogy nem szeretem, ha az előadásokon kívül figyelmezel a színészekre és viselt dolgaikra, vagy ha megjelensz a próbákon. Úgy hírlik, hogy a legkisebb ügyekbe is beleártod magad, és ha ez a helyzet, akkor nem létezik, hogy a szív idővel ne romoljék meg, ha a fejet semmire való, léha dolgokkal tömik tele.” (Ferdinánd főherceghez 1779. május 14-én)

Zene

Az udvari műveltség fontos része volt a zene és az ének – főleg a lányoknál, és gyakran a napi program részét alkotta az aktív muzsikálás. Mária Teréziának szép szopránja volt, és fiatal lány korában az udvari ünnepeken sokszor fellépett mint énekesnő. Amikor 1744. január 8-án bemutatták Johann Adolph Hasse (1699–1783) *Ipermestra* című operáját Pietro Metastasio szövegével, a császárné, aki részt vett néhány próbán, maga is szeretett volna énekelni az operában. Voltak azonban, akik azt mondták, hogy fontolja meg: szabad-e egy királynőnek színpadra lépnie?¹²⁶ A különböző családi ünnepeken azonban legalább a gyermekei zenei fejlődéséről kaphatott valamiféle benyomást. Khevenhüller ír le például egy ilyen családi koncertet I. Ferenc császár neve napján, 1759. október 4-én, amelyen az összes gyermeke, még a beteg Lipót főherceg is közreműködött: Ferdinánd játszotta a nyitányt üstdobon, a végén Miksa gratulált, méghozzá olaszul, aztán Marie Antoinette énekelt el egy vidám francia dalt, a többi gyerek olasz áriákat adott elő. Majd Károly hegedült, és József csellózott. Mária Anna és Mária Krisztina négykezessel folytatták a programot, végül Mária Anna is elénekelt néhány áriát, saját magát kísérve zongorán. A már említett Johann Adolph Hasse, aki Európa legfontosabb fejedelmi udvaraiban vendégeskedett, nemcsak megbecsült zeneszerző volt Mária Terézia udvarában, hanem Mária Karolina és Marie Antoinette főhercegnő zenetanára is. Mária Terézia nagyon sokat adott az ő zenei ízlésére, így Joseph

Haydn (1732–1809) pozitív megítélésében is nagy szerepe volt Hasse igencsak jóindulatú véleményének, minek következtében a rohraui mester a későbbiekben gyakran került kapcsolatba a bécsi udvarral. Így például Esterházy herceg a királynő nála tett látogatása alkalmából egy szimfónia megírásával bízta meg Haydnt. Ezért a 48. szimfónia a *Mária Terézia* elnevezést kapta.¹²⁷ Mária Terézia 1772-ben az alábbiakat írja menyének, Mária Beatrix d'Este hercegnőnek:

„A hangszeres zenében van egy bizonyos Haydn, akinek rendkívüli ötletei vannak, de ez még csak a kezdet.”¹²⁸

Egy év múlva a császárné ismét meggyőződhetett Haydn tehetségéről, amikor 1773. szeptember 1-jén a lányaival, Mária Annával és Mária Erzsébettel ellátogattak Eszterházára (1950 óta Fertőd), és itt az ebéd alatt Haydn *Philemon és Baucis* című, marionettszínház számára komponált operáját adták. Előző nap szintén Eszterházában tartózkodott Albert szász-tescheni herceg a feleségével, Mária Krisztinával, és este Haydn egy másik operáját, a *L'infedeltà delusa* (Aki hűtlen, pórul jár) címűt tekintették meg. Amikor az Esterházyak kastélyát 1775. augusztus 28-án felkereste Mária Terézia fia, Ferdinánd főherceg és felesége, Mária Beatrix d'Este hercegnő, tiszteletükre szintén Haydn operáját, a *L'incontro improvvisót* (A váratlan találkozás) adták elő. Majd 1777 júliusában Haydn Esterházy herceg zenekarának az élén Schönbrunnban, a trieri választófejedelem látogatása alkalmából adott császári vacsorán szolgáltatta a zenét.

Aki Mária Terézia és a zene kapcsolatára gondol, annak óhatatlanul a közhellyé merevedett találkozás

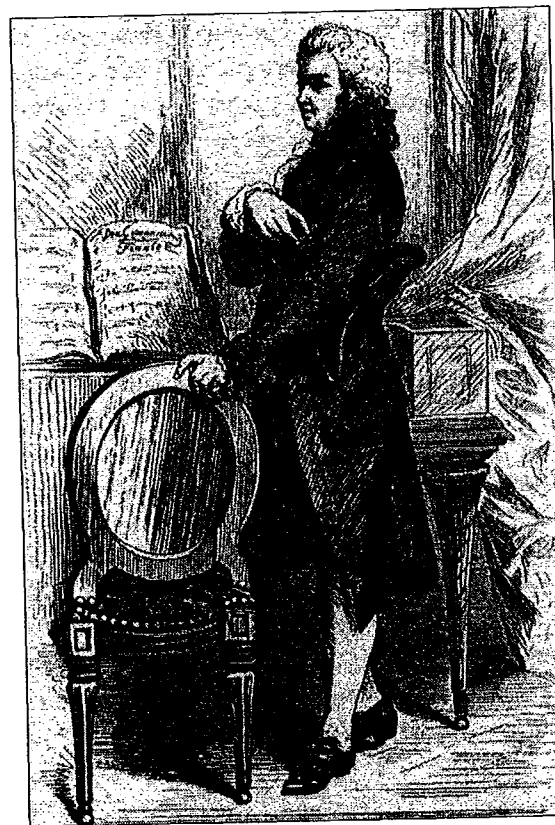
Joseph Haydn, aki a későbbiekben a császárné egyik kedvenc zeneszerzőjének számított, már gyermekkorában feltűnt Mária Teréziának, aki az énekkarban éneklő mutáló fiúról megjegyezte: „De hiszen ez a fiúcska egyáltalán nem is énekel, inkább károg!”

is eszébe jut, amikor Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1791), a salzburgi csodagyerek már hatévesen a schönbrunni kastélyban vendégeskedett. Miután 1763. október 13-án a császárné színe előtt zenélt, hirtelen felugrott az akkor negyvenöt éves császárné ölébe.

Hogy Mária Terézia ettől meghökkent-e vagy el volt ragadtatva, arról nem szól a fáma. Viszont Mozart ekkor még nem sejthette, hogy Mária Terézia később majd egy ízben a haszontalan emberek közé sorolja:

„Arról kérdezel, kedves Fiam, hogy felvedd-e szolgálodba az ifjú salzburgit. Ugyan miért? Nem hinném, hogy egy zeneszerzőre vagy más haszontalan emberre szükséged lenne. Ha ez mégis megörvendeztet, akkor nem akadályozlak. Csak azt mondom, hogy haszontalan emberek terhét ne vedd a nyakadba, és hogy az ilyeneknek ne osztogass címeket, mintha a Te szolgálodban állnának, mert ez csak megrontja híredet, mert az effélék szertefutnak a világban, és körbekoldulják, akár a koldusok. Azonfelül, Mozartnak nagy családja van, melyet ez könnyen megalázhat.”¹²⁹

Nem valami hízelgő, amit ezzel fiának, Ferdinándnak tanácsol 1771. december 12-én Milánóba írt levelében, kiváltképp azért, mert a tizenöt éves Mozart Ferdinánd és Mária Beatrix 1771. október 15-ei esküvőjére komponált ünnepi operája, az *Ascanio Albában* igen nagy sikert aratott. A hajbókolás és az alázatosság egyébként nem tartozott Mozart tulajdonságai közé, még akkor sem, ha szeretett volna megbízást vagy állást kapni. „Ha azt látom, hogy valaki lenéz, és semmibe vesz, akkor olyan büszke leszek, akár egy pávián” – vallotta be az apjának, Leopoldnak 1781. június 2-án írt levelében. Mozart ilyenkor, a személyes találkozásokkor még távolságtartóbb lett a magas rangú személyekkel, de az unokahúgához írt leveleiben szabadjára engedte az indulatait, és ez gyakran meglehetősen durva kifejezé-

A csodagyermek Mozarttól Mária Terézia még el volt ragadtatva, és fia, Ferdinánd főherceg 1771-ben tartott esküvőjére meg is bízta az *Ascanio Albában* című opera megírásával. Később azonban meglehetősen hűvös lett a császárné és a zeneszerző kapcsolata.

sekben csapódott le, amikor „szarcsimbók hercegnőről” és „húgyagyú grófnőről” ír.¹³⁰

Mozart nem tartozott Mária Terézia kegyeltjei közé, viszont a felső-pfalzi zeneszerző, Christoph Willibald Gluck igen, aki Bécsben, a Wiedner Hauptstrassén la-

kott. Néhány korai operájának ősbemutatója a császárné kastélyaiban, Schönbrunnban¹³¹, Laxenburgban¹³² vagy Schlosshofban¹³³ volt. Így 1748-ban a császárné születésnapján játszották először *La Semiramide riconosciuta* című operáját is. Gluckot, aki 1750. szeptember 15-én feleségül vette egy jómódú kereskedő feleannyi idős lányát, mint ő maga, Mária Terézia a lánya, Marie Antoinette mellé szerződtette énektanárnak, gondolván, hogy Gluck, mivel igen fiatal felesége van, megbízható lesz. Háromfelvonásos, olasz mintára írt operájával, az *Orfeusz és Euridikével*, amelynek ősbemutatója Bécsben volt 1762. október 5-én,¹³⁴ Gluck csak még inkább megerősítette hírnevét. Ezt az operát játszották 1764-ben is Frankfurtban, II. József császárrá koronázása alkalmából. Egy nappal II. József Mária Jozefa bajor hercegnővel 1765. január 24-én megtartott esküvője után a császár testvérei a schönbrunni díszteremben előadták Gluck operáját, az *Il parnasso confuso*t (libretto Pietro Metastasio), amikor is Lipót főherceg zongorán kísérte a zenekart, és Mária Erzsébet, Mária Amália, Mária Jozefa, valamint Mária Karolina játszották a főszerepeket. Mária Terézia négy legkisebb gyermeke, Mária Karolina, Marie Antoinette, Ferdinánd és Miksa a balettbetéteket táncolták.

Mária Terézia 1774-ben végül kinevezte Christoph Willibald Gluckot császári és királyi udvari zeneszerzővé. Amikor Gluck előhozakodott a császárnénál azzal, hogy szeretne elmenni Párizsba, mert ott leszerződött hat opera megírására, a császárné készségesen elengedte, mint ahogy ezt az 1774. november 11-én, Mercy d'Argenteau-hoz Párizsba írt levele is mutatja:

A Felső-Pfalzból származó zeneszerzőt, Christoph Willibald Gluckot Mária Terézia különösen nagyra tartotta. Gluck többek között éveken át írt zeneműveket a császárné születésnapjára és a különféle ünnepekre. A császárné lányait is ő tanította zenére, alkalmanként leveleket is továbbított.

„Gluck, akit kétezer aranyforint fizetéssel vettünk fel a szolgálatunkba, engedélyemét kérte, hogy hosszabb időre ismét visszamehessen Párizsba, mely kérését szívesen teljesítettem: sőt ezt az Önnek szóló levelet

is odaadtam neki, mivel – eltekintve néhány kivételes esettől – nem szeretném, ha bárki is a lányomhoz fordulna, és olyan helyzetbe hozná, hogy kénytelen legyen magánjellegű ügyekbe beleártani magát. Egyebekben pedig teljesen szabad kezet adok Önnek, hogy e levél átadójának segítségére legyen, már amennyire az őt illető ügyekre Ön befolyással bír.”

Az elkövetkezendő években Gluck Párizs és Bécs között ingázott.

Mária Terézia a színházzal és egyéb „lármás szórakozásokkal” szembeni elutasító viselkedésén azonban még Gluck sem tudott változtatni. A császárné élete végéig hű maradt ahhoz, amit 1777. november 5-én is kifejtett Marie Antoinette-hez írt levelében:

„Nagyon örülök, hogy továbbra is foglalkozol zenével, dolgozol, és különösen az olvasásban szorgoskods, főleg azért, mert a király nem kedveli a lármás szórakozásokat, amelyek csak rövid ideig tartanak, aztán egyszerre csak végük lesz, és nagy ürességet hagynak maguk után, sőt gyakran még kellemetlenségekkel is járnak. Ha én magam nem tapasztaltam volna meg mindezt a rosszat, akkor ugyan miért akarnálak megfosztani a szórakozás örömétől?”

Táncos mulatságok

Már jóval azelőtt, hogy Bécs a táncoló kongresszusról lett híres, a táncos mulatságok fontos részét képezték az udvari reprezentációnak, amely három fő pilléren nyugodott:

a ceremóniakon, a kastély- és kertépítészen, valamint az ünnepeken. A nemesi származás mellett az udvari szertarások tökéletes ismerete volt éppen az, ami a társadalomban elfoglalt magas pozíciót igazolta és közszemlére tette. És ideszámított a tánc is, a bécsi udvar barokk ünnepeinek egyik biztos pontja. Ezekről az ünnepektől néha még Mária Teréziának is elállt a lélegzete, mint ahogy Joseph Wenzel Liechtenstein herceg tábornoknak írta, amikor II. József megkérte Izabella pármái hercegnő kezét:

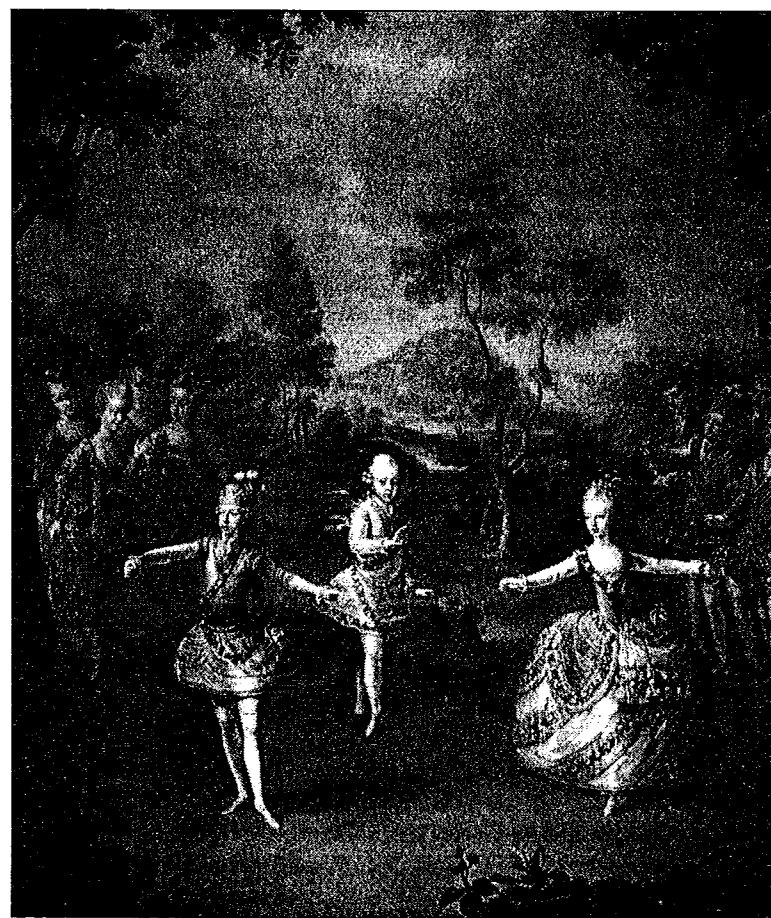
„Mivel ez a hét imádkozással és bálokkal zsúfolt, így keddre mondom be magam, mert ez életem legboldogabb napja,¹³⁵ amelyet szórakoztatásban sehol másutt nem tölthetnék, mint a hercegnél. Remélem, hogy addigra az egészségem is rendbe jön, és így részt vehetek az ünnepeken. Tegnap az volt a vélemény, hogy meg kell lennie a bevonulásnak Pármába, ami nekem a magas költségek, a fiamnak pedig a kényelmetlenségek miatt kellemetlen. Felvonultatom még egyszer az összes itt lévő kocsimat, ha megfelelnek a hercegnek. A házasságkötést október elejére tűzték ki, én azt kívánom, hogy legkésőbb hatodikán legyen, mert később nekem már életem legszomorúbb évfordulója lesz, az a nap, amelyen a császár¹³⁶ sírba szállt.”¹³⁷

(Pontos dátum nélküli levél 1760 februárjából)

Korán el kellett kezdeni a táncok begyakorlását, hogy a táncos mulatságokon jól menjenek a figurák. A böjti időszakok (karácsony és húsvét) kivételével, valamint akkor, ha valakit hivatalosan gyászoltak, minden kedden vigasságokat és udvari bálakat tartottak, csütörtökön

gyerekbált, ezek később, amikor Mária Terézia gyermekei már nagyobbacskaak voltak, ebben a formájukban megszűntek. A császárné gyermekei már négy-öt éves korukban részt vettek ezeken a táncmulatságokon és színielőadásokon. A farsangi időszak minden csütörtökén nemesi családok gyermekeit is meghívták ezekre az ünnepségekre. Ha túlságosan rövid volt az újév kezdetén megnyitott báli szezon, akkor a bálakat áttették advent előttre. 1757-ben azzal az indokkal korlátozták egyetlenegy bálra a gyerekbálok idejét, hogy „a fiatal uraságok nehogy megkapják a városban grasszáló himlőt”¹³⁸. Nemcsak Mária Terézia, hanem a gyermekei is nagyon kedvelték a maszkabálokat, hiszen ezek tökéletesen megfeleltek annak a vágyuknak, hogy jelmezt ölthessenek magukra. A bálók, mint például a gyermekek álarcosbálja is 1749. január 19-én, mindig este 6-kor kezdődtek a császárné termeiben. A jelmezekhez általában irányelveket adtak ki: „parasztruhát” vagy „falusi esküvőhöz” illő jelmezt kellett ölteni. A szóban forgó bálon II. József játszhatta az éjjeliőrt. Máskor meg azt írták, hogy „jó lenne, ha a lányok amazonoknak öltöznének (egyik részük zöld, arannyal díszített ruhába, a másik zöld, ezüsttel díszített ruhába)”¹³⁹.

Nagy súlyt fektettek ezeknek a báloknak az úgynevezett „keretprogramjaira” is, ahogy például a bécsi Hofburgban 1744. február 17-én tartott álarcosbál is sejtetni engedti: az udvar délidőben tizenhat szánnal kiment Schönbrunnba, hogy még világosban visszaérjenek a városba. A bécsi nemesség köreiben nagyon népszerűek voltak ezek a szános kiruccanások, mint a bálókhoz

Mária Terézia környezetében mindenkinek nagyon hamar meg kellett tanulnia táncolni is, mert a tánc az udvar egyik legfőbb szórakozása volt. A képen Mária Terézia gyermekei láthatók (Ferdinánd, Miksa és Marie Antoinette) a *Le Triomphe de l'Amour* (A szerelem diadala) című pásztorjátékban, amelyet 1764. január 24-én mutattak be a schönbrunni kastélyban.

kapcsolódó, előzetes programok. Tekintettel a népszerűségükre, a napi sajtó is gyakran tudósított róluk: „A tartós hidegnek és a jelenlegi szánkútaknak köszön-

hetően a bécsi nemesség és más magas rangú személyek este szánkózással mulatták az időt, csakúgy, mint többek között a múlt vasárnap este egy főrendi, huszonnégy szánból álló pompás menet nemcsak Bécs legelőkelőbb utcáin mutogatta magát, hanem kétszer a Burg előtti téren is megjelent, hogy a kir. Felségek is láthassák. A népes szánfelvonulást, valamint az utána következő fényűző bált Esterházy herceg úr adta. Tegnapelőtt napközben hasonló szánfelvonulás volt a városhoz közeli Schwechatba és vissza. A tizennégy szánon a főnemesség tagjai voltak láthatók.”¹⁴⁰

Az 1744. február 17-ei álarcosbálra Mária Terézia összesen harminchárom párt hívott meg. A vendégek Harlekinnek, illetve női párjának, Colombinának öltözve jelentek meg. A hölgyek az anyacsászárné, Erzsébet Krisztina szobájában gyülekeztek, amelyet csak egy gyertya fénye világított meg gyengén. Ezután az urak kisorsolták, hogy melyikük lép be elsőnek ebbe a szobába, és kér fel egy hölgyet, akivel aztán a bálterembe siethet. Ezen az estén Schlick gróf Mária Terézia császárnét kérte fel táncra, de csak a bálteremben ismerte fel az álarc mögött rejtőző magas rangú vendéglátóját. És bár a szigorú erkölcsű uralkodónő nem sokkal ez előtt rendelte el, hogy az álarcosbálok legkésőbb éjjel egy óráig tarthatnak, ezúttal kivételt tett, és hajnali hatig engedélyezte a táncot. Közben azonban a táncos kedvű társaság más helyszínre vágyott, és éjnek évadján az udvari bálról elhajtattak a „Meelgruebenen” (ma Neuer Markt, Bécs I. kerületében) lévő táncos mulatóba,¹⁴¹ amelyet 1698 és 1716 között építettek. A nemesség, de 1780 után a polgárság is, itt tartotta táncmulatságai

legnagyobb részét, főleg farsang idején, és itt adott hangversenyeket 1785-ben és 1786-ban Wolfgang Amadeus Mozart is. 1744 húshagyó keddeje után egy nappal a császárné ebédet adott ugyanazon harminchárom pár részére, akik ismét álarcosan jelentek meg,¹⁴² majd az udvari bál kezdetéig, úgy hat óráig, Mária Terézia szobájában kártyáztak, nyolc órakor vacsoráztak, aztán elhajtattak a Mehlgrubéra, onnan pedig a Vigadóba, és a farsang idejének utolsó percéig, azaz éjfél előttig táncoltak.¹⁴³

Még ugyanebben az évben a császárné születésnapját is nagy ünnepségek kísérték: 1744. május 12-én, születésnapjának az előestéjén a schönbrunni kastély Tükörtermében hangversenyt adott Johann Adolph Hasse és a felesége, Faustina Bordoni énekesnő, majd nemsokára, a sötétség beálltával a Nagy Galériában elkezdődött a bál, amelyet Mária Terézia és Ferenc István nyitott meg, valamint Khevenhüller, aki a még csak öt-esztendő Mária Anna hercegnővel táncolt. Éjfélkor volt a szupé, százharminc személy részére, ez éjjel egy óráig tartott. Ezért tehát nem csoda, hogy a császárné gyermekei később a saját udvarukban folytatták a barokk reprezentációs kultúrájának ezt a hagyományát, miközben soha nem kerültek ki teljesen anyjuk ellenőrzése alól. Mária Terézia szerint ugyanis éppen a késő éjszakai vagy hajnalig tartó, fárasztó táncmulatságok jelentették a legnagyobb veszélyt, főleg családja nőtagjai számára, a nagyon kívánt terhességek esetében, ezenkívül folyton attól tartott, hogy gyermekeinek szenvedélye lesz a szórakozás. 1772. július 2-ai levelében a fentieket

teszi megfontolás tárgyává menyéhez, Mária Beatrix hercegnőhöz intézett levelében:

„Ferdinándnak megvan minden oka, hogy Önt kiszolgálja. Végtelenül elragadó, amikor arról ír, hogy Ferdinánd mennyire tart attól, hogy nem fog tetszeni nekem, ha megtudom, hogy bált rendezett a színházban, és lement a nézőtérre [...] Természetesen nagyon nagy baj lett volna, ha a választófejedelem felesége és egész Milánó nem láthatta volna Önt, amint könnyedén, és még csak ki sem melegedve eltáncol néhány menüettet. Ez aligha árthatott Önnek, de csak semmi kontratánc! Én ugyanis nem vagyok olyan biztos benne, mint Ön, kedvesem, hogy nem hajlamos a vetélésre. Adja Isten, hogy Önnek legyen igaza, mert az olyan törékeny, de egyúttal szenvedélyes teremtéseknek, mint Ön, erősebb a lelke és a szelleme, mint a teste, ezért tehát mindenre fel kell készülni.”

Hasonló aggodalmak hallatszanak ki Mária Terézia egy másik leveléből is, amelyet Marie Antoinette-nek írt:

„Kedves Lányom, nagy öröömre szolgált 18-ai leveled, amelyet a folyamatos karneváli vigasságok és bátyád megérkezése miatti boldogságod kellős közepén írtál [...] Hála Istennek, hogy most végre véget ért ez az örökös karnevál. E miatt a sok sóhajtozás miatt nyilván azt gondolod, hogy meglehetősen megöregedtem, de meg kell mondanom, hogy csak ezek az átvirrasztott éjszák fárasztottak ki nagyon. Reszketek az egészségedért és az udvari élet megszokott rendjéért, melynek betartása nagyon fontos. Az olvasás és a többi elfoglaltságod is félbeszakadt két hónapra. Csak egy igazán értékes

Hiába volt nagyon kényelmetlen az abroncsszoknyás női divat és a toronymagas frizura, a táncmultságok és a bálók népszerűsége ez nem befolyásolta. Mária Terézia ebben is veszélyt szimatolt: úgy gondolta, hogy a sok tánc nem tesz jót egyik lányának sem; ha az épp áldott állapotban van, következképp még a kontratáncot is megtiltotta nekik.

javunk van, az idő. Mert azt nem lehet visszahozni. Míg az ember fiatal, nem gondol ezzel, csak akkor képes felismerni, ha már idősebb, de akkor meg más gyengeségek teszik esendővé." (1775. március 5-ei levél)

Időközben a francia közvélemény osztrákellenes hangulatának kiindulópontja lett Marie Antoinette fékezhetetlen szórakozhatnékja. A távoli Bécsben ez különösen aggasztotta a császárnét, aki, mint ahogy ekkor már az újságok is hírül adták, gyermekei kicsapongó élete miatt bizonyos mértékig felelősnek érezte magát:

„Nagyon boldog vagyok, hogy megint visszaérkeztl, és nyugodtabban készülsz a télre. Ezeket a lovaglásokat és átvirrasztott éjszakákat nem bírhatod tartósan, és az egészséged fogja megsínyleni, de ha a király társágában még mindig ez divik, akkor nem szoltam egy szót sem [...] Az újságok eddig örömet jelentettek az életemben, mert eddig a királyné jótetteiről meg nagylelkűségéről írtak, most azonban csak lóversenyekről, hazardjátékokról és átmulatott éjszakákról szólnak, úgyhogy látni sem akarom őket. Viszont megakadályozni sem tudom, hogy beszéljenek velem erről, mert mindenki, aki tudja, hogy mily gyengéden szeretem a gyermekeimet, beszélgetni akar velem róluk, és hírekkel szolgálni. Kerülöm tehát a társaságot, hogy ne is halljam a lehangoló pletykákat." (Levél Marie Antoinette-hez 1776. november 30-án)

Mária Terézia aggodalmai Marie Antoinette viselkedése miatt valóságos pszichózissá lesznek, ellene fordul mindeknek, ami a lányát eltávolíthatja tulajdonképpen

feladatától Versailles-ban: vagyis megfelelő számú utód létrehozásától:

„Mennyire rettegek ettől a véget nem érő karneváltól, és hogy újabb bajokat hozhat magával! [...] Nálad szolidak a bálók, kell az embernek szórakozni, és másokat is szórakoztatni, az operabálók azonban egyáltalán nem olyanok. Már a múlt évben is tudtad, hogy milyen kevésbé használnak Neked. Nekem csak keserűséget okoztak, de most, amikor olyan nagy reményeink vannak, és egyik napról a másikra teherbe eshetsz, megbocsáthatatlan lenne, ha ez okból ebben az évszakban kitennéd magad a veszélynek, és magára hagyván a királyt Versailles-ban, elutaznál Párizsba, ahol azelőtt soha nem tartózkodott egyetlen francia királyné sem. Az egészségedet nem teheted ki veszélynek, ugyanis az nemcsak a tiéd, miattunk és az ország miatt is kímélned kell. Kedves Lányom, könyörgöm, szabadíts meg ettől a folytonos aggodalomtól, és légy tekintettel magadra!” (1776. november 30-ai levél)

Magánvigasságok és főrendi időtöltés

Kikapcsolódást persze főleg a magánjellegű szórakozások jelentettek, amelyeket az udvar tagjai buzgón űztek is. Maga a császárné példának okáért szorgalmasan kézimunkázott, szinte művészi színvonalon. Így nemcsak szokatlanul nagyszámú hímzett kelmét adományozott a templomoknak,¹⁴⁴ hanem mind ő maga, mind a lányai és az udvarhölgyek is részt vettek ezek elké-

szítésében.¹⁴⁵ Sok értékes egyházi textília készült drága udvari ruházatok átdolgozásából. Így például Mária Terézia odaajándékozta Erdődy Antal Gábor egri püspöknek a püspökség számára azt a ruháját, amelyet magyar királynővé koronázásakor viselt. A ruhából aztán pluviálét, vecsernyepalástot készítettek. Ennek megerősítését olvashatjuk Mária Terézia 1766. február 12-én Enzenberg grófnéhoz írt levelében:

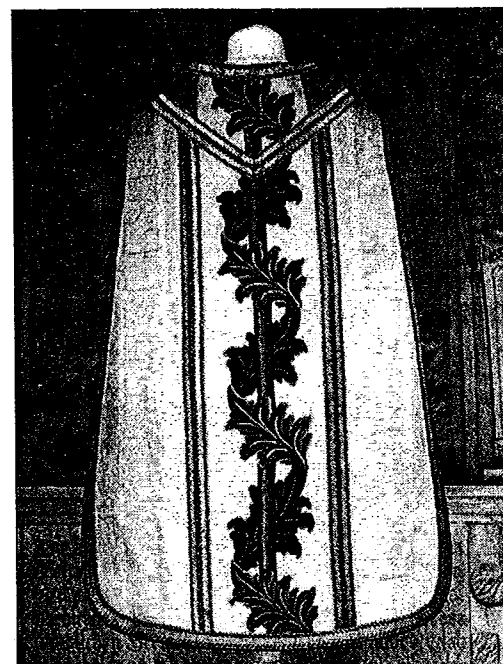
„Ma láthatja majd a drága köntösből készült mise-ruhát. És van még egy másik is, amely megőrzi majd az emlékemet. E nap megünneplésére ma szétosztattam a ruhatáramat.”

Leveleiből olykor az is kiderül, hogy mennyire érdekelte a hímzés és a textilművészet:

„Mellékelten elküldöm két hímzés és egy nagyon szép szőnyeg méreteit. Ha megfelelnek a milánói vagy mantuai házadba, akkor elküldöm őket. A szőnyeg maradjon Milánóban, egészen francia módi, és a hímzés is nagyon szép.” (Ferdinánd főherceghez 1777. március 13-án)

Ezek mellett a nagyobb elmélyülést igénylő tevékenységek mellett azonban főleg az olyan sportos időtöltések voltak nagyon népszerűek, mint a lovaglás vagy a kocsihajtás, amit például Mária Krisztina főhercegnő űzött nagy élvezettel. Bár Mária Terézia ebben is szinte mindent megengedett kedvenc lányának, még gondolni sem szeretett rá, hogy a császár lánya maga hajtja a kocsit. Ezt szóvá is teszi Mária Krisztinához 1766. április 8-án írt levelében:

„Nem szeretem, ha bricskán¹⁴⁶ hajtasz ki, de mivel ezt

Nincs veszélyesebb, mint a semmittevés: ezt az elvet Mária Terézia önmagára is érvényesnek tekintette, és nekiállt hímezni. A Szent Pál-apátság gyászmiséken viselt ornátusát (a képen) Mária Terézia esküvői ruhájából készítették, és a pap ezt viselte a császárné temetésekor is.

a dolgot igen fontosnak tartják a boldogsághoz, nem ellenezhetem. Csak azt tanácsolom, hogy légy nagyon óvatos. Ne Te magad hajts, se a városban, se az elővárosokban, különösen nem itt, a kocsi hajtását hagyd a kocsisra; legyen mindig a bricska mögött, mint ahogy ez nálunk szokás, hogy adandó alkalommal azonnal segíteni tudjon. Ha az út rossz, vagy vízen át vezet, mindig hagyni kell, hogy a kocsis hajtja a lovakat,

mert megalázó, ha az ember emiatt teszi ki magát veszélynek. Kettesben az uraddal kihajthatsz, de mindig egy udvarhölgy kíséretében.”

Mária Terézia nem mindig értett egyet gyermekei időtöltésével. Ezt mutatja például Ferdinánd főherceg kutyatartásával kapcsolatos határozott álláspontja is, amelyet 1773. május 26-án írt levelében fejt ki:

„Pusztán a véletlennek köszönhetően tudtam meg, hogy Fenséged kutyákat szerzett be, és idomítja őket. Mivel nagyon is jól ismerem Önt, már most megmondom, hogy az effajta szórakozás kevésbé illik Önhöz, főleg a tisztaság miatt, ami nem erős oldala Fenségednek. Bár ismerem Fenséged kutyák iránti szenvedélyét, sajnos azonban azt is tudom, hogy milyen mesterien tudja agyoncsapni az időt, és hogy ez a játszadozás az állatokkal mindig jó alkalom lesz a haszontalan, sőt egyenesen gyerekes időpocsékolásra. Ha az embernek családja van, akkor ott semmi keresnivalója nincs a kutyáknak. Kérem, ezen gondolkozzék el egész komolyan [...].”

Ferdinánd hóbotja azonban semmiség a húga, Marie Antoinette játékszenvedélyéhez képest, bár eleinte ez a szenvedély anyjukat, Mária Teréziát is hatalmába kerítette:

„A játék kétségtelenül az egyik legveszedelmesebb dolog, vonzza a rossz társaságot és az értelmetlen beszélgetést. Amikor a császár még élt, játszottunk ugyan, de csak landsknechtet és biribit¹⁴⁷, vagy más kártyajátékokat, de a fáraóra¹⁴⁸ nagyon rá lehet kapni. Ezt saját tapasztalatom alapján állíthatom, és nem lehet tőle

A schönbrunni kastély parkjában bőven volt lehetőség arra, hogy a császári család „agyonüsse az időt”. A séták mellett az 1752-ben létrehozott állatkertben egzotikus állatok kápráztatták el az előkelő társaságot.

megszabadulni, csak egyetlen nagy elszánással: állhatatosnak kell lenni, nem szabad sem magunknak, sem másoknak engedni, mert ez utóbbiaknak nagy hasznuk van abból, ha megtévesztenek, mivel ez a játék csakis csaláson alapszik.” (Levél Marie Antoinette-hez 1777. november 5-én)

Hogy mennyire fontos volt ez a téma Mária Teréziának, azt a Marie Antoinette-nek írt következő, pontosan egy hónappal későbbi (1777. december 5-ei) levele bizonyítja:

„Borzalmasan rossz időt kívánok, hogy a király ne menjen annyit vadászni, ne fagyoskodjon ott olyan sokat, és ne fáradjon ki oly nagyon, és hogy a királyné

se játsszon esténként, sőt késő éjszakáig, mert egészségtelen, és árt a szépségnek [...] Ne csapd be magad, a játék a rossz társaságot és a helytelen cselekedeteket vonzza magához a világ minden tájáról. Ezt mindenki tudja. A nyerni vágyás rabul ejt, és végül mégis mindig csalódunk, mert amikor mindent összeadunk, őszintén szólva, hosszú távon soha nem nyerünk. Ezért kérlek, drága Lányom, légy állhatatos, ne engedj senkinek és semminek, ezt a játékszenvedélyt egyetlen csapással kell kiirtani. Ebben senki más nem adhat Neked jobb tanácsot, mint én, aki hasonló helyzetben voltam.”

Művészet és kézművesség

„Ha tudnám, hogy a trónörökösné életnagyságú porcelán mellszobra a királynak [XVI. Lajosnak] örömet szerezhet, elküldeném neki ajándékba, de ha Ön azt gondolja, hogy nem örül majd neki, szívesen megtartom.”

MÁRIA TERÉZIA LEVELE MERCY D'ARGENTEAU-NAK PÁRIZSBA,
1770. SZEPTEMBER 1-JÉN

Kézművesek remekei

Mária Terézia egész életén át némi távolságtartással kezelte az ábrázoló művészeteket, viszont ha képzőművészetről vagy valamely képzőművészeti alkotásról volt szó, mindig megdobbant a szíve. Mégsem volt azonban valami kifinomult az ízlése, amelyet a célszerűség, az elfojtott szenvedélyek és a játékos díszítőkedv határozott meg. A császárné művészi érzéke leginkább olyan remekművek láttán lépett működésbe, amelyek a kézművesség virtuóz technikával elkészített termékei voltak. Ezt nyíltan be is vallja Liechtenstein herceghez 1753. február 9-én írt levelében:

„Épp most hozott a császár valami csodálatosat. Sok mindenem van Indiából, de ilyen tökéleteset, mint ez, még soha életemben nem láttam [...] Ha nem tudnám, hogy az elfogadásával örömet szerzek Önnek, soha nem venném rá magam arra, hogy megfosszam egy ilyen tökéletes tárgytól. Semmit nem jelent számomra a világ összes gyémántja, de az a néhány dolog, aminek igazán

örülök, Indiából való, a lakkozott tárgyak és a kézimunkák. Schönbrunnban viszontlátja majd a gyönyörű bútorait, az építmény pedig velem lesz ma egész nap, hogy csodálhassam, és majd a kanapém mellé állítatom fel, hogy mindig láthassam. A helyes kis papagáj és a kanári elragadó, kellemes perceket szereznek nekem.

Nagyon lekötöztetett valamennyi ajándékával.”

Ha azonban úgy látta, hogy az efféle munka durva kidolgozású, akkor nem volt kíméletes a megítélésében, mint például a középkorból származó Vencel-korona esetében, amelyet IV. Károly császár készíttetett 1347-ben a koronázására, és 1378-ban bekövetkezett haláláig még kirakatta drágakövekkel.

„A korona itt van, magam is felpróbáltam, nehezebb, mint a pozsonyi korona, és úgy néz ki, mint egy bohócsipka.”¹⁴⁹

A művészeti és építészeti alkotások sokaságából, amelyeket Mária Terézia személyes kommentárjaival kísért, és amelyekből példának okáért az is kiderül, hogy mennyire takarékos volt, ki kell emelnünk az innsbrucki vár átépítését, ahol Lipót főherceg fényes esküvőjét tartották 1765-ben.¹⁵⁰ Mária Terézia férjének, Ferenc Istvánnak váratlan halála, amelyet agyvérzés okozott, éppen ezeknek az esküvői ünnepségeknek az idején, megghiúsította a császárné sok későbbi tervét, és érezhetően befolyásolta építkezési ambícióit. Utasítására még a diadalívet is, amelyet az említett esküvő alkalmából építtetett Innsbruck déli részén, emlékművé kellett átalakítani, ahogy a tiroli kormányzónak, Ignaz Cassian Enzenberg grófnak adott utasításaiban egyenesen meg is írta:

„Enzenberg gróf. Mindig meghódít Innsbruck, ahová folyton vágyom, és ahol utolsó boldog napjaimat töltöttem. Elküldöm udvari építészemet, Pacassit, akinek mutasson meg mindent, és hallgassa meg, amit mond, mert ő ismeri a szándékaimat. A fő művet, az egykor oly jól kigondolt diadalívet a legszomorúbb esemény emlékművévé kell átalakítani. Szeretném, ha ez, és ami a várban még megcsinálnivaló, ebben az évben és a jövő év, 1767 októberéig elkészülne. Ne legyenek haszontalan cifraságok, amelyek túl sokba kerülnek, különösen nem a várban, amelyik már soha nem lesz barátságos otthonunk, legfeljebb ide vonul majd vissza egy öregasszony vagy egy főhercegnő, amihez egyáltalán nincs szükség aranyozásokra, a sok nagy szobára és a szálára. Amíg régi, nagy méreteiben létezett, itt történt minden, de hogy teljesen fel kell újítani, túlságosan tetemesek lennének a felesleges kiadások, és nem könnyű példának okáért mindent úgy csinálni, hogy ne legyen panasz, következésképp az egészből jobban lakható helyet kell létrehozni, mert egész biztos, hogy a szegény Innsbrucknak nem csillogó-villogó udvarra van szüksége, hanem egy visszavonulásra alkalmas, csendes helyben reménykedhet. Országgyűlést az egyetem nagytermében is lehet tartani, amúgy sem lesz egyhamar, és különben is túl soknak tartom a felesleges kiadásokat ennek a teremnek a díszessé tételére. A lehető leggyorsabban odaküldöm Pacassit¹⁵¹, hogy vele és Walterrel¹⁵² jól összehangoljanak mindent, és hogy minden különlegeséget megmutasson nekik. Ez utasítás szerint végezzen el mindent, valamint tegye meg a szükséges lépéseket

az emlékmű ügyében, mivel megígértem az apjának és a húgának, amikor Innsbruckban volt. Keresse meg az ifjú Schullert¹⁵³ is, hogy legyen a segítségére, és biztosítsák hegyeimben. Mária Terézia.”¹⁵⁴
(1766. május 1-jei feljegyzés)

Portréfestészet

És mi a helyzet a festészettel és a szobrászattal? Szobrászokat és festőket a császárné főleg akkor részesített előnyben, ha például az általa megrendelt portrék a kompozícióban és az elrendezésben nemcsak művészi tehetséget mutattak, hanem a valósághoz is közel álltak. Műfajuk mestereit, mint például a miniatúra- és pasztellképfestő Jean-Étienne Liotard-t, ilyen művek létrehozására még Mária Terézia is küldött a versailles-i udvarba, ahogy ez Marie Antoinette-hez 1770-ben, mindenszentekkor írt levelében olvasható:

„Ez a futár átadja az ajándékot is, amelyet Marianna Neked szánt [...] Remélem, hogy egy bizonyos mell-szobor is szerencsésen megérkezik majd, nehezemre esik megválni tőle, de remélem, hogy viszonzásként kaphatok majd egy különösen jó portrét Liotard-tól, aki csupáncsak azért ment Párizsba, hogy egy ilyen képet küldhessen nekem. Kérlek, add meg neki az ehhez szükséges időt, hogy jó munkát végezhesen.”

Ezek után még további eligazítást ad a lányának, hogyan kell reprezentatív portrét festetni magáról:

A Genfből származó festő és grafikus, Jean-Étienne Liotard (1702–1789) Mária Terézia gyermekeiről 1762-ben készített kréta- és vöröskréta rajzai tökéletesen megfeleltek a császárné ízlésének, aki a művészt ezek után további portrék elkészítésével bízta meg (a képen Marie Antoinette látható).

„Nagyon vágyom már látni Liotard festményét, de királynői ruhában festesd le magad, nem negligsében vagy férfiruhában, mert szívesen látalak a Téged megillető pozícióban.” (1770. december 2-ai levél)

Liotard bravúrosan tett eleget a megbízásnak, mint ahogy a császárné elégedett hangú levele is mutatja:

„Megkaptam a Rólad készült pasztellképet, és úgy találom, hogy nagyon hasonlít Rád. Én és a család el vagyunk ragadtatva tőle, a dolgozószobámba tettem, a másikat meg a hálószobába, ahol esténként dolgozom is, így mindig velem vagy, a szemem előtt. Ott élsz mindig a szívemen.” (1771. augusztus 17-ei levél)

Mária Terézia később azonban azt is sürgette, hogy lánya, a francia királyné egy reprezentatív portrét is festessen magáról, hadd lássa a bécsi udvar, hogy egész Európára kiterjedő házassági politikája milyen sikeres volt. 1777. június 29-én az alábbiakat írja Marie Antoinette-nek:

„Bocsásd meg, hogy ilyen nagyon sürgetlek a nagyméretű képed dolgában. Mercy ma megkapta a méreteit. Az első képed szeretném magamnak, a szobámba, hogy ott a király képe mellé tessesem a falra. A második nagy kép azonban egy terembe kerül, ahol az egész család életnagyságú képei vannak, és ugye innen csak nem hiányozhat az elragadó királyné? Udvari viseletben szeretnélek látni, nem baj, ha az arcod nem hasonlít olyan nagyon. Hogy ne terheljelek túlságosan, megelégszem azzal, ha azt az alakodat és tartásodat láthatom a képen, amit nem ismerek, és amellyel mindenki oly elégedettnek látszik lenni. Mivel én csak akkor ismertem a kedves lányomat, amikor még meglehetősen kicsi és gyermekded volt, bocsásd meg nekem ezt a roppant élénk anyai szeretetből fakadó vágyat, hogy megismerhesselek olyannak, amilyenné mostanra fejlődöttél.”

A Marie Antoinette udvarába végre megérkezett utódokról portrékat kellett festeni, hogy a türelmetlen császárné végre megtekinthesse francia unokáit. Az új utód miatti örömben, akiről Mercy d'Argenteau gróftól kapott a császárné folyamatosan tájékoztatást, némi sajnálkozás is vegyül amiatt, hogy a képek a szállítás alatt megsérültek:

„Nagyon köszönöm a lányom és a gyermeke portréit. Úgy találom, hogy a királyné képét eléggé eltalálták, a másiktól nem tudok véleményt mondani. A lányomról készült nagyméretű arckép meglehetősen sérülten érkezett.” (1779. június 30-ai levél)

Szépség, divat, ékszerek és egyéb csecsebecsék

„Kérlek, hogy szüléskor vigyázz magadra, és mértékletesen használd csak a parfümöt, a pomádét és a púdert.”

MÁRIA TERÉZIA LEVELE MARIE ANTOINETTE-HEZ 1778. NOVEMBER 2-ÁN

Kozmetika

Alig volt korszak, amikor a szép látszat annyira meghatározó lett volna, mint a barokk és a rokokó korában, ezért a szépségápolás és a kozmetika elképzelhetetlenül fontos lett az emberek megjelenésében. Nem csak a hölgyek, az urak is púderesszelencéért, parfümért és parókáért nyúltak, hogy ezzel erősítsék meg rangjukat a mindenkori társaságban, illetve azért, hogy bizonyos szépséghibákat, mint például a himlőhelyeket, a pizskot vagy a szuvas fogakat elkendőzzék. Illedelmesség és a szélsőségességektől való félelem határozta meg a szépségápolásban is Mária Terézia csalhatatlan érzékét a megfelelő magatartást illetően. Ezért tehát soha nem unta meg, hogy gyermekeit egy életen át óvja a hiúságtól, és ódivatú ruhák viselésére serkentse őket, mint ahogy ezt explicite ki is fejt a lányához, Mimihez, vagyis Mária Krisztinához 1766-ban írt levelében:

„Ne légy kacér és hiú. Ebben a vonatkozásban ne hallgass senkire. Bizonyítsd be nekik, hogy magasan

Mária Terézia váltig bizonygatta, hogy a divat túlzásait csak mérsékelten követi, és a lányainak is azt ajánlotta, hogy legyenek ugyanilyen visszafogottak. Csak a cipőknél gyengült el: mindennap vagy minden harmadik nap új cipőt húzott, a régit pedig odaadta a komornáinak.

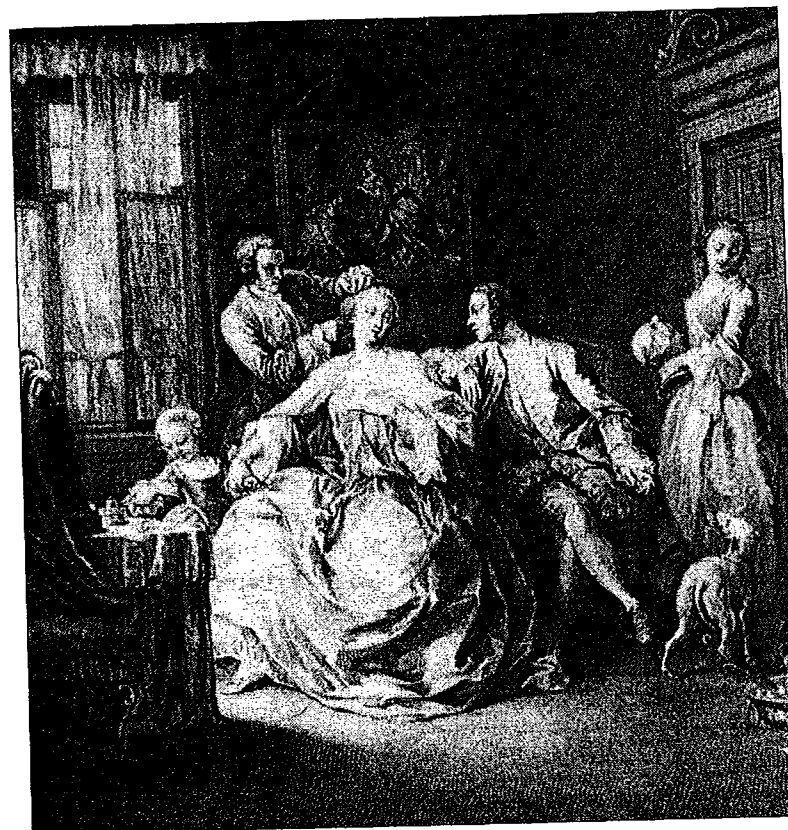
állsz ezek fölött az ostobaságok fölött. Egy férjes asszonynál mindennek jelentősége van, nem szabad semmit félvállról vened. Öltözködj mindig illendően. Egy férjes asszony nem teheti meg azt, amit egy leány. A többiek mindjárt megpróbálnak majd letromfolni.” A levelekben gyakran fordulnak elő mellékesnek tűnő megjegyzések is a szépségápolásra vonatkozó részletekkel, mint például abban a levélben, amelyet Mária Terézia írt Mária Antóniának, a szász választófejedelem feleségének: „Nem csúnya,¹⁵⁵ de túl sok pirosítót használ; még nem tudtam kellőképpen szemügyre venni, hogy jól

megismerjem. A müncheniek szerint nem sikerült valami jól az itt-tartózkodása. Megöregedtünk, és már nem érdekelnék a vigasságok, és körülöttem a fiatal emberek még kevesebbet szórakoznak, mint mi annak idején, így viszonylag nyugodtan és nagyobb változások nélkül folydogál minden.”(1761. június 13-ai levél)

Ha szükséges volt, akkor idegen udvarokba férjhez adott lányainak tájékozódniuk kellett az ottani szépségápolási szokásokról. Mária Amália főhercegnőnek az alábbiakat írja Pármába:

„Vesd alá magad az ország legjelentéktelenebb szokásainak (még akkor is, ha ki kell sminkelned magad), hogy tessél a férjednek és az alattvalóinak. Hogy lássák érdeklődésedet, követeld meg a felvilágosítást még a legkisebb ügyekben is. [...] Igazodj ahhoz, hogy abban az országban, ahol élned kell, mennyi ékszerszokás viselni, ékszerezd fel magad Te is, ha a trónörökös úgy kívánja, emiatt ne sértődj meg, és ne akard azt sem, hogy bármit megváltoztassanak, és az itteni szokásokról a hölgyekkel folytatott beszélgetés közben ne bocsátkozz részletekbe.”

Akkoriban ritkaság volt a púderezetlen arc. Különösen Marie Antoinette púderezte magát, aki nagyon sokat adott a kozmetikára és a szépségápolásra. Mégis, amikor férje nagyapja, XV. Lajos király, akit a nép csak „Hőnszeretett Lajosnak” (fr. Louis le Bien-Aimé) nevezett, 1774. május 10-én Versailles-ban elhunyt, Marie Antoinette nem púderezte ki magát, amit a közvélemény helyeslően nyugtázott. 1774. május 25-én Mária Terézia az alábbiakat írja Mercy d'Argenteau-nak Párizsba:

Mária Terézia csak ritkán volt rosszkedvű, de néha a hosszadalmas reggeli toalettnél mégiscsak méregbe gurult. Ez akkor történt meg, ha például a főkötőjét többször is újra fel kellett tűzni, és gyakran akkor is elfogyott a türelme, amikor a frizuráját készítették. Sminkeléskor türelmesebb volt, a púder és az arcfesték elfedte a himlőhelyeit is.

„Szeretnék egy arcképet a lányomról a nagy gyász idejéből, amelyen úgy van felöltözve, ahogy kell, és ahogy hallom, kipúderezetlenül. Nem baj, ha a portré nem hasonlít rá nagyon, mégis szeretném az öltözködését és magát a képet mielőbb látni.”

Ha a túlzott szépségkultusz vagy a divat szélsőségeivel szembeni ellenszenvéről volt szó, Mária Terézia hálás volt minden cinkosságért, még ha azt oszmán oldalról ajánlották is fel, mint ahogy a bécsi török követtel folytatott beszélgetésből is kiderül:

„Három órát kért a maga számára étkezés után, mert imádkozni akart, és felkészülni a nagy utazásra a világ másik végére. Nagyon okos dolgokat mondott, és irtózik a kifestett arcoktól. Mivel hölgyeink közül néhány mélyen dekoltált ruhában jelent meg, azt mondta a tolmácsnak, hogy ezek a hölgyek nyilván meglehetősen szegények, mert még egy kendőjük sincs, amivel eltakarják magukat, és úgy látszik, hogy a mi fiatal embereinknek kevés a dolguk, mert folyton úton vannak. A császár 27-én fogadja a Burgban. Én 30-án Schönbrunnban.” (Levél Ferdinánd főherceghez 1774. június 23-án)

Divat

A porosz követ, Podewils gróf jelentései szerint az ünnepeken mind a császárné, mind az egész udvar nagyon egyszerűen, néha kicsit előnytelenül volt felöltözve:

„Megjelenése előkelő, bár ezen valamit ront az öltözködése, és alakját kissé eltorzítja az angol, kisabroncsos szoknya, amelyet visel.”¹⁵⁶

Elképzeléseinket a Mária Terézia korabeli divatról azonban mégis a drága kelmék és pazarló felhasználásuk határozza meg, mert ez is a gazdagság és a pompa fitog-

A fiatal Mária Teréziát általában díszes udvari viseletben ábrázolják, szorosan befűzött derékkal. Fűzőt a császárné lányainak is mindig viselniük kellett.

tatására szolgált. A férfiak ruházatában eleinte a hosszú kabát széles mandzsettával volt divatban, később egy kicsit beszűkítették, és hosszú mellénnyel, csipkeinggel és térdnadrággal egész Európában elterjedt ez a viselet, a hölgyeknél pedig a darázsderék győzedelmeskedett, amelyet a fűző és a szorosan simuló „derék” segítségével

lehetett elérni. Mind a fűzőt, mind a derekat halcsontokkal merevítették ki. A derekat az udvarnál a legkülönfélébb funkcióban viselték, hordták kabátkának vagy mellénykének, szoknyával és köténnyel. A ruhák szabása általában bő és dúsan ráncolt volt, néha játékos. És szívesen alkalmazták a mély dekoltázst. A női ruhák mellett, amelyeket általában két fő ruhadarab határozott meg, az alsószoknya és a felsőruha, a negligésből, egy zsákszerű, lazán szabott, reggeli és házi ruhából, amelyet szintén fűző és abroncsos szoknya felett viseltek, kialakult az úgynevezett adrienne, amely a fenti két ruhafajta közötti átmenetet képviselte, amennyiben a negligés hátul még egy gazdagon redőzött, kis uszály egészítette ki. Ez az uszály, amelyet „Watteau-redőnek”¹⁵⁷ is neveztek, világosan mutatja a francia hatást a divatra. Erről az adrienne-ről beszél Mária Terézia Enzenberg grófnéhoz 1764. május 10-én írt levelében. Itt az innsbrucki, sokak szerint igen költséges előkészületekről van szó Lipót főherceg és Mária Ludovika spanyol infánsnő 1765-ben megtartott esküvője alkalmából:

„Szeretné tudni, hogy milyen ruhában lesznek a hölgyek. Csakis bő szoknyákban és egyszerű nappali ruhákban, jó volna, ha ezen a húsz napon ugyanazokat a szoknyákat láthatnánk, mint a hétköznapiakon. Mindegy, hogy gazdagon vagy kevésbé gazdagon redőzött adrienne-eket viselnek majd. A fiatalabb hölgyek hordhatnak kabátkát, vagy ha nem, akkor bármit, ami tetszik nekik. Csak ne legyenek túlságosan erős abroncsok a szoknyákhoz. Az udvar egy operával és egy itáliai komédiával fog részt venni. Nem bánnam, ha a hölgyek, az urak és

A drága ruházat sokáig a nemesség privilégiuma volt. Csak akkor tűntek el a szigorú határok a nemesek és a polgárok öltözködése között, amikor 1766-ban megszüntették azt az öltözködésre vonatkozó rendelkezést, amely minden társadalmi osztálynak előírta, hogy milyen visélet illeti meg.

a gyermekek nem túl hosszú színdarabokat adnának elő franciául vagy németül. Jó lenne egy nagy bálterem, az álarcos ünnepségekre is. Mindenki kedve szerint jelenhetne meg, tafotajelmezben, vagy más ruhákban és nem széles krinolinban. Lehetne éleslövészet, amelyeken

az udvar oszthatná ki a díjakat. És egy igazi parasztlakodalom. Az efféle multságok nem kerülnek sokba, mégis valami változatosságot hoznak. [...] Mindenekelőtt azt kérem, hogy férje ezen a télen készítse el a pontos terveket, a költségekre tett javaslattal együtt, hogy aztán ehhez tudjak igazodni.”

Mária Terézia ebben a levelében „túlságosan erős abroncsokról” beszél. Ez az abroncsos szoknyákra, vagy más néven krinolinokra vonatkozik, amelyek korábbi formájukban a piacokon használt „tyúkborítóhoz” hasonlítottak, és amelyeket először viaszosvászonból és/vagy bőrből és vesszőből készítettek. Ezek egyébként mozgás közben nagyon hangosan dörzsölődtek egymáshoz, ezért az abroncsok később többnyire fából vagy halcsontból voltak.

A szoknyák szélessége a kerektől egészen a *grande parure*-nek nevezett, pompás udvari nagy gálaruha extrém, keresztben tojásdad alakjáig terjedt, oldalán gyakran méterhosszú merevítővel. Franciaországban csak Marie Antoinette korában jött divatba a bokáig érő ruha, „à la polonaise”, vagyis ahogy idillikusan elképzelték egy lengyel pásztorlánykát.¹⁵⁸

Marie Antoinette ekkoriban már hatalmas összegeket pazarolt el az öltözködésére és a szépségápolására, és ez nagyon nyugtalanította az anyját:

„Egy uralkodónő méltóságát veszti, ha teleaggatja magát ékszerekkel, és még nagyobb baj, ha erre hatalmas összegeket ad ki, és ráadásul ilyen időkben! Nagyon is jól látom a pazarlást, és nem tudok hallgatni [...] Ne tékozz el efféle könnyelműségekkel a tiszteletet,

amelyet kezdetben megszerezte.” (Mária Terézia levele Marie Antoinette-hez 1776. október 1-jén)

Mária Terézia, aki egész életében nagy súlyt helyezett a fűző viselésére, Marie Antoinette-nél sem enged ebből, akiről egyébként azt mondták Franciaországban, hogy nincs jó alakja.

„Nagyon ajánlom lányom Őfelségének, hogy viseljen fűzőt, és ügyeljen az alakjára, és azt üzenem neki, ami igaz is, hogy egyszer olvastam egy levelet, amelyet Brüsszelbe írtak, s ebben a levélben az állt, hogy nagyon rosszul öltözködik, és az alakja szánalmas.”

(Mária Terézia levele Mercy d'Argenteu-nak Párizsba, 1770. október 2-án)

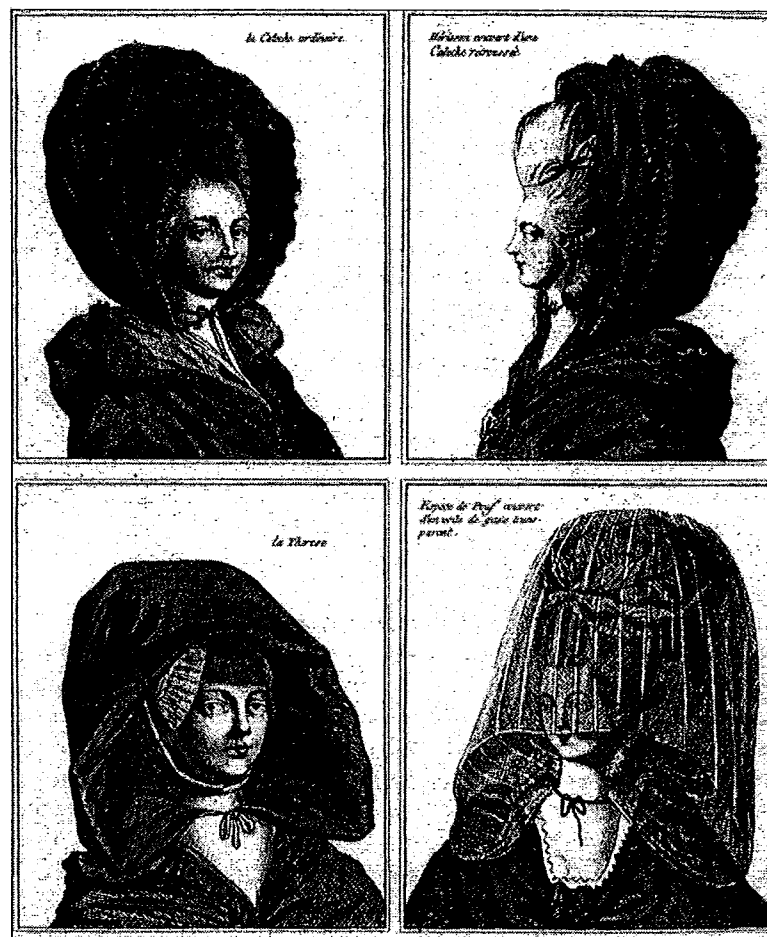
Marie Antoinette alakja annyira nyugtalanította a császárnét, hogy azt mondta, küld majd neki fűzőket. Az 1770. november 1-jei levelet franciául írta, de még megtoldotta németül:

„Hála legyen Istennek, hogy a kíséretedből való futár elmondása alapján jól vagy. Az a véleménye, hogy megnőttél és megerősödtél. Bár megnyugtattál a halcsontos fűzővel, mégis gondban vagyok, mert félek, hogy – mint a német mondja – szétesel, a derekad már olyan, mint egy asszonyé, noha nem vagy az. Nagyon kérek, ne hagyd el magad, ez nem illik a korodhoz, és még kevésbé a helyzetedhez. Ha elhagyod magad, piszkos leszel és elhanyagolt, és minden más cselekedetben is közömbös, és ez a bukást jelentheti a számodra. Ezért kínozlak téged, mert szeretném megelőzni még a legjelenteklenebb dolgokat is [...] Windischgrätz grófnő [...] elmondása alapján meglehetősen elhanyagolod magad,

még a fogadat sem mosod meg. Ez az egyik kritikus pont, éppügy, mint az alakod, amely szerint nagyon elformátlanodott. Most abban a korban vagy, amikor kifejlődik az alakod, ez kritikus kor. Még azt is megjegyezte, hogy előnytelenül öltözködsz, és ezt meg is merészelte mondani az udvarhölgyeidnek. Azt írod, hogy a *trousseau-dul*¹⁵⁹ kapott ruhákat viseled. Akkor hát melyikeket tartottad meg? Arra gondoltam, hogy csináltatok itt Neked fűződereket és abroncsot, ha elküldöd a mostani, megfelelő méreteidet.”

Hajviselet és ékszerek

A divatos megjelenéshez hozzátartozott a divatos hajviselet is, ami a XVIII. század közepén, hála a sütővasnak, a rizspornak és a pomádénak, a legkülönfélébb loknis frizurákban érte el fénykorát. A férfiak drága parókát hordtak, parókájuk oldalhaját rollnikba tekerték, hátul pedig egy copfba fonták. Csak a XVIII. század második felében jöttek divatba azok a tornyos frizurák, amelyekért Marie Antoinette is elszántan harcolt. Gyapjúból és drótból készített rugalmas párnák segítségével kreálták, és drága kiegészítőkkal díszítették, például szalagokkal, gyöngysorokkal, strucctollal, főkötővel és virágokkal. Ez az órák hosszát tartó procedúra azt feltételezte, hogy a frizurát viselő személy legalábbis ennek megfelelően türelmes, de Mária Terézia nem volt az, ha hihetünk Karoline Pichler (1769–1843) visszaemlékezéseinek édesanyjára, Charlotte von Greinerre,

Marie Antoinette, aki feltűnést keltő tornyos frizúráival állandó témája volt a párizsi újságoknak, emiatt elvesztette anyja bizalmát is, pedig a császárné özvegyi főkötője, a „Thérèse” is hamarosan divatos fejdísz lett Párizsban.

aki Mária Terézia komornája, felolvasónője és bizalmasa volt. Ezért a császárné frizurájának elkészítése mindig nagyon fáradtságos volt a személyzet számára, állandó feszültségben tartotta őket, és a komornáknak

általában igen korán kellett kelniük: „A császárné toa-
lettje a lehető legfárasztóbb volt, mint a szolgálat legke-
vésbé dicsérendő része, amelyet anyámnak kellett ellátnia.
Mivel azonban anyám éppen annyi ízléssel volt megáldva,
mint amennyi gyorsasággal és ügyességgel, kötelessége lett
az uralkodónőt naponta megfésülni. Ez a frizírozás és a
fejékek felrakása mérhetetlenül sok bosszúságot és kelle-
metlenséget okozott anyámnak [...] Gyakran, nagyon is
gyakran kellett egy főkötőt négyszer, ötször egymás után
feltűzni, mire elnyerte a császárné tetszését, és aki tudja,
hogy mit jelent ez a munka, az azt is tudja, hogy az efféle
dolog többszöri felhelyezése és átigazítása egyáltalán nem
szükséges, mert hiszen többnyire tönkreteszi a szép anyagot
és a főkötő kiegészítőit. Ugyanez volt a helyzet a frizurá-
val. Addig cibálta, tépte, változtatgatta a magas rangú
hölgy, amíg teljesen tönkre nem ment, és újra kellett csi-
nálni, ami az akkori fejdíszek esetében többnyire oda
vezetett, hogy az egész építményt le kellett bontani, a haját
kifésülni, és nemritkán újra rollnikba csavarni, és bebodo-
rítani. Az is természetes volt, hogy mindeközben az úrnő
rosszkedvű lett, és a komornáknak kellett meglakolniuk
az egészért.”¹⁶⁰

Különleges alkalmakkor a frizura elkészítése tü-
relemjáték volt mindkét fél részére, ahogy például
Khevenhüller-Metsch hercegnél is olvashatjuk, ami-
kor Mária Terézia pozsonyi megkoronázásának előz-
ményeit írja le: „Egy drap d’argent ruha,¹⁶¹ avagy udvari
öltözék volt rajta, és a haját a mostani divat szerint csi-
náltatta meg (mivel a hölgyek már nem hordtak hosszú
haját, hanem rövidre vágatták, és olyasmi perrücket¹⁶²

viseltek, akár egy abbé, körös-körül buklékkal¹⁶³), de fej-
díszek és főkötő nélkül, mert a fejére fel kellett tenni a
koronát.”¹⁶⁴

Marie Antoinette, aki Franciaországban már régóta
minden divatos újításnak, illetve divatőrületnek a vezér-
alakja volt, „hajügyekben” tökéletesen megbízott az
udvari fodrászában, Léonard Autier-ben, akinek frizurái
valóságos kis műalkotások voltak. Elhíresült kreációja
a „La frégate” (A fregatt) és a „La belle poule” (A szép
tyúk), bár ez utóbbi elnevezés nem a frizura viselőjére
vonatkozott, hanem egy győztes csatákban részt vett
francia hadihajóra,¹⁶⁵ amelynek modelljével díszítette
Autier 1777-ben Marie Antoinette frizuráját. A selyem-
ből készített hajómodell 60 cm hosszú, 60 cm széles
volt, és drótváz tartotta a kis remekművet.¹⁶⁶ Autier né-
hány műalkotásának magassága a királyné fején több-
szörösen meghaladta a fej hosszát, és természetesen
haragra gerjesztette Mária Teréziát:

„Nem tudom megállni, hogy ne térjek ki egy más
dologra, amiről az újságok túl gyakran írnak, neve-
zetesen a fejdíszekről; azt mesélik, hogy a frizurád
magassága a hajad tövétől számítva harminchat
hüvelyk*, ráadásul úgy tele van aggatva tollakkal és
szalagokkal, hogy azoktól még magasabbnak látszik.
Tudod, hogy mindig is az volt a véleményem, hogy
a divatot csak mértékletesen szabad követni, és nem
kell soha túlzásba vinni. Egy olyan fiatal és csinos
királynénak, aki olyan bájos, mint Te, nincs szüksége

* 1 hüvelyk vagy coll = 2,54 cm (a ford.).

ilyen örülségekre. Sőt éppen az ellenkezőjét kellene tennie, mert az ékszerek egyszerűsége még inkább vonzóbbá teszi azokat, és inkább megfelel egy királyné pozíciójának. Ugyanis neki kell a hangadónak lennie, és akhór majd mindenki elfogad, még azzal a kis spleennel együtt is. Én azonban, aki nagyon szeretem a kis királynémat, minden lépését követem, és nem állhatom meg, hogy ne óvjam ettől a kis hiúságtól, bár minden okom megvan rá, hogy meg legyek elégedve mindazzal, amit teszel, sőt büszke legyek rá.”

(Levél Marie Antoinette-hez 1775. március 5-én)

Természetesen ez a sok cicoma hatalmas összegekbe került, de Marie Antoinette más fényűző dolgokra is gondolkodás nélkül szórta a pénzt. Nem lehet nem kihallani az 1776. október 1-jén írt levélből, hogy Mária Terézia mennyire aggódott ezért:

„Párizsból azt a hírt kaptam, hogy Felséged 250 000 livre-ért vásárolt karpereceket, és ezért pénzzavarba került, és adósságokat csinált, és hogy ezeket ki tudja fizetni, ékszerei egy részét elkótyavetyélte, következésképp azt gyanítják, hogy olyan felesleges pazarlásra vette rá a királyt, ami az idő múlásával egyre csak növekszik, és ezzel az ország olyan szomorú helyzetbe került, mint amilyenben van. Meggyőződésem, hogy eltúlozzák a dolgot, ennek ellenére, mivel nagyon szeretem Önt, szükségesnek tartom, hogy tudomására hozzam ezeket a mindenfelé terjesztett gonosz pletykákat.”

Nem csoda tehát, hogy Mária Terézia igencsak elcsodálkozott, amikor Marie Antoinette megcsömörlött

a sok cicomától, és lemondott minden csillogó holmijáról:

„Errefelé egyébiránt azt beszélük, hogy a királyné levágatta a haját, és chignonba¹⁶⁷ fogta hátul a nyakán, mint régebben, már nem hord mindenféle ékszert sem a feltornyozott hajában, sem tollakkal nem díszített fel. Kíváncsi vagyok, hogy igaz-e ez?” (Levél Mercy d'Argenteau grófnak 1779. június 30-án)

Öregség, betegség, halál és gyász

„Csalánba nem csap a ménkü. Már olyan jól érzem magam, hogy csak pusztán a látszat kedvéért vagy lustaságból teszek úgy, mintha beteg lennék.”

MÁRIA TERÉZIA LEVELE LACY TÁBORNAGYHOZ 1771. JANUÁR 27-ÉN

„A betegségeket gyakran Isten küldi ránk, vagy azért, hogy véget vessen az életünknek, vagy gyakorta azért, hogy visszavezessen bennünket magához, ha a boldogságtól megfeledkezünk róla. [...]”

MÁRIA TERÉZIA LEVELE LIPÓT FŐHERCEGNEK,
PONTOS DÁTUM NÉLKÜL (1765. AUGUSZTUS KÖZEPÉRŐL)

Az öregedés művészete

Mária Terézia legmegkapóbb levelei közé tartoznak azok, amelyekben az öregedésről elmélkedik. Veszteségei, szeretett férje elhunytá miatti fájdalma, kudarcai olykor valamiféle gyöngéd, fájdalmas hangulattal vegyülnek. Ezekben a levelekben a nagy császárné nemcsak búcsút int lassacskán az uralkodás gondjának-bajának, hanem vele együtt véget ér egy pompától duzzadó korszak Istennek tetsző világképével egyetemben. És bár Mária Terézia még ekkor is reggeltől estig munkával tölti napjait, azért már sok minden a terhére van, ahogy ezt Enzenberg grófnéhez 1770. október 6-án írott levelében be is ismeri:

„Egész évem, minden hetem teljesen be van osztva.
Vasárnap héttől fél tizenegyig audienciák vannak,

hétfőn Pichler¹⁶⁸ és Neny¹⁶⁹ jönnek, keddenként nyolctól délig a császárral a miniszteri beszámolókat hallgatjuk meg. Nyolckor elsőként Breunert¹⁷⁰, fél kilenckor az erdélyi Bruckenthalt¹⁷¹, kilenckor Choteket¹⁷², tízkor Esterházyt¹⁷³, tizenegykor Hatzfeldet¹⁷⁴, délben Zinzendorfot¹⁷⁵ és Kollert¹⁷⁶ [...] ami déli egy óráig is eltart. Szerdánként Pichler, Neny és Posch¹⁷⁷ jönnek. Csütörtökön kormányülés kilenctől négyig, olykor pontban kilenckor elkezdik, még akkor is, ha nem vagyunk ott, de ez ritkán fordul elő. A péntek és a szombat a családé és más egyéb dolgoké, meg a magánszemélyeké. Délután olvasok, leveleket írok, és bevallom, alig marad időm magamra, ez a korom miatt van, nem tudom maradéktalanul elvégezni a munkám.”

A jó szándék nem elegendő a munkához – Mária Terézia ekkor már ezzel tökéletesen tisztában volt. És akik eddig mellette álltak barátként és tanácsadóként, lassan eltűnedezték az élők sorából. Akik megmaradtak, inkább háttérbe húzódtak, amit nem vett jó néven – mint például az oly fontos kancellár, Kaunitz is, akinek ezt írja 1771 májusában:

„Jó lenne, ha gyakrabban és könnyebben elérhető lenne, és tanácsokkal látna el, mert így csak magamra hagyatkozhatom, de határozatlan vagyok, mert tudatában vagyok a tökéletlenségemnek, és csak a saját jó és igaz, ám olykor félrevezető akaratomra számíthatok, melyet korom és súlyos gondjaim napról napra gyengítenek.”

Kaunitz azonban inkább foglalkozott a schönbrunni kastély csinosításával, meg a maga „hóbortjaival és gyarlóságival” a bécsi Mariahilfen lévő palotájában. Ez

a palota egyébként később az Esterházyak tulajdonába ment át.

Ha Mária Terézia fontos vendégeket várt, akkor szívesen áldozta fel a szabadidejét, a visszavonultság napjait, ahogy ez Lacy grófhhoz írott leveléből is kiviláglik.

„A városban leszek, senkinek, még a gyerekeimnek sem vagyok itt, de Önt szívesen fogadom. A viszontlátás örömről nem mondhatok le.”¹⁷⁸

Nem hagy kétséget afelől sem, hogy miből fakadnak nyomasztó gondjai, és ebben fiának, II. Józsefnek is nagy része van:

„A korom, a betegségek, imádott uram halála két évre mély letargiába taszított, ráadásul azóta majd’ minden miniszteremet és közeli barátomat elvesztettem [...] Ez így nem mehet tovább. Ha majd egyedül csak a császárt terhelik a gondok, akkor csak észreveszi őket, és nem bújhat többé az én hátam mögé.” (Levél Mercy d’Argenteau-nak 1775. május 4-én)

A testi hanyatlásnál sokkal jobban bántja a császárnét, hogy lelkijére is fogytán van:

„Nem csaphatom be magam, minden rosszabb, mint amilyen volt, de főleg én magam. Látni fogjátok, mennyire megváltoztam, pontosan tudom, testileg és lelkileg sokkal kevesebbet tudok teljesíteni. Ezt a két hónapot úgy tekintem, mint egy kúrát, mint valamiféle aranytinktúrát, ha ez sem segít, akkor mindennek vége.” (Levél Mária Krisztina főhercegnőnek 1776. június 29-én)

Ez a bágyadtság elsősorban a munkában mutatkozott meg, ahogy ezt Marie Antoinette-nek be is ismeri:

Mária Terézia 1780. november 2-án utoljára gyászolt hitvese koporsója mellett ülve a bécsi kapucinusok kriptájában. A felvonót, amelyet külön az ő számára készítettek, ezen a napon is elkezdték felhúzni a krypta mélyéről, ám az elakadt. A császárné ekkor, a helyzetnek megfelelően, felsóhajtott: „Ó, a sírbolt már nem is akar elereszteni.”

„Nehéz az öregedés, a munka már kétszer olyan nehezemre esik, mint korábban.” (1771. augusztus 17-ei levél)

Mária Terézia, bármekkora sorscsapások is érték, rendíthetetlenül hitt Isten elrendelésében, és soha nem veszítette el a tartását. De ahogy öregedett és egyre magányosabb

lett, különösen az ünnepnapokon és évfordulókon viselte nehezen a fájdalmas magányt:

„Mindenszentek, az áhítat nagy napja, nekem, öregasszonynak még inkább, mint másoknak. Elvesztettem a hitvesemet, az egyetlen testvéremet, hat gyermekemet, sok barátomat, és megértem kétnemzedéknyi minisztert és katonát. Bevallom, nehéz ennyire egyedül, érzem ennek a tehernek a súlyát.” (Levél Mária Beatrix d’Este hercegnőhöz 1778. november 2-án)

A betegségek nyűge

Mária Terézia udvarában a betegség és halál állandó vendég volt. Akkoriban, nem úgy, mint manapság, a halál még természetes része volt a barokk kor. hétköznapijainak, és ezért magát a meghalás művészetét, az „ars moriendi” is elsajátították az emberek.

A császárné gyermekeinek már korán szembesülniük kellett a betegséggel, az elmúlással és a halállal. Erről tanúskodnak azok az utasítások is, amelyeket Maria Walburga Lerchenfeld grófnőnek, Johanna és Jozefa főhercegnő nevelőnőjének adott erre vonatkozóan 1756 novemberében:

„Ne keltsen félelmet bennük a betegségekkel kapcsolatban, egészen természetesen beszélgessen el velük erről, a himlőről és a halálról is; nem árt, ha időben megismerkednek velük.”

Hasonló tanáccsal látja el legkisebb gyermekét is, Miksa főherceget, amikor az 1774 áprilisában két évre tervezett nagy utazásra indul:

„A betegségeket megadással és a Teremtő iránt érzett adósságunkból fakadó türelemmel kell elviselni [...] Nagy erő kell ahhoz, hogy a mostani előítéletek ellenére szembeforduljunk az orvosokkal. Én nem szeretem őket jobban a szükségesnél, de nemegyszer tapasztaltam, hogy azok, akik a leghevesebb kirohanásokat intézik az orvosok ellen, az elsők, akik betegség esetén konzultálnak velük, és teletömik magukat gyógyszerekkel. Ezért hát az a legjobb, ha hagyjuk, hogy csendben és nyugodtan kezeljék a beteget, és Isten kezéből, aki soha nem marad adósunk, mind a rosszat, mind pedig a jót elfogadjuk.”

Valóságos áldás, ha az embernek jó orvosa van – ez akkoriban sem volt másképp, mint manapság. Erről nemcsak Mária Terézia, hanem férje, Ferenc István is mondhatna egyet s mást. Például amikor 1727 decemberében bárányhimlőt kapott (ami felnőttkorban akár halálos is lehet), akkor az orvosa, Jean-Baptiste Bassand (1680–1742) erőlevessel és vitamindús citromlével talpra tudta állítani. Bassand-nak ezt a sikerét megirigyelte a császári udvari orvos, Pius Nicolaus Garelli, aki ezek után az udvari patikussal lemásoltatta konkurense minden receptjét.¹⁷⁹

Mivel a császárné és a családja gyakran betegedett meg, és voltak kisebb egészségügyi panaszai is, Mária Terézia nagy figyelemmel kísérte a gyógyítás korabeli eredményeit. Nemcsak ezekről számolt be megbecsült háziorvosának, Van Swieten doktornak, hanem azokról is, amelyeket időnként a rokonaitól vagy barátaitól halott. Mint ahogy fiatalkori barátnőjének, Rosalie Edling grófnénak (született Thurn grófnő) írt levele is mutatja, tudása nem csak az általános orvosi ismeretekre terjedt

ki. Ebben a levelében például egy szemműtétet ír le, meglehetősen érzékletesen:

„Van itt nálunk egy igen nagy tudású szemész, akit Wenzelnek hívnak, és sok emberen segített már, még azokon is, akik már benne vannak a korban, mint például Moltke tábornagy vagy Von Mensshengen asszony és mások. A többieknél sokkal gyorsabban és fájdalommentesebben operál, és a hályog nem tér vissza soha, mert nemcsak átszúrja, hanem el is távolítja, és az egész operáció mindössze másfél percig tart, és nem okoz nagyobb fájdalmat, mint egy érvágás.”¹⁸⁰

Ugyancsak rendkívüli érdeklődéssel fogadta a hírt egy oltás¹⁸¹ lehetőségéről az akkoriban halálos betegséget jelentő himlő ellen:¹⁸²

„Mondják, hogy Amalia és Therese hercegnőket¹⁸³ beoltották. Türelmetlenül várom, hogy sikeres volt-e az oltás. Az oltás alkalmával nagy bátorságról tettek tanúbizonyságot [...]” (Mária Terézia levele Mária Antóniához, a szász választófejedelem feleségéhez 1763. június 10-én)

Másrészt viszont az orvostudomány fejlődéséről szinte tudomást sem véve, akármi kisebb baja volt a császárnénak, nyomban eret vágta rajta.

„Eret vágta rajtam, purgáltak, de nem könnyebbültem meg. De hát a korom és a sok gond végtére is nem tesz jót az egészségnek, mert ez az év valóban szörnyű volt, és a következmények még annál is szörnyűbbek, mivel mérlegelnem kell, hogy ezt a bájos hercegisasszonyt pótoljam,¹⁸⁴ bár a fiam nem sok hajlandóságot mutat egy új házasságra.” (Levél Mária Antóniához 1764. február 9-én)

Mária Terézia élete férje halálával elkomorult. Miután megözvegyült, többet foglalkozott a szegényekkel, mint korábban, és sok mindent elajándékozott az ingóságaiából. Még a drága ruháit is átalakíttatta miseruhákká, és az egyházra hagyta.

Gyakran elegendő alkalom volt az érvágásra egy kis idegesség vagy álmatlanság:

„[...] Már három napja esik, és meglehetősen hideg is van. Elhatároztam, hogy holnap eret vágatok, mert nyugtalan vagyok és felidegesítettem magam, csak keveset alszom, de nem vagyok beteg, mindenki úgy

találja, hogy jól nézek ki.” (Mária Terézia levele

II. Józsefhez 1778. május 29-én)

Nem csoda tehát, hogy az efféle igencsak szerény orvosi tudással szemben Mária Terézia környezetében is felütötte fejét az ellenállás, és az alternatív gyógymódok néha meghallgatásra találtak a gyermekeinél, még ha kuruzslóktól származtak is. Ez egyértelműen kiderül fiához, Lipót főherceghez 1765. augusztus első felében írt leveléből, amelyben megvédi a háziorvosát, az 1745 óta a szolgálatában álló Gerhard van Swietent (1700–1772):

„Mindenki nagyon szeretné játszani az orvost, vagy pellengérre állítani és zavart kelteni. De hát nem szörnyű teher-e egy uralkodó és a családja egészségéért felelni? Ha ennek az embernek nem adunk lehetőséget, hogy nyugodtan dolgozzon, sőt szeresse is a hivatását, akkor elképzelhetetlen, hogy teljesíteni tudja a kötelességét ebben a kavarodásban, amelyben hivatását gyakorolni kénytelen. [...] Tíz vagy tizenkét orvos sem fog jobban meggyógyítani, mint egy, és ha a Jóisten megsegit ezt az egyet, akkor nem lesz szükség másik orvosra, kivéve, ha maguk az orvosok akarnának másikat [...] Halál ellen nincs orvosság, és ha üt az óránk, senki nem menthet meg. [...] A kuruzslókat és vajákosokat tartsd távol a házadtól, mert idővel befolyásra tesznek szert, míg a tapasztalt orvosok és tisztességes emberek visszahúzódnak, mert megelégedik a dolgokat. Ha az ember szenved, vagy olyan valakinek kell végignézni a szenvedéseit, akit szeret, elerőtlenedik, és persze az emberiség ízlésének mindig is a csoda felelt meg

A halál, amelyre Mária Terézia élete utolsó éveiben már nagyon vágyott, túlságosan is gyakori vendége volt: még életében hat gyermekét kellett eltemetnie. Ő azonban hősiiesen viselte a sorsát, s ebben legfontosabb támasza rendíthetetlen hite volt.

leginkább. [...] Ha az ember egészségesen minden lehetséges elővigyázatossági szabályt betartott, akkor is türelmesen alá kell vetnie magát Isten akarátának. Még a betegekről szóló történetektől is távolodjon el mindenki, és ne menjen bele semmiféle vitába orvosi témákról, mert ez mindig messzire vezet, és nagyon nyugtalanítólag hat. Tulajdonképpen nevetséges az a kifogás, hogy egy idegenből jött orvos nem ismeri az itteni éghajlatot. Egy ügyes ember gyorsan rá fog jönni, mivel van dolga, az emberi test meg mindenütt egyforma. Az orvosoknak, de különösen a patikusoknak az a dolguk, hogy teljes titoktartást fogadjanak a családnak felírt receptekről. Ezeket a recepteket külön őrzik, és elbocsátás terhe mellett tilos bárkinek is megmutatni őket.”

Mintha ezeket a sorokat lenne hivatva bizonyítani Mária Terézia kommentárja fia, II. József egyik fogának nagyon fájdalmas kezeléséhez, amikor is József nem anyja tapasztalt fogorvosa mellett döntött, hanem egy igazi

„széltoló” mellett, ahogy Mária Terézia fitymálóan megjegyzi – és Józsefnek ezért kellett rettenetes szenvedéseket kiállnia:

„Tíz óra van, és a császártól jövök, aki kihúzatta az egyik fogát, az operáció egy fél óráig tartott. Laveran nem takarékoskodott az idővel és a fájdalommal, hogy bizonyítsa az ügyességét. Hála Istennek, túl vagyunk rajta, remélhetőleg nem marad vissza semmi, mert ki kellett vésnie a fogat, micsoda érzékletes szó. Én mindezt az egyszerű Müllert többre tartom, mint ezt a »széltolót«. A császár anyagi türelemről tett tanúságot, csak nehogy megint begyulladjon a foga helye [...] (Levél Mária Krisztina főhercegnőnek 1776. március 4-én)

A fogmosás elmulasztása sok magas rangú uraságnak jelentett komoly problémát, s ezt Mária Terézia is szóvá tette a leveleiben:

„Erzsébetnek¹⁸⁵ megint fáj a foga. Ha én lennék a helyében, akkor ez nagyon aggasztana, de őt a könnyelműsége mindenben átsegíti. A fogai a saját hibájából romlottak el, de hát, mint mindig, végül is nekem okoznak gondot.” (Ferdinánd főherceghez 1777. február 13-án)

Persze a császárnét sem kímélte a fogfájás, mint ahogy ez ki is derül a levélből, amelyet Marie Antoinette-hez írt 1778. március 6-án:

„Begyulladt a fogam, fáj a fejem és még a szemem is, de egyáltalán nincs lázam, ennek ellenére nehezebben megy az írás.”

A császárné erős fizikumának köszönhetően sok kisebb betegséget legyőzött, ám az 1767-es esztendő hirtelen

neki is nagyon nehéz lett: súlyos beteg lett, elkapta a himlőt, ami a XVIII. század második felében talán a legveszedelmesebb népbetegség volt. A becslések szerint minden kilencedik gyermek meghalt himlőben, mielőtt elérte volna a tizedik életévét. 1732 és 1749 között csak Bécsben ötször ütötte fel a fejét a járvány (Bécsben még 1800-ban is mintegy 3300 ember halt meg himlőben, a becslült adatok szerint 250 000 fős lakosságból). A himlő halálozási aránya ugyan messze alacsonyabb volt, mint a pestisé, mégis súlyos károsodást hagyott hátra: a túlélők vagy megvakultak, gyakran mindkét szemükre, vagy megsüketültek, vagy megbénultak, sőt a gerincelejük is megbetegedhetett.¹⁸⁶ A legszembetűnőbbek voltak a kis, krátterszerű himlőhelyek az arcon, amelyek a császárnénál is megmaradtak. Bécsben gyorsan elterjedt a híre, és a Wiener Zeitung meg is írta, hogy „május 30-án, szombaton, és a rákövetkező éjjel a császárné és királynő Őfelségének a himlő gyors terjedése miatt sok baja volt”¹⁸⁷. Június 1-jén „egyre rosszabbul lett, és Őfelsége maga kívánta, hogy este öt órakor a nyilvánosság előtt adják fel neki az utolsó kenetet”. Miután Bécs érseke az udvari kápolnában megáldoztatta, II. József császár és két testvére, Mária Anna és Mária Amália, valamint a veje, Albert szász herceg, és annak testvére, Kelemen, viszávitték Mária Teréziát a szobájába. A Wiener Zeitung a továbbiakban arról tudósít, hogy a császárné arcán a kelésszerű hólyagok kezdtek leszáradni, „a testén, a kezén és a lábán azonban még semmi javulást nem mutattak. Ezenközben a közös imádkozást szünet nélkül, szorgalmasan folytatták a rendek, a minisztertanács tagjai, a tisztségvise-

lők és a hivatalnokok a kitett Oltáriszentség előtt, mind a plébániatemplomokban, mind az udvari kápolnában, miközben a tömeg hatalmasra növekedett, és folyamatosan fohászkodott az Úr Istenhez.”

Mindenki legnagyobb meglepetésére a császárné ezt a krízist is túlélte. Már 1767. június 6-án az alábbiakat írja a Wiener Zeitung: „Őfelsége a császárné és királynő betegségéről szóló hírek immáron négy napja felettébb biztatóak: 3-án még lázas volt és fájdalmai voltak a himlő miatt, azonban Őfelsége napközben többször is nyugodt álmra szenderült, és az éjszakája is jobb volt, mint az előző: a láz valamelyest csökkent, az arcán tovább száradtak a hólyagok, egyáltalán, minden körülmény elviselhetőbb lett.”

Majd 1767. június 13-án szintén a Wiener Zeitung megkönnyebbülve adja hírül, hogy Mária Terézia túlélte a himlőt, és ezért „Pünkösd vasárnapján [június 14-én] a Szent István-dómban általános dicsőítő és hálaadó ünnepség megtartását rendelte el Őfelsége a császár”.

Mária Terézia nemcsak a halálesetek, de a betegségek után is eltávolíttatott minden bútort és kárpitot a betegszobából. A bútorokat a „garde-meuble”-ben egy hónapon át szellőztették, majd az ágy kivételével viszszavították a szobába. Az ágyat, a matracot és a baldachint, valamint az elhunyt ágyneműjét viszont odaajándékozták a személyzetnek, pontosan feljegyezve, ki mit kapott.¹⁸⁸

Micsoda megkönnyebbülés volt a császárné számára, amikor 1767. június 5-én megírhatta kedvenc lányának, Miminek is, hogy meggyógyult. Addig ugyanis Mimi

előtt eltitkolták, hogy Mária Terézia beteg, mert nem akarták nyugtalanítani már előrehaladott terhessége¹⁸⁹ alatt:

„Nagyon boldoggá tesz, hogy a betegségemről és majdnem teljes gyógyulásomról egyidejűleg értesíthetek.

Az általam jóváhagyott utasítás szerint mind ez idáig elhallgatták előttem, hogy mi bajom volt, hogy jelenlegi állapotodban ne nyugtalanítsanak. Nagy szereteted és legteljesebb engedelmességed bizonyítékául elvárom, hogy ne nyugtalankodj, ha arról értesülsz, hogy megkaptam a himlőt. Istennek hála, Ő meghosszabbította földi napjaimat, amelyeket, ahogy tudom, a családom és az alattvalóim szívbeli érdeklődéssel kísérnek. [...]

Magam írom ezt a levelet, noha az orvosok nem tanácsolták, mert nem szabad a túl korai megerőltetéssel rongálni a szememet.”

Ahogy ebben a levélben is céloz rá, és ahogy az újságok is megemlítik¹⁹⁰ a gyógyulásával kapcsolatosan, a betegség természetesen jól látható nyomokat hagyott, főleg az arcán, majd megtámadta a szemét is, mint erről Edling grófnéhoz intézett levelében is ír:

„Egészségem látszatra jónak tűnik, csak nagyon elhíztam, kövérebb vagyok, mint nagyra becsült anyám, és vörös is vagyok, különösen a himlő óta, de a lábam, a légzésem és a szemem tönkre van. A lábam nagyon megdagadt, mindennap azt várom, hogy mikor fog felfakadni, a szememmel szinte nem látok, a legrosszabb az, hogy sem lornyont, sem szemüveget nem tudok viselni. A mellkasom mintha gőzzel lenne teli, nem kapok levegőt sem állva, sem fekve. De nem panaszkodom, tűrni kell. Ötven évig

teljesen egészséges voltam, de most már elfogadható, hogy mindig van valami bajom, és úgy illik, hogy már csak egyvalamire számítsak: Isten könyörületességére. Hála Néki, a családomat igazán szépen szétszórtam a világban. A császár a hosszú távollét után váratlanul megörvendezett. Lefogyott, egy hónap múlva megint hadba indul. A tizenhat gyerekből most csak hat van itthon, néhány esztendő múlva csak három lesz, mert a császárra nem számíthatok, mivel ő mindenütt szívesebben van, mint itthon. Az évek múlásával ez mit sem fog változni. Az esküvőben mégsem lehet reménykedni, s ez nagyon elszomorít.”¹⁹¹ (1769. augusztus 7-ei levél)

Mint ahogy egy jó barátnőhöz illik, a címzett úgy érezte, hogy segítenie kell a császárnénak, és küldött is neki új szemüvegeket, de ez nem tudta megoldani a császárné kellemetlen problémáját a szemével. Mária Terézia 1769. október 9-én sajnálkozva írja:

„Legkedvesebb Salerlem, megkaptam leveled, és a szemüvegeket, köszönöm, de ezekkel is éppoly kevésbé látok, mint a többivel. Miután a szemem ötvenkét esztendeig jól szolgált, többet már nem követelhetek, csak annyit, hogy történjék minden Isten akarata szerint.”¹⁹²

Amikor aztán a hetvenes évek közepén a francia udvarban is kitört a himlőjárvány, a császárné figyelmezteti lányát, a francia királynét, hogy legyen nagyon óvatos. 1774. június 16-án az alábbiakat írja Marie Antoinette-nek:

„Nénjeid gyógyulásában az egész világnak része van, főleg nemes elhatározásuk után, hogy nem hagyják el az apjukat, és kiteszik magukat a veszélynek, és valóban, el is kapták a kórt. Ezért nyomatékosan kérlek, hogy ne

engedd őket a király közelébe, amíg le nem telik a tíz hét. Emlékezz csak vissza, hogy a nagy Van Swieten, akiről pedig igazán nem mondható, hogy kicsinyes lett volna, milyen óvintézkedéseket léptetett életbe nálam a testvéreiddel szemben, míg végre megint bejöhettek hozzám.”

Szinte észrevétlenül jelentek meg a láthatóan megöregedett császárnénál a légzési nehézségek, amelyek főleg akkor voltak elviselhetetlenek, ha mozgott és ha feküdt. Mindenféle szerkezetekkel próbáltak segíteni rajta, amikor lépcsőn kellett le- vagy felmennie. Még a kapucinusok kriptájában tett gyakori és egyre hosszabb ideig tartó látogatásaihoz is szerkesztettek egy felvonót. Mária Terézia ezért lecsökkentette az alvásra szánt időt. Gyakran kelt fel az éjszaka közepén, négy óra alvás után, hogy tollat ragadjon, és levelezen vagy dolgozzon.¹⁹³

A testi panaszok mellett a kedélyét is gondok árnyékolták be. Így két évvel a halála előtt már egy esős nyári nap is elegendő volt ahhoz, hogy rosszkedvű legyen. Ilyenkor rideg fiánál próbált menedéket és vigasztalást keresni, pedig sok mindenben már csak az útjában állt II. Józsefnek, és világnézetük is nagyon eltérő volt:

„A hideg, nedves idő egyenesen barátságtalanná tesz, és az embernek nem marad más hátra, mint hogy meghajtja a fejét, és azt mondja: fiat voluntas tua,* csakhogy ettől még jobban elnehezedik egy anya szíve, egy uralkodó anyjáié, mely uralkodó szereti az országait és az alattvalóit, és akik ezt a szeretetet, mint épp kiderült, meg is érdemlik. Mert soha nem láttam még

* Legyen meg a te akaratod (a ford.).

ennyi igyekezetet, és ilyen csekély ellenkezést. Számomra nem marad más hátra, mint Felségedért imádkozni, és nálam jobb embereket hagyni, hogy esedezzenek Felségedért. A templomban gyakran úgy érzem magam, mint Sámuel anyja, akiről azt hitték, hogy részeg, mert nem tudom összeszedni magam, és teljesen szét vagyok esve nagy nyomorúságomban. Erőszakos vagyok, és megint feltartom Felségedet az üres fecsegésemmel¹⁹⁴, pedig Felségednek minden pillanat drága.”

(Levél II. Józsefhez 1778. június 17-én)

Az efféle barátságtalan, nedves idő miatt Mária Terézia egyre gyakrabban lett beteg. A kisebb megfázásoknál néha még ironizál is:

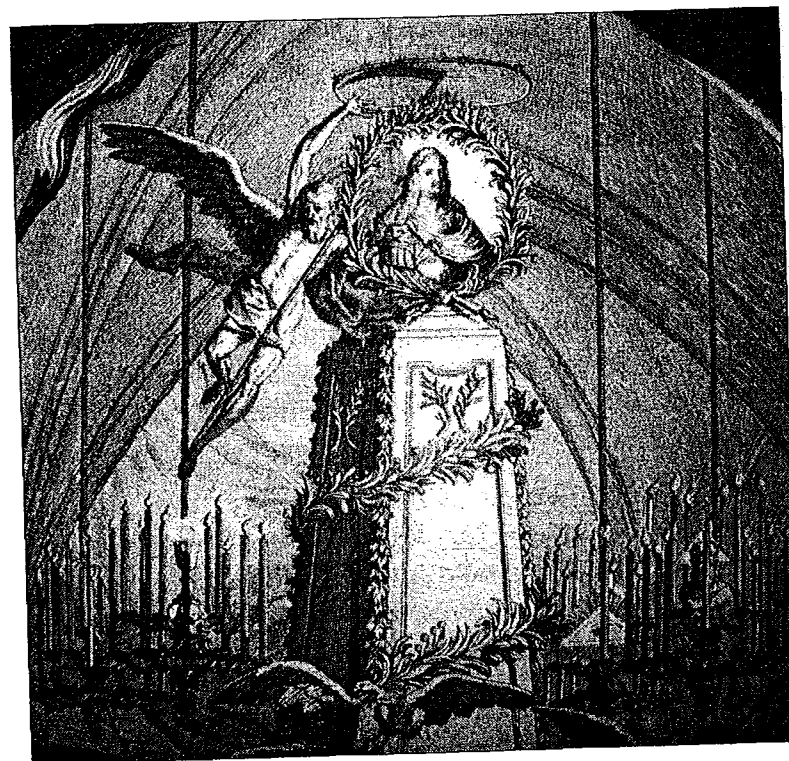
„Kedves Lányomasszony, egészen együtt haladok a divattal, mert ugyanúgy megfáztam, mint a lányom és már sokan mások is. És mivel egy hónapja tétovázom, hogy vágassak-e eret magamon, ma bepótoljuk ezt a késedelmet, hogy enyhüljön valamelyest a köhögésem. De a világért se gondolja, hogy beteg vagyok. Megmaradok a szokásos életmódomnál, csak gyengélkedem kissé. Egy megfázás kissé kellemetlen, mert amúgy is nehezen lélegzem. De legyen egészen nyugodt, nem titkolok el semmit Ön előtt.” (Levél Mária Beatrix d’Este hercegnőhöz 1780. november 20-án)

Vajon megfertőzte a fia, II. József ironikus hangvétele, vagy kilenc nappal a halála előtt a lelke mélyén már sejtette, hogy mi következik, és nem akarta a szeretteit nyugtalanítani? Nehéz szívét a sok szomorúságtól persze még a legbölcsebb orvos gyógyszere sem szabályozhatta meg...

Bánat és gyászfátyol

Mária Terézia már korán találkozott a halállal, hiszen át kellett élnie mindkét testvére, Mária Anna (1718–1744) és Mária Amália (1724–1730) halálát. Mindenekelőtt azonban apja, VI. Károly császár keserves halála és rangjának megfelelő pompás temetése hagyott benne kitörölhetetlen emléket, annál is inkább, mert VI. Károly halálával a Habsburgok férfiága kihalt. Ez az uralkodó, aki egész életében a spanyol udvari etikett tévedhetetlen védelmezője volt, és személyesen felügyelte, hogy betartják-e az előírásait, még 1740. október 20-án, a halálos ágyán is állítólag azt nehezményezte, hogy nem állítottak fel elegendő gyertyát az ágya köré. A temetésén, amelyen aztán, kívánsága szerint, valóban betartották szeretett ceremóniájának valamennyi előírását, a bécsi udvarban még egyszer, utoljára teljes pompájában mutatkozott meg a késő barokk gyászkultúrája: „Legfrissebb jelentésünk szerint az elhunyt császár holttestét péntek reggelén felravalózták az itteni Burghban, az úgynevezett lovagteremben, amelyet éppúgy, mint a Burg többi szobáját is, feketével vontak be, hogy szombaton, vasárnap és hétfőn mindenki megnézhesse. Őcsászári Felsége fekete, arany és ezüst stukkókkal díszített baldachin alatt feküdt, spanyol divatú, hosszú, fekete kabátban, parókával, kalappal a fején, az oldalán egy tör. A ravatal körül az ezüst gyertyatartókban fehér viaszgyertyák égtek nagy számban. A ravatal lábánál egy ezüstkereszt állt, a holttest mellett négy aranypárnán nyugodott a császári korona, az országalma és a jogar, valamint a spanyol korona az Aranygyapjas Renddel, továbbá

a magyar és a cseh királyi korona és a főhercegi kalap. A császári holttest oldalán, nem messze tőle, egy aranyozott ezüst-urnában volt a szíve és a nyelve, és mindjárt e mellett az urna mellett állt egy másik urna, a császári aggyal, szemmel és a belső szervekkel. Ezt az urnát, akárcsak a másikat, fekete tafttal borították le. A ravatalozó mellett négy császári kamarás és komornyik állt fekete kabátban, valamint négy pap, Ágoston-rendi mezítlábasok a császári udvar plébániatemplomából, és a szokásos testőrség és darabontok, az előzőeket óránként váltották. Lehetetlen leírni, mennyien tolongtak, mind nemesek, mind közemberek a legfelségesebb császár és legkegyesebb uralkodó ravatala előtt, hogy még utoljára láthassák. Fent nevezett hétfőn, október 24-én délután az elhunyt Őcsászári Felsége szívét és nyelvét a fent említett urnában két kamarás és két komornyik kíséretében az Ágoston-rendi mezítlábasok templomának lorettói kápolnájába vitték, az urnát a belső szervekkel a Szent István-dómba szállították, és a szokásos helyen a megfelelő szertartás kíséretében eltemették. A holttestet este hét óra után huszonnégy császári kamarás a Neuer Marktra, a Kapucinusok templomába, a császári kriptába vitte, Őeminenciája Kollonits Zsigmond bíboros érsek jelenlétében, aki egy nappal korábban érkezett vissza Rómából, Őfenségeik Lotaringia hercege, valamint Toscana nagyhercege kíséretében, nyakukban az Aranygyapjas Rend Nagykeresztjével, és a Legfelségesebb főhercegnők, Mária Anna és Mária Magdolna, meg az ő udvarhölgyeik, továbbá az Aranygyapjas Rend lovagjainak, a titkos tanácsosoknak, a kamarásoknak és a teljes császári udvarnak, továbbá az alsó-ausztriai nemességnek és az egész papságnak és a hatóságoknak a kíséretében [...]”¹⁹⁵

Az udvar szokásai szerint a temetésnek is szigorú szertartásrend szerint kellett zajlania, a bebalzsamozástól a képen látható ravatalon át egészen az ünnepélyes temetésig: az elhunyt szívét az Ágoston-rendiek templomában helyezték el, belső szerveit a Szent István-dómban, a holttest többi részét a kapucinusok kriptájába temették.

Kétségtelen tehát, hogy császári szülei elvesztése, később pedig főleg néhány gyermeke halála mélyen megrázta Mária Teréziát, de férjének hirtelen halála olyan elementáris törést okozott az emberi kapcsolataiban, hogy eltekintve a gondoskodó anya szerepétől, ő lett a nagy, méltóságteljes gyászoló. Ami ezenfelül ma különösen megragad bennünket, az szeretetének megnyilvánu-

lása az élők iránt a haláleseten felülemelkedve, holott az a vidám családi ünnepet egy csapásra életének legboldogtalanabb napjává változtatta. 1765 augusztusában volt Mária Terézia második fiának, Lipótnak (a későbbi II. Lipót császárnak) az esküvője Mária Ludovika spanyol infánsnővel – a császárné kívánsága szerint, Innsbruckban. Ez a költséges esküvő a távoli Tirolban¹⁹⁶ sokaknak nem tetszett, mint ahogy Khevenhüller-Metsch herceg feljegyzéseiből is kiderül: „Biztos, hogy senki nem érti, hogy ez az asszony a császár és a miniszterek akarata és tanácsa ellenére, valamint a saját legnagyobb kényelmetlenségére ezt a távoli helyet választja, holott sokkal több lehetőséggel és feleannyi pénzpocsékolással tarthatta volna meg a találkozókat és a kísérő ünnepségeket Grazban. Vagy ha már figyelmen kívül hagyja az utazás fáradalmait, akkor legalább Milánót választotta volna, ahol nemcsak könnyedén kaptak volna szállást és ellátást, hanem még az az előnye is meglett volna, hogy sem színészeket, sem zenészeket nem kellett volna magukkal vinni az ünnepségekre, sem annyi rengeteg pénzt küldeni idegenbe, hogy mindent odavitessenek, mivel Tirol nem tud kellőképpen eleget tenni sem az ellátásuknak, sem más szükségleteiknek.”¹⁹⁷

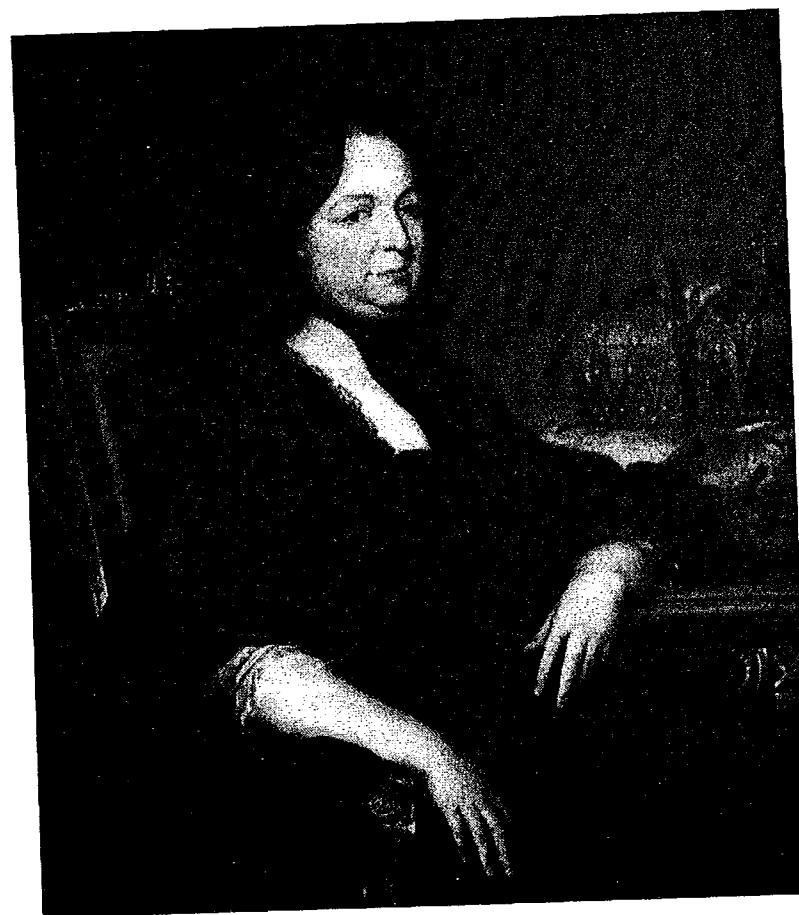
A császári pár számára rohamtempóban kellett átalakítani kényelmes lakosztályokká az innsbrucki vár déli szárnyában lévő hivatali traktust.¹⁹⁸ Közeledett az esküvő napja: Mária Terézia és hitvese, Lotharingiai Ferenc István 1765. július 4-én indultak el Bécsből Innsbruckba, de nem a salzburgi érsekségen át utaztak, hanem Leoben, Klagenfurt, Lienz és a Brenner útvoánalán érték

el Innsbruckot július 15-én. A vőlegény igencsak megkönnyebbült, amikor Bozenben először megpillantotta spanyol menyasszonyát, aki Cartagenán és Genován át érkezett hajóval. Nem volt igaz a pletyka, miszerint „csúnya, vörös hajú és rosszul öltözött”. Így tehát a menyasszony augusztus 2-án épen és egészségen megérkezett Innsbruckba. Az első vészjósló előjel az égből érkezett: 1765. augusztus 5-én, az esküvő napján megnyíltak az ég csatornái, a vőlegény aznap este félig betegen lépett az innsbrucki Szent Jakab-templom oltára elé. Sokak sajnálatára a tervezett tűzijáték is a felhőszakadás áldozatául esett. Az egész napos ünnepségeket, mint a ceremónia részét, már olyan régóta tervezték, hogy a vőlegény, Lipót főherceg rossz egészségi állapota ellenére sem lehetett lemondani. Az opera-, balett- és színielőadások mellett az innsbruckiak még megtekinthették „a kötél-táncosokat, az egyensúlyozó művészeket és pantomimeseket”¹⁹⁹. A bőséges, nehéz ételek egyre jobban megterhelték a vőlegény apjának, I. Ferenc császárnak a gyomrát, akinek már augusztus 17-én éjjel szorongásos panaszai voltak. Célozgatott is rá, hogy akkor lenne boldog, ha „végre elhagyhatná a nyomasztó tiroli hegyeket”²⁰⁰ (ő különben is sokkal szívesebben vette volna, ha az esküvő színhelye Graz lett volna). Amikor a következő nap estéjén fiával együtt megtekintette Carlo Goldoni *Il tutore*²⁰¹ című színművét, valamint Angiolini²⁰² *Iphigenie* című balettjét az innsbrucki várral szembeni színházban, ezt főleg a protokoll kedvéért tette, mert hirtelen megint elfogta az erős szorongás. Khevenhüller-Metsch herceg naplója szerint:²⁰³ „Fél nyolc körül bizonyos cseppeket

hoztak neki, melyeket von Svieten (sic!) írt fel a légzési panaszai ellen, és melyeket gyakran használt is, így kibírta a balett végéig.”

A színházból hazafelé tartva éjjel körül agyvérzést kapott,²⁰⁴ és az egyik lakáj ágyába fektették le, itt érte a halál. Felesége egész éjjel halott férje mellett virrasztott, akivel több mint egy negyed évszázadon át boldog házasságban élt. Közvetlenül ezután érvénybe lépett az udvari ceremóniának az a szigorú előírása, amely az ilyen magas rangú személyek halála esetén volt érvényes: az elhunyt császárt több napra fel kellett ravatalozni. Ezt az előírást, tekintettel a forró augusztusi napokra, kegyeleti okokból megváltoztatták, és a felravatalozás idejét lerövidítették, hogy a holttestet épségben el tudják szállítani Bécsbe. A szállítás vízi úton történt, az Inn folyón és a Dunán. A császár földi maradványait Hallban feltették egy dereglyére, majd az Inn folyón lefelé úsztatták Tirolon, Bajorországon, valamint Felső- és Alsó-Ausztrián át Bécs felé. A dereglye augusztus 28-án este érkezett meg Rossauba, Bécs elővárosába. „A császár holttestét a lezárt császári koporsóban a császári kamarások és komornyikok segítségével kivitték a szárazföldre, és felrakták a halottaskocsira, amelyet két, feketével letakart öszvér húzott, majd a koporsót arannyal áttört fekete kemével fődtek be, aztán a komornyikok lehozták a hajóról a két lezárt, fekete szövettel betakart urnát, egyikben a császár szívével, a másikban a belső szerveivel. Az urnákat pedig feltették egy hatfogatú, négyülékes udvari kocsira.”²⁰⁵

A gyászmenet elindult a Hofburghoz, ahová fél tizenegy körül érkezett meg. A holttestet a Hofburg lovag-

Férje halála után (1765) Mária Terézia már csak gyászruhában jelent meg. Ezután írt leveleit, egészen a haláláig, fájdalom és szomorúság hatja át. Néhány nappal a halála előtt a ködös novemberi időről azt mondja: „Rossz idő ez ilyen nagyon-nagyon hosszú úthoz.”

termében fekete bársonybaldachin alatt, egy díszes ágyon három napra újra felravatalozták. I. Ferenc császárt augusztus 31-én, este hét órakor temették el a császári kriptába.

Mária Terézia ettől fogva csak fekete gyászruhában járt, egészen a haláláig. Közvetlenül a férje halála után, a gyermekeihez írt leveleiben keres vigaszt és támaszt. Így ír például Ferdinánd főhercegnek:

„Kedves Fiam, a szerencsétlenség, amelynek az ember kénytelen megadni magát, csak akkor viselhető el, ha teljesen átadjuk magunkat Isten akaratának: más vigasz nincs. A legjobb, leggyengédebb apát veszítetted el, az alattvalók a legnagyobb uralkodót és a legjobb atyát, és én mindent elvesztettem, egy gyengéd férjet, a legköhéletesebb barátot, egyetlen támaszomat, és azt, akinek mindent köszönhetek. Kedves gyermekeim, ti vagytok az egyetlenek, ami nekem ebből a nagy fejedelemből és gyengéd apából még megmaradt. Igyekezz a viselkedéssel kiérdemelni minden gyengédségemet, ami már csak benned él. Áldásom rád, és maradok jó anyád, Mária Terézia.” (Pontos dátum nélküli levél, 1765 augusztusa)

Hogy Ferenc István mennyire a barátja és a támasza volt, azt bizonyítja egy másik levele Jozefa főhercegnőhöz²⁰⁶ 1765. augusztus végéről:

„Ó, kedves Lányom, nem tudlak megvigasztalni, mert a veszteségünk hatalmas. Te egy senkihez nem hasonlítható apát veszítettél el, én egy hitvest, egy barátot, szeretetem egyetlen tárgyát. Negyvenkét esztendeje szívünk és érzelmeink csak egyet akartak [...]. Minden szerencsétlenség, amely huszonöt esztendeje ért, csak azért volt elviselhető, mert volt egy támaszom, és az ő volt. Annyira levert vagyok, hogy csak a vallás és ti, drága gyermekeim, teszitek még elviselhetővé

számomra az életet, amelyet a lelki nyugalmamnak szentelek a jövőben.”

Mária Terézia gyásza idővel veszedelmes pszichózissá alakult, amely a leveleiben kapott leginkább hangot (levél 1765. november 9-én Sophie Enzenberg grófnéhez²⁰⁷):

„Úgy érzem, mintha az innsbrucki pusztaságban, ahol boldog napjaimat befejeztem, jobb lenne nekem, mert már nem vagyok alkalmas arra, hogy örüljek, sőt már a nap sem süt oly fényesen számomra, mint régebben. Ez a három hónap²⁰⁸ olybá tűnik, mintha három év lett volna, de nem akarom még jobban elszomorítani, hiszen Ön amúgy is nagyon jól ismeri a helyzetünket.”

Hogy milyen mélyen zuhant bele a gyász miatti depresszióba, arról szintén maga vall abban a levélben, amelyet karácsony másnapján, Szent István vértanú ünnepén és férje, Ferenc István névadójának napján írt Enzenberg grófnénak:

„Mialatt a társaság a szálában tartózkodik, én visszahúzódok a szobámba, amelynek falait szürke kelmével vonattam be, és amelyet csak két gyertya világít meg, tehát meglehetősen sötét van. De én így érzem magam jól. Rosszkedvre hangol és felidegesít minden, amire csak az öröm árnyéka vetül, elszomorít és felizgat, csak a legsötétebb van kedvemre [...] A napok múlásával egyre szomorúbb és fásultabb vagyok. Lelkiállapotom miatt szükségem van a támogatására.”

Valami különös véletlen folytán az első olyan házassági évforduló, amelyet „Trézsinék” az ő szeretett „Mauzija”, vagyis „Egérkéje” nélkül kellett átvészelnie, éppen az

1766-os esztendő hamvazószerdájára esett. Nyilván ebből a helyzetből következett, hogy a császárné két szélsőséges hangulat között hányódott:

„Kedves Enzenbergem, egy évvel ezelőtt még úgy látszott, hogy ez a nap lesz életem legboldogabb napja. Még mindig az, mert a boldogság bevésődött a szívembe, és csak velem együtt múlik majd el, de egyelőre most még sok keserőséggel elegy ez a boldogság. Ma kissé megvigasztalódtam, amikor hamuval felrajzolták homlokomra a keresztet [...] Ezt a boldog napot a szobámba bezárkózva, egyedül töltöttem, a gondolataimmal, az én hűséges és nagyszerű hitvesem arképeinek körében. Mennyire boldog is az ember, ha a szerelme törvényes hitvese lehet! Egész álló nap az elmúlt boldogságon gondolkoztam, keserűen megbánva, hogy nem használtam ki eléggé, amikor még az enyém volt, és úgy tűnik, hogy az a harminc esztendő, amely immár a mai nappal eltöröltetett, mintha csak tíz lett volna, és a közös szerencsétlenségünk óta eltelt öt hónap pedig úgy nehezedik rám, akár húsz esztendő. [...]

Nekem már csak az van hátra, hogy fölravatalozzanak, amit türelmetlenül várok, mert halotti ruhámban egyesülök majd szerelmem egyetlen tárgyával, akit a szívem e világon ismert, és aki minden cselekedetem és teljes szerelmem értelme és célja volt. A szerencsétlenség kihat még a szerveimre, az emlékezetemre, az arcomra, a hallásomra és az ítélőképességemre is, mindenem kezdi felmondani a szolgálatot. Ez annál is inkább elkedvetlenít, mivel azt gondoltam, hogy majd könnyebb lesz, ha jobban belevetem magam a munkába,

Mária Terézia élete utolsó éveiben öregnek és erőtlennek érezte magát. A sok szülés, a politikai viharok, az egyre nagyobb szakadék közte és némelyik gyermeke között, valamint a felvilágosodás elterjedése miatt a még csak hatvanhárom esztendő császárné úgy érzi, hogy az ő ideje végleg lejárt.

mint valaha, hogy elkábítsam magam, és ne hagyjak magamnak egy percnyi időt sem a helyzetem tudatosítására és a tépelődésre. A Jóisten elvett tőlem két embert, Haugwitzot és Daunt, mindkettő jó keresztény volt, szorgalmas és ragaszkodott hozzám, igaz barátaim voltak, akik nyíltan megmondták az igazat, és akik

előtt én is, nem kímélve magam, megnyithattam a szívemet. Az ő segítségük is nagyon hiányzik. Úgy tűnik, hogy a Jóisten könyörületes szegény, magányra vágyó lelkemmel, hogy vezekeljek és gyógyíthatassam. Mostanában többet gondolok az én kedves Innsbruckomra, mint valaha, mert úgy érzem, hogy csak ott találhatom meg újra lelkem nyugalját, ahol mindent elvesztettem. Ebben a levélben, kedves barátnőm, a mai hangulatom szólal meg, de mivel tudom, hogy ragaszkodik hozzám, nem tartok attól, hogy soraimnak rossz hatása lesz, azonkívül, hogy az ön kedélye is elkomorul. Bocsássa meg fájdalomtól vérző szívemnek, hogy mindezeket Önre zúdítottam.” (Levél Enzenberg grófnénak 1766. február 12-én)

Mária Terézia életének utolsó éveiben a halál utáni élet bizonytalansága és a végső dolgoktól való félelem elegye kerül előtérbe.

„Gyakran nyújt vigaszt számomra, hogy a holtak nem térnek vissza, és én hamarosan követem majd őket, de reszketek a rettentő számadástól is, amely odaát vár rám.” (Levél Enzenberg grófnéhez 1775. február 20-án)

1778. augusztus 1-jén kelt második végrendeletéhez Mária Terézia már a saját temetésére vonatkozó előírásokat is csatolja:

„Első és legfőbb akaratom, hogy a családomból ne legyen jelen senki, sem a nyilvánosság előtti felravatalozásomnál, sem a temetésemen, sem a gyászmisén. Holttestemet az udvari kápolnában vagy itt, a Burg mellett, az Ágoston-rendieknek (és nem egy szobában)

ravatalozzák fel, és a szokásnak megfelelően itt is maradjon; kivéve, ha a már kész koporsóban, felöltöztetve, elfátyolozott arccal, az előírt számú napon felravatalozva kell maradnia. Ha egy anyának és feleségnek a halála után lehetnek még reményei és kívánságai, akkor arra kérem a családomat, hogy engedelmeskedjék ezen legutolsó soraimnak. Tudom, hogy szeretnek, és ezért meg akarom akadályozni, hogy ez olyan hatást keltsen, amilyeneket, sajnos, hosszú életem során megtapasztaltam, de nem vagyok ellene, hogy mindent úgy tartsanak meg, mintha a család jelen volna. Bizonyos végtisztességet megadhatnak számomra még az udvar emberei is, de arra kérem, hogy ugyanők vállalják az ezzel járó bajlódást.”

Vallás, felekezet, filozófia

„Világosan felismerem Isten rendelését, aki mindezt azért mérte rám, mert oly nagyon kegyes hozzám, aki a csúfságok, a fájdalom és a könnyek útját járom, amelyet Ő előírt nekem. Szívesen alávetem magam az akaratának, és a fizetséget érte csak a túlvilágon várom [...]”

MÁRIA TERÉZIA LEVELE GERHARD VAN SWIETENHEZ 1745. JANUÁR 8-ÁN

Hitbéli kötelezettségek

A Habsburgok államelméletének és uralkodói ideológiájának a barokk korban a legfontosabb erénnyé magasztosult kegyesség volt a központi gondolata, mely kegyességet mint a „Pietas Austriacát” nemcsak példamutató életvitellel kellett reprezentatív módon gyakorolni, hanem szükség esetén meg is kellett védeni. Az a kötelező érvényű elképzelés, hogy Isten a Habsburg-házra bízta a birodalomért és az egyházért folytatott missziót, a mindenkori uralkodók számára felhatalmazást is jelentett, hogy az ellenreformáció szellemében az igazi, vagyis a katolikus hitet megvédelmezzék. A Habsburg császárok már a XVII. században úgy hangszerelték át ezt az isteni kegyelmet, hogy a császári trónra támasztott, ekkoriban már egyáltalán nem magától értetődő igényüket alaposan megtámogathassák vele.²⁰⁹ Az ostyának mint Krisztus testének az imádata mellett a tévtanok és a török elleni harcban a XVII. század végén újabb magaslatokat ért el Szűz Máriának mint

a haza patrónusának a tisztelete, amely a későbbiekben Mária Terézia családjában a lánygyermek elnevezésében mutatkozott meg a legszembetűnőbben: a császárnén kívül tizenegy lánya közül kilencnek volt Mária a keresztnéve. Az uralkodó és alattvalói a vallás és a felekezet tekintetében egységet alkottak, és bár ez a néptudatát is egységesítette, mégis táptalaja volt a vallási türelmetlenségnek, és a katolicizmus militáns védelmezésének. Így a konfliktusok eleve be voltak programozva a hithű és felekezeti kérdésekben csak nagyon kevésbé toleráns Mária Terézia és fia, a felvilágosodás felé forduló, később „a toleráns császárnak” nevezett II. József között.

Nem szabad, hogy megtévesszenek a jelen könyvben bőségesen dokumentált bizonyítékok a császári pár boldog és szívélyes, sőt egyenesen polgáriasnak mondható családi életére vonatkozóan, és eltereljék figyelmünket Mária Terézia erős, a vallásban gyökerező kötelelességtudásáról. Ő ugyanis ezen a területen is hozzá volt szokva az uralkodáshoz és a parancsoláshoz, ami egyre markánsabban mutatkozott meg. Az idő múlásával és férje halála után²¹⁰ Mária Terézia élete végéig szilárdan ragaszkodott katolikus alapelveihez, amelyeket nagyszámú gyermekének is továbbadott vallásos nevelésük során. Az alábbi utasításokat adja például II. József nevelőjének, Batthyány Károly grófnak 1751-ben:

„A napot mindig imával kell kezdeni, és a legelső és legszükségesebb dolog a fiam számára, hogy alázatos szívében meg legyen győződve Isten mindenhatóságáról, szeresse és félje őt, és az igaz keresztényi gyakorlatokból

és kötelességekből erényt formáljon. Áhítatának és az állandóan megújított keresztényi tanítás első hatásának a szülei iránti tiszteletben és szeretetben kell megnyilvánulnia, akik mindig eszébe vésik, és mint kellemes, elkerülhetetlen adósságra mutatnak rá, hogy ezek nélkül Isten előtt egyetlen keresztény sem lehet áldott, és ezeknek a parancsolatoknak a pontos betartása esetén egy gyermek lelkiismerete megvigasztalódik, és így őt mindenki szeretni fogja. A nevelő ne aludjon nála, és ne legyen rendszeresen jelen, amikor imádkozik, de az öltözködésnél és a leckeírásnál legyen ott, és a parancsait továbbítsa az alárendeltjének [...]

Vasárnap és ünnepnapokon azonban, vagy ha nyilvánosan ministrál, a nevelő szintén legyen ott vele mindig a templomban, kivéve, ha gyengélkedik, vagy más fontos elfoglaltsága van, és hasonlóképpen legyen jelen az étkezéseknél, a kikocsizásokon és minden egyéb esetben, amit ceremóniának vagy funkciónak nevezünk, vagy hívja úgy, ahogy akarja.”²¹¹

Alig van mégoly jelentéktelennek tűnő egyházi ünnep vagy kegyes vallási gyakorlat, amelyre Mária Terézia ne emlékeztetné a gyermekeit, mint ahogy Maria Walburga Lerchenfeld grófnőnek, Johanna és Jozefa főhercegnő nevelőnőjének 1756 novemberében adott instrukciói is mutatják:

„A háromnapos könyörgésen a két főhercegnő az alábbi időbeosztáshoz tartsa magát: két szentmise kilenctől tíz óráig, délután mindegyiküknek egy-egy fél óra kettőtől három óráig, és fél nyolckor mindkettőjüknek befejeződik a nap.”

Mária Terézia egész életének alapja még teljes egészében a barokk kor katolicizmusa volt, de élete alkonyán végig kellett néznie, ahogy a felvilágosodás megrendíti ezeket az alapokat, és kezdi aláásni gyermekei hitét is. (A képen egy XVII. századi misekönyv címlapja látható: Hódolat az Oltáriszentség előtt.)

Ugyanez érvényes a szentáldozásra is, amelyet feltétlenül ajánl a fiának, Lipótnak:

„Ne feledkezz el arról, hogy ha a legkisebb veszély fenyeget, vagy egy készülődő nagy betegség első jeleit észleled magadon, elvégezd a szentáldozást, méghozzá a nyilvánosság előtt. Mind magadnak tartozol ezzel, mind a népnek kell vele példát mutatnod. Attól még senki nem halt meg hamarabb, hogy megáldozott. És ne feledkezz meg az utolsó kenetről sem, csak a gyengék félnek tőle. Aki ismeri a vallását, és úgy él, mint jó keresztény, még vágyik is ezekre a megszentelt cselekedetekre, és bízik benne, hogy inkább a gyógyulást, semmint a halál előkészítését szolgálják.”
(Levél 1765 augusztusának második feléből)

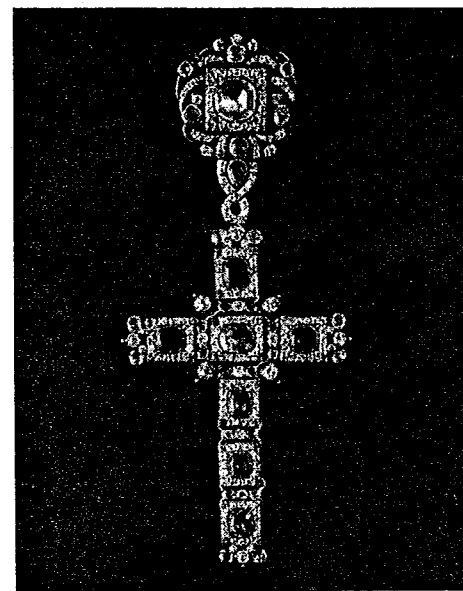
Isten iránti különösen nagy háládatosságra inti kedvenc lányát, Mária Krisztinát, akinek még azt is megengedte, hogy ahhoz menjen férjhez, akit szeret, és ekképpen különösen jó férjjel ajándékozta meg a Jóisten:

„A viselkedésedről nem nyilatkozom. Soha ne feledkezz el a vallási kötelezettségeidről; a házasságban különösen nagy szüksége van az embernek az imádkozásra és Isten segítségére. Olvass rendszeresen szent műveket, és a lelkedre kötöm, hogy ebben légy különösen pontos. Gyóntató atyád utasításai szerint szabályozd az áhítat idejét, és ehhez tartsd magad, csakúgy, mint az alamiznaosztásnál²¹². [...] A Jóisten sok tehetséggel és kellemmel áldott meg, így nyilvánvaló, hogy népes családod tagjai közül Téged választott ki arra, hogy szüleid szerencséjét és boldogságát gyarapítsd, valamint a sógornődét is, aki egy szent és látnok. A Jóisten erényes és szeretni való hitvest adott Neked, akit Te választhatnál ki. Remélem, hogy a Jóisten be is fogja fejezni e művét, és boldoggá tesz, ha nem hagyod el őt, és megfogadod a tanácsaimat; ezekben soha nem lesz hiányod, éppúgy, mint gyengéd szeretetemben.”

(Pontos dátum nélküli levél 1766-ból)

Eddig már olvashattunk arról, hogy Mária Terézia azt ajánlotta gyermekeinek, hogy naponta többször is menjenek szentmisére. Az alábbi, Mária Krisztina főhercegnőhöz intézett levélből megtudhatjuk, hogyan is gondolta ezt egészen pontosan a császárné:

„Vasárnaponként az udvarnál nyilvános nagymise van, prédikációval, négy órakor a kapucinusoknál vecsernye és rózsafüzér. Csak a Szűz Anya, az apostolok tiszteletére

A császárné a legkülönbözőbb alkalmakkor bizonyította hűségét a katolikus egyházhoz: a képen látható értékes keresztet, amelyet ma a Szent Pál-apátságban őriznek, a Szent Balázs-apátság hercegapátjára, Martin Gerbertre (1720–1793) hagyta, aki az 1768-as tűzvész után újra felépíttette az apátságot.

tartott ünnepnapokon, vagy a nemzeti ünnepek alkalmából kell részt vened a nyilvános reggeli misén, de a prédikációt nem kell meghallgatnod, és menj mindig másik templomba, hogy örömet szerezz a papoknak.”

(Pontos dátum nélküli levél 1766. április 8-a után)

Abban a korban, amikor a felvilágosodás feltartóztatlan elterjedése következtében az emberek egyre jobban eltávolodtak a vallástól, az uralkodók nyilvánosan és a magánéletben is félreérthetetlenül hitet tettek az egyház mellett. Mária Terézia ekkor, 1767.

augusztus 9-én írta az alábbi levelet Mária Karolina főhercegnőnek:

„Ha nem térsz le soha az erény ösvényéről, és pontosan eleget teszel vallási kötelezettségeidnek mind a magánéletben, mind a nyilvánosság előtt, akkor boldog is leszel. Példát kell mutatnod, mivel a Jóisten uralkodásra választott ki, méghozzá ebben a romlott korban, amikor oly kevésbé gyakorolják és oly kevésre tartják a vallásunkat. Mintha a nagyok szégyellnék, hogy van vallásuk, és szégyellik gyakorolni is, és a nép egy része a babonások rabja, amelyeket valóban nem lehet egy csapásra kiirtani, sokkal inkább meg kell próbálni szorgalmas papok és jó tanítók segítségével a szellemet lépésről lépésre pallérozni, mert nehéz az embereket már előrehaladottabb életkorukban megváltoztatni.”

Az öregedő császárné úgy érzi, hogy egyre kevesebb a hatalma a felvilágosodás elleni harcában, és – ami ezzel együtt jár – az élet minden területére mindjobban kiterjedő elvilágiasodással szemben. Rossz érzésekkel bocsátja útjára lányát, Mária Karolina főhercegnőt Nápolyba, ahol 1768 áprilisában a nápoly-szicíliai királyné méltóságával ruházzák fel. Mária Terézia ekkor írt levelében az a tanácsot adja a lányának, hogy tanulja meg, hogyan oszthatna az idegen udvarban alamizsnát, ezzel is bizonyítva vallásosságát:

„Reszketek, amikor azt látom, hogyan győzedelmeskedik mindenütt a vallástalanság. Távol áll az emberektől, hogy tiszteletet tanúsítsanak a vallás iránt, és azok pedig, akik vallásosak, csak azt nézik, hogyan titkolhatnák el ezt. [...] Az ő lelkükért nem tudunk sokat

A császárné gyermekei nevelésének egyik legfontosabb pillérének tartotta, hogy azok illendően viselkedjenek a templomban. Vasár- és ünnepnapokon többször is misét kellett hallgatniuk, hogy a papoknak bizonyítsák, mennyire tisztelik őket, és ezenkívül elegendő alamizsnát kellett szétosztaniuk a szegények között.
(A képen a bécsi Ágoston-rendiek templomában lévő díszes pad részlete látható.)

tenni. [...] Vallás nélkül nincs jó erkölcs, és jó erkölcs nélkül nincs se boldogság, se nyugalom, semmiféle helyzetben, különösen nem a házasságban, holott ez az egyetlen igaz boldogság ezen a világon. [...] Azt ajánlom Neked, hogy tanulmányozd az Evangélium erkölcsi tételeit, lehet, hogy szerencséd lesz, és meg tudod kedveltetni a királlyal ezt az olvasmányt, amelyhez annál is

inkább tartani kell magad, mivel nem hallgathatsz minden vasárnap prédikációt, mert Itáliában a szokásoknak megfelelően csak adventkor és nagyböjt idején prédikálnak a templomokban. Ha azonban van prédikáció, akkor ne mulasztd el, hogy részt vegyél rajta, és vidd magaddal az egész udvart. Az alamizsnaosztás a másik fontos kötelesség. Azt hiszem, hogy jövedelmeidet tekintve elegendő, ha a gyóntatódnak havonta száz aranyforintot adsz, hogy ossza szét a szegények között. Nem azt mondom, hogy csak ennyit adhatsz, de azt hiszem, ezt biztos összegként határozhatod meg. Egyébiránt egy nagy uralkodónőnek kötelessége többet adni.”

Ebben az összefüggésben emlékeztetnünk kell arra, hogy a császárné azokat a gyermekeit, akiknek nem világi karriert szánt, a legkülönfélébb okokból egyházi pályára irányította. Többnyire valamilyen betegség vagy egyéb testi fogyatékoság miatt tette ezt, mint például legkisebb fia, Miksa főherceg esetében, akinek a lábsérülése marandó károsodást okozott:

„Ma reggel jött egy futár Brüsszelből, a sógoromtól²¹³, azzal a hírrel, hogy a legkisebb fiamat²¹⁴ 3-án a Német Lovagrend nagymesterének koadjutorává választották. Örülök ennek a megtiszteltetésnek. Nem teszi le huszonöt éves koráig a fogadalmat, tehát soha nem lesz pap, hacsak nem karthauzi vagy kapucinus, de igazi pap nem, és nem lesz püspök vagy választófejedelem sem.” (Levél Edling grófnéhoz 1769. október 9-én)

Mária Terézia másodszülött lányát, Mária Annát, aki elferdült gerince miatt kissé púpos volt, és ezért remélni sem lehetett, hogy alkalmas férjet találjon neki, egy

prágai nemesi hölgyalapítvány apátnőjévé tette meg. Ez a „művelt, jótékonykodó kékharisnya”, ahogy Fridrich Weissensteiner mondta róla, bár soha nem foglalta el igazán a hivatalát, mégis tekintélyes jövedelmet húzott belőle, és anyja halála után Klagenfurtban telepedett le a Szent Erzsébet apácarend kolostora mellett, ahol igen jó barátnőre lelt Xaveria Gasser rendfőnöknő személyében:²¹⁵ „Isten kegyelméből megismertem a világot és annak hiúságát, és ezáltal megerősödött bennem az elhatározás, hogy életemet nem apácaként, hanem magányban és felebarátaim szolgálatában szándékozom befejezni. Tevékenységem színhelyéül Klagenfurtot választottam, mégpedig Önt és az Ön jámbor nővéreit, remélve, hogy csekély értékem az Önök jó példája által gyarapszik majd, és üdvöm is biztosítva leszen.”

Különösen szomorúak azok a körülmények, amelyek arra kényszerítették a császárné legcsinosabb lányát, Mária Erzsébetet, hogy egy innsbrucki, nemesi hölgyek számára alapított kolostor apátnőjeként élje le az életét, ugyanis három nappal azelőtt, hogy frigyre lépett volna XV. Lajos francia királlyal, megkapta a himlőt, és a huszonnégy éves teremtés arcát, miután túlélte a betegséget, himlőhelyek csúfították el.

A felvilágosodás réme

Mivel Mária Terézia a könnyelmű Marie Antoinette-et Voltaire és Rousseau országába adta férjhez, s az így egyenesen a császárné által olyannyira gyűlölt felvilágosodás középpontjába került, anyja különösen a lel-

kére köti a vallás gyakorlását. Már a főhercegnő elutazása napján (1770. április 21.) papírra veti számára a *Règlement*-t, vagyis az Intelmeit. Itt határozza meg, hogy a trónörökösné milyen vallásos olvasmányokat forgasson, valamint azt is, hogy ettől fogva a *Règlement*-t „minden hónapban” el kell olvasnia. Semmi esetre sem szabad önkényesen olyan könyvekhez nyúlania, amelyek nem neki valók:

„Ha reggel felébredsz, azonnal kelj fel, térdepelj le, térden állva mondd el a reggeli imádságod, és olvass egy keveset valamelyik szent könyvből. Ez az egész nem tart tovább, mint egy rövidke negyedórát, így hát tedd meg, még mielőtt bármivel foglalkozni vagy bárkivel társalogni kezdesz. Minden attól függ, hogy hogyan kezdődik a nap, és hogy milyen kedvvel kezdi az ember; sőt ilyenkor lehet az unalmas dolgokat legjobban és érdemben elintézni. Ebben légy mindig nagyon pontos, mert a következményei csak Tőled függenek, és mind a lelki, mind a pillanat meghatározta boldogságod ebből fakad. Ugyanez a helyzet az esti imával és a lelkiismeretvizsgálattal, és megint elismétlem, hogy reggel a rövid vallásos olvasmány a legfontosabb. Tudasd velem mindig, hogy mit olvasol. A nap folyamán imádkozz többször is, olyan gyakran, ahogy csak lehet, különösen a szentmise idején. Remélem, hogy mindennap elmész misére, és áhitattal hallgatod, sőt vásár- és ünnepnapokon akár kétszer is, ha az udvartartásodban ez a szokás. [...] Délutánonként, ha lehet, de különösen minden vasárnap menj el a vecsernyére és a rózsafüzérre. Nem tudom, hogy Franciaországban szokás-e angeluskor

Voltaire-nek a katolikus egyház világnézeti egyeduralmára vonatkozó kritikáját a későbbiekben II. József is átvette. II. József 1777-ben, franciaországi utazása alkalmával meglátogatta Voltaire-t. Mária Teréziának ez egyáltalán nem tetszett, és élesen kikelt mind a francia, mind a svájci felvilágosodás ellen.

harangozni, de ilyenkor is imádkozz, ha nem is nyilvánosan, legalább a lelkedben. Ugyanez vonatkozik az estére is, vagy ha egy templomot, netán egy keresztet látsz, közben nem kell mást tenned, csak a szokásosat cselekedned. [...] Ha belépsz egy templomba, akkor töltsön el a legmélyebb áhítat, és ne kíváncsiskodj, mert az elvonja figyelmedet. Minden szem rád szegeződik, tehát ne mutass haragot. Franciaországban igen áhítatosan viselkednek a templomban, ráadásul az ember

ki van téve a nyilvánosság tekintetének; Franciaországban a templomokban nincsenek padok sem, mint nálunk, amelyek általában kényelmesek és kedveznek a hanyag tartásnak, valamint a fecsegésnek, ami Franciaországban nagy visszatetszést keltene. Addig térdelj, ameddig csak bírsz, mert ez a megfelelő testtartás, és ezzel adhatsz jó példát. Mellőzd a feltűnő viselkedést, amely azt a látszatot kelthetné, hogy álszent vagy, különösen ebben az országban nem szabad az efféle szemrehányásnak kitenni magad.”

Mária Terézia hasonló vehemenciával inti óvatosságra a fiát, Ferdinándot, hogy idegenben ne menjen bele filozófiai vitákba, mint fentebb a lányát, Marie Antoinette-et a mindennapos misehallgatásra és imádkozásra nógatta:

„Jobb, ha az emberben túlteng az érzelem, mint ha túlságosan kevés lenne belőle. A rendes embert csakis érzelmekkel lehet lebilincselni, de a pillanatnyilag oly divatos filozófiával nem, amely mindennek ellenére semmi másról nem szól, csak túlfinomult önimádatról és a mások iránti kérlelhetetlenségről. Ezért ne hagyd magad belerángatni, jobb, ha az ember túltengő érzelmei következtében egy kicsit gondterhelt, másrészt a kedve is jobb. Ha a földi dolgokat mint keresztény filozófusok fogjuk fel, akkor mindegy, hogy szerencsétlenség vagy szerencse ér-e bennünket, mindig ugyanazok maradunk. Ezzel túlságosan messzire kalandoztam, de szükségesnek tartom, hogy megóvjalak a bajtól.”

(1772. június 11-ei levél)

Amikor a császárné végül értesült fia, II. József tervéről, hogy második franciaországi útja alkalmával meg akarja

látogatni Voltaire-t is, akkor 1774. február 3-án titkos megbízatást ad bizalmi emberének, Mercy d'Argenteau gróf párizsi osztrák követnek:

„A császár franciaországi útjával kapcsolatos aggályait igen megalapozottnak tartom. Én is teljes szívemből kívánom, hogy beleegyezzen az Ön bölcs elképzeléseibe. [...] Arra számítok, hogy fiam Őfelsége feladja azt a kevésbé megfelelő tervet, hogy Voltaire-t, Tissot-t²¹⁶, Hallert²¹⁷ stb. meglátogassa. Igaz, hogy nálunk ezeket a szerencsétleneket még mindig mint nagy embereket és kivételes lángelméket csodálják, mégis remélem, hogy Önnek sikerül majd a császár előtt rámutatnia a silányságokra, megvetendő dolgokra és következtetlenségekre a jellemükben és az életükben egyaránt.”

Mária Teréziának Miksa főherceghez 1774 áprilisában írt leveléből különösen világossá lesz, hogy a császárné mennyire rettegett a felvilágosodástól és a felvilágosodás olyan kísérőjelenségeitől, mint a tolerancia és a liberalizmus:

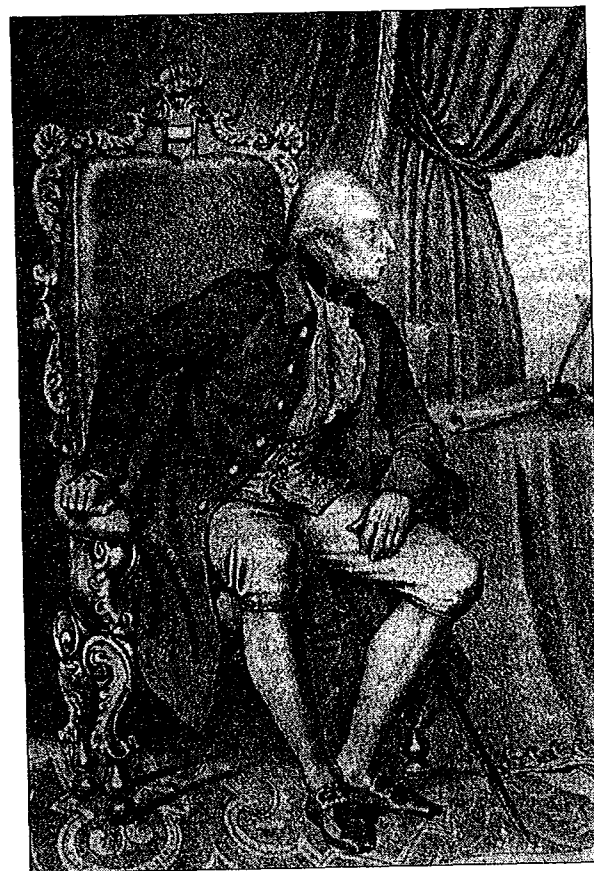
„Nincs annál kényelmesebb, serkentőbb és önimádatuknak hízelgőbb, mint a kötetlen szabadság. Ez az a szó, amellyel felvilágosult századunkban behelyettesítették a vallást, századunkban, amikor meggyőződésből vagy számításból mindenki maga szeretne cselekedni és megérteni a világot. Elítélik a múltat a tudatlanság és az előítéletei miatt, holott nem tudnak elegendőt sem a múlttól, sem a jelenről. Ezek az akadályok már csak azért is roppant veszélyesek, mert sok vonzó dolog van bennük, és igen alkalmasak rá, hogy hízelegjenek a behépteltségünknek és a szenvedélyeinknek. Ha azt látnám, hogy ezek az úgynevezett tudósok, ezek a

filozófusok a tetteikben szerencsésebbek, otthonukban elégedettebbek, akkor vádolhatnám magam elfogultsággal, göggel és makacssággal, melyek meggátolnak abban, hogy velük egyetértsek. De a mindennapi tapasztalataim, sajnos, épp az ellenkezőjéről győznek meg. Nincs gyengébb és gyávább ezeknél az erősnek mondott szellemeknél, nincs náluk megalázkodóbb és kétségbeesettebb, érje bár őket a legcsekélyebb kudarc. Rossz apák, rossz fiúk és férjek, rossz miniszterek, rossz tábornokok és rossz polgárok. Hogy miért? Mert nincsen tartásuk, minden elvük az önzésükből fakad, ezért a legcsekélyebb elutasítás mélyen lesújtja őket. Ezért fordul elő oly gyakran, hogy elvetik maguktól az életet, megőrülnek, vagy legalábbis helytelen viselkedésük vagy betegségük folytán semmire nem alkalmasak.”

Még az uralkodása alatt kiemelkedő karitatív tevékenységet folytató Ferdinándnál²¹⁸ sem maradtak visszhang nélkül a felvilágosodás eszméi. Ferdinánd, anyja nemetszésével dacolva, egyre inkább elhanyagolta a vallás gyakorlását:

„A szakadék szélén állsz, vallás nélkül nincs boldogság, Isten szolgálatá nélkül nincs vallás. Merem remélni, hogy a többi hibát kiküszöbölted, különben tekintettel a lazaságodra és a hanyagságodra, van okom reszketni.”
(1777. március 13-ai levél)

Néhány hónap múlva, 1777 júliusában Mária Terézia egy részletes levélben még egyszer hadba száll II. József toleranciája ellen, ami végül a császárné és királynő halála után, az 1781. október 13-ai türelmi rendeletben öltött formát. A türelmi rendelet elismerte a református,

II. József csak egy évvel az anyja halála után, az 1781-es türelmi rendeletben vetett véget a katolikus egyház hitbéli egyeduralmának. A türelmi rendelet szerint mind a protestánsok, mind a zsidók, még ha csak megtérten is, gyakorolhatták vallásukat.

az evangélikus és az ortodox egyházakat a Habsburg korona országaiban, és szabadabb vallásgyakorlást engedélyezett számukra az addigiaknál.²¹⁹

„A tolerancia, a közömbösség nagyon alkalmasak arra, hogy mindent aláássanak, és semmi ne maradjon fenn,

és ennek mi leszünk az áldozatai. [...] Ezeknek a hivataltalnokoknak a hitetlensége, akik csak a saját érdekeiket és szenvedélyeiket követik, mindent tönkretesz. Hogyan lehet az efféle embereket megfékezni? [...] Semmi nem olyan szükséges és üdvös, mint a vallás. Megengednéd, hogy mindenki vallást alapítson a saját képzelete szerint? Mi lesz belőlünk szilárd hit nélkül, egyházi alárendeltség nélkül? Ebből soha nem lesz nyugalom és elégedettség, de eljön majd az ököljog és más szerencsétlenségek ideje, ahogy erre már volt példa. Ha még egy ilyen beszédet mondasz, akkor nagy baj lesz, és Te leszel a felelős sok ezer lélek romlásáért.”

Ebben a levélben érezhető a félelem, hogy az egyházi és állami hatalom évszázadokon átívelő, a rend fenntartását célzó együttműködése megbukhat, és vele együtt megkérdőjelezhetővé válhatnak az életnek azok a tekintélyvel alapuló feltételei, amelyek társadalmilag és egyházilag generációkon át szoros kapcsolatban álltak egymással.

Amikor II. József 1777 júliusában elutazott Svájcba, hogy ott a vallási toleranciát hirdető eszméinek híveivel találkozzon, Mária Terézia hangneme még élesebb, sőt egyenesen engesztelhetetlen lett:

„Ez a levelem már Svájcban ér; az emberek nem képesek felmérni ottléted súlyát. [...] Legnagyobb bánatomra kénytelen vagyok megállapítani, hogy a vallásnak semmi más nem árthat többet, mint ha továbbra is komolyan ragaszkodsz ehhez az általános toleranciához, amely, mint mondod, megváltoztathatatlan alapelve. Fáradhatatlanul könyörgök Istenhez, és arra kérek

majd nálam méltóbb embereket, könyörögjenek ők is, hogy mentsen meg ettől a legfőbb rossztól, amely a monarchiát valamikor még romlásba döntheti.”

(1777. július 5-ei levél)

Mária Terézia világnézete következtében két front közé került. Hogy mennyire, annak bizonyítékául álljanak itt azok az események, amelyek kísérőjelenségei voltak a Nápolyban körbehordozott Szent Januarius-relikviának, miután a Vezúv 1779. augusztus 8-áról 9-ére virradó éjszaka kitört. A nép kierőszakolta a csodatévő szent²²⁰ kitételét, akinek kultusza pontosan azokat az atavisztikus vonásokat hozta felszínre, amelyek ellen II. József a császárné halála után kérlelhetetlen harcot folytatott. Mária Terézia a nápolyi eseményekkel kapcsolatosan az alábbi levelet írja 1779. szeptember 1-jén a lányának, Marie Antoinette-nek:

„Bizonyára hallottál a Vezúv kitöréséről Nápolyban. A nép, amely ott félelmetes és fanatikus, még nagyobb félelmet szított, mint amekkorát maga az egész kitörés okozott; mintegy harminc-negyvenezer ember kierőszakolta, hogy kinyissák a templomokat, és Szent Januarius körbehordozzák a városon. A király és hitvese²²¹ épp színházban voltak, és alig tudtak észrevétlenül távozni. A nép túsul ejtette és magával hurcolta a két lovas katonát, akiket azért küldtek oda, hogy fenntartsák a rendet, és rávegyék az embereket, hogy a körmenettel várják meg a nappalt. A nép egyébiránt nem követett el semmi rosszat, de ragaszkodott a követeléseihez. Rettenetes, ha az ember egy ilyen nép uralkodója. Nagyon örülök, hogy a nővéred nem volt

áldott állapotban. [...] Bocsásd meg, hogy itt-ott pacát ejtettem, és hogy csúnyán írok, ez azért van, mert épp hajón ülök.”

A császárné igen nagy súlyt helyezett arra, hogy gyermekei vallásosak legyenek, és hogy ez mennyire fontos volt számára, azt mutatja legutolsó levele is, amelyet Lipóthoz, Toscana nagyhercegéhez és annak feleségéhez, Mária Lujzához írt 1780. november 26. éjszakáján, pontosan két nappal a halála előtt:

„Legkedvesebb és legdrágább gyermekeim, vigasztalhatatlan vagyok, hogy tegnap futárt kellett küldenem hozzátok, mert tudom, hogy milyen hatást tesz majd rátok, hisz annyira ragaszkodtok hozzám. Csak keresztényi viselkedésetek és erényeitek vigasztalnak, csakúgy, mint az, hogy boldogulásotokat mindig magatokban keresitek. Isten tartson meg Benneteket, megáldalak mindkettőtöket és tíz kedves gyermeketeket is. Mária Terézia.”

Az uralkodónő halála

Békét szerzett! Ezt énekelem!
Népe öröme volt, népének áldás,
A halált úgy fogadta szelíden,
Bizalommal, mint jó baráttra vár más.
Egy világhódító sosem ilyen!
Békét szerzett! Ezt énekelem!

MATTHIAS CLAUDIUS: A CSÁSZÁRNÉ HALÁLÁRA*

Sem a légszomj, sem a szívpanaszok, de még az évente visszatérő köhögés sem tudta Mária Teréziát visszatartani attól, hogy 1780 első, esős novemberi napjain ne vegyen részt a fácánvadászaton, ráadásul az átázott vadászruhájában ne egyen együtt a vadásztársasággal. Nem csoda, hogy hamarosan „valami szörcsögést” észlelt a mellkasában, aztán köhögni kezdett, és belázasodott. Ennek ellenére még utasításokat adott, leveleket írt, és semmiképpen nem akart lefeküdni, mert életének ezekben az utolsó napjaiban egyszerűen nem tudta elviselni az ágyat. Amikor november 26-án meggyónt, megáldozott, és kérte a halotti szentséget, az addig meglehetősen szkeptikus II. József császár végre felfogta, hogy anyja állapota valóban súlyos, és nem háziorvosa, Anton von Störck báró túloz. A császárné legjellemzőbb tulajdonságai, mély vallásossága, családközpontúsága és bátorsága még halála napján, 1780. november 29-én sem változtak meg, ahogy

* Kiss Zsuzsa fordítása.

ez legidősebb lánya, Mária Anna (Marianna) leírásából is kiviláglik: „Meghagyta, hogy mi, testvérek [Marianna, Mária Krisztina és Mária Erzsébet] már ne menjünk be hozzá, nem akarta, hogy lássuk, hogyan hal meg. Azt mondta, menjünk a templomba. [...] A betegsége alatt bevett minden orvosságot, ahogy beadták neki. Három órával a halála előtt Störck vitt neki valami mixtúrát, ő azonban elmosolyodott, és azt mondta: köszönöm, ez csak arra való, hogy feltartóztasson, ezt nem veszem be, és ettől fogva nem is vett be semmiféle orvosságot. Öt perccel a halála előtt minden erejét összeszedve felállt a karosszékéből, tett néhány lépést a heverőig, majd összeesett. Nagy nehezen ráfektették a heverőre, még ő maga is igyekezett segíteni. Felség, nagyon kényelmetlenül fekszik, mondta a császár. Igen, mondta ő, de ahhoz, hogy meghaljak, elég jól. Még sóhajtott hármát-négyet, és eltávozott [...] Így fejeződött be ez a szörnyű tragédia, és ő igaz keresztény hősnő módjára halt meg. Ő már boldog lesz, mi azonban boldogtalanok, mert a földkerekség legjobb anyját veszítettük el.”²²²

Mária Terézia fiára, II. József császárra hárult a szomorú feladat, hogy megrendezze a temetést, és értesítse azokat a testvéreit, akik távoli királyi udvarokban éltek. 1780. december 4-én tehát levelet írt Firenzében időző öccsének, Lipót toscanai nagyhercegnek, és egyben későbbi utódjának a császári trónon:²²³ „Legdrágább testvérem, annyira le vagyok sújtva a borzalmas gyászszertartásoktól, amelyek tegnap voltak, hogy csak röviden vagyok képes néhány szót írni; ez a temetés az elképzelhető legszörnyűbb dolog. Képtelen vagyok felfogni, hogy elvesztettem egy negyven éven át tartó bensőséges lelki közösséget, életem irányítóját, köszönetem tárgyát a sok jótéteményért. Így életem építménye,

Mária Terézia ma már sokkal kevésbé szimbolikus alakja a nagyszerű múltnak, mint amikor még az egykori bécsi udvari múzeumok (ma a Kunsthistorisches Museum és a Naturwissenschaftliches Museum) előtt 1888-ban felállított, Kaspar von Zumbusch által készített emlékművel ünnepelték, inkább a kedvesség és az okosság, a gyakorlatiasság és az őszinteség időtlen megtestesítője – uralkodóként és magánemberként egyaránt...

egyetlen szóval kifejezve: összeomlott, és én szinte egyedül állok a világban, mivel a Gondviselés elragadta tőlem a feleségemet, a gyermekeimet, az atyámat és az anyámat.”

A császárné holttestét az akkori szokás szerint a kapucinusok kriptájában temették el, belső szerveit a bécsi Szent István-dómban, szívét az Ágoston-rendiek templomában helyezték el, ahol az ő „Mauzijának”, Ferenc

Istvánnak a szíve már várta. 1780. december 2-án délután a nyolcvanesztendős Pietro Metastasio gyaloghintóján elvitte a császárné szívét egy fekete taftlepelbe-burkolt ezüsturnában, komornyikok, kamarások, az Arcièren-testőrség²²⁴ és a magyar testőrség kíséretében a bécsi Ágoston-rendiek templomába. A templom ajtajában a szertartásnak megfelelően megkérdezte a barátokat, hogy hajlandók-e befogadni a császárné szívét.²²⁵

És Bécs nem lenne Bécs, ha a *Wiener Zeitung* 1781. január 3-ai tudósítása szerint ebből a halálesetből a nyilvános gyász és megemlékezés mellett nem csináltak volna mindjárt üzletet is:

„A gyászhoz szükséges kellékeket az elhalálozás napja óta itt igen drágán árusítanak. A szabók és a ruhavarráshoz szükséges dolgokat gyártó iparosok alig tudják teljesíteni a rendeléseket erre a bizonyára sokáig elhúzódó gyászos eseményre, miáltal a manufaktúráink és különösen a kelmeárusok nem csekély kárt szenvednek. Őcsászári és királyi Felsége sajnálatos elhalálozásáról e helyütt írt költemények és sírfeliratok közül kiválósága folytán kiemelkedik az alábbi, amelyet egy magyar báró írt:²²⁶”

Teréz, a világ példaképe
Testben megtért ide, a poraira béke,
Nem dicsérte túl senki sem,
A büszkén viruló Rómához ért fel,
Nemének bájait bírván, de ékesen
Megannyi nagy férfierénnyel.*

* Kiss Zsuzsa fordítása.

Köszönetnyilvánítás

Végül szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik hozzájárultak e könyv létrejöttéhez. Köszönetet mondok *Elizabeth*nek, a feleségemnek, és *Mag. Werner Sommer*nek (Bécs), akik készek voltak elvégezni a könyvemben szereplő szövegek fáradságos előzetes korrektúráját. *Anne Pauvert-Cikanek* asszony néhány francia nyelvű szöveg fordításakor volt segítségemre. Nagyon nagy baráti segítséget nyújtott *dr. Willibald Katzinger* úr, történész és a Stadtmuseum Linz-Nordico igazgatója, amikor magára vállalta az utolsó levonat tartalmi átnézését, és a történelmi összefüggések iránti csalhatalatlan érzékével néhány eseményt még határozottabban kiemelt. Neki köszönhetem azt is, hogy rendelkezésemre bocsátotta a könyv képanyagának egy részét.

Könyvem rendkívül gazdag képanyagának összeállításakor igen sok helyről válogattam az anyagot, mert a saját gyűjteményem anyaga (*Smgl. Punkenhof 11*) önmagában természetesen nem lett volna ilyen sokoldalú. Ezért külön köszönet illeti Ausztria apátságait és kolostorait, amelyek csodálatos képanyagot bocsátottak a rendelkezésemre. Név szerint köszönetet mondok *M. Mag. Wolfgang Huber* úrnak, a klosterneuburgi apátsági múzeumban (*Stiftsmuseum Klosterneuburg*), akitől Mária Terézia igen értékes emléktárgyainak fotóit kaptam. A lavanttali Szent Pál bencés apátságtól *P. Mag. Gerfried Sitar* úr további Mária Terézia korabeli, érdekes képekkel

gazdagította könyvemet. A változatos képanyag további bővítéséhez *P. Florian Friedmann* úr a gerai apátságból, *P. Mag. Stephan Weber* úr a schlägli apátságból, valamint *Alfred Wallner* mérnök úr Neulengbachból járultak még hozzá. Dr. Peter Hörtnagl úrnak (Innsbruck/Trins) köszönöm a tiroli tartózkodást (fotómunkálatok Innsbruckban).

Végezetül: ezt a könyvemet ajánlom anyám, Theresia Etzlstorfer (1926–2005) emlékének, és sok szenvedést átélt testvéremnek, Resinek Weinzierlben.

Jegyzetek

- 1 Mária Terézia legtöbb, itt idézett levelét eredetileg franciául írta, és Alfred von Arneth adta ki: Alfred von Arneth: *Geschichte Maria Theresias*, 10 Bände, Wien 1863–1879. (Nachdruck Biblio-Verlag Osnabrück 1971.) A jelen könyvben való megjelentetéséhez a levelek szabad német fordítását használtuk fel. A fordításban Anna Pauvert-Cikanek asszony volt segítségünkre. A levelek fordítása és értelmezése során felmerült kérdésekhez nagy segítséget nyújtottak Carl Rothe és Friedrich Walter kiváló fordításai, Carl Rothe: *Ein Herz blieb standhaft. Briefe der Maria Theresia*. Hrsg. und aus dem Französischen übertragen von Carl Rothe. 8. Aufl., Stuttgart (Steingrüben) 1954, valamint Carl Rothe: *Maria Theresia. Briefe der Maria Theresia an ihre Kinder und Vertrauten*. Aus dem Französischen übertragen und herausgegeben von Carl Rothe. Wien-München (Herold) 1968. Az időrendben összeállított levelek alapos és lelkiismeretes fordítása Friedrich Waltertől szintén mindenkori forrásanyaga az idézeteknek: *Maria Theresia. Briefe und Aktenstücke in Auswahl*. Französischer Originaltext übersetzt von Friedrich Walter. Darmstadt (wissenschaftliche Buchgemeinschaft) 1968. A levelek egy másik megbízható forrása és segítség a fordításhoz: W. Fred W. (Hrsg. Pseudonym, eigentlich Alfred Wechsler): *Briefe der Kaiserin Maria Theresia*. Ausgewählt, herausgegeben und eingeleitet von W. Fred. In deutscher Übertragung von Hedwig Kubin. 2 Bände. München 1914. Néhány rövid, egymástól független idézet esetében, amelyek a téma összevonása szempontjából nélkülözhetetlenek voltak, néha csak a másodlagos forrást volt lehetőségem vizsgálni, és ezért arra hivatkozom.

- 2 Egon Caesar Conte Corti: Maria Theresia. Ein Lebensbild in Anekdoten. Wien-Köln 1980.
- 3 Gertrud Fussenegger: Maria Theresia. Wien-München-Zürich-Innsbruck 1980. 9. o.
- 4 Anton Ziegler: Gallerie aus der Österreichischen Vaterlandsgeschichte in Bildlicher Darstellung. Wien 1838. 93. o. skk.
- 5 Itt különösen megmutatkozik az a probléma, hogy mekkora zavart kelthet az ugyanabból a dinasztiaiból való, azonos nevű uralkodók egymásutániságát jelölő szám a nevük előtt. Itt például Károly (Carlos) mint meg nem koronázott spanyol király harmadik (III.) a spanyolországi Habsburg Károlyok sorában. Ám a spanyol örökösödési háború következtében nem ő, hanem egy Bourbon, V. Fülöp került a spanyol trónra. A XVIII. század közepén egy újabb Bourbon lett a spanyol király, III. Károly (1716-1788) néven. Ő 1735-től 1759-ig mint IV. Károly volt Nápoly és Szicília királya, és 1759-től 1788-ig volt spanyol király III. Károly néven. Apósa lett Mária Terézia két gyermekének is, Lipót főhercegnek és Mária Amália főhercegnőnek. Az itt említett III. Károly azonban nem azonos Mária Terézia apjával, aki VI. Károly néven volt német-római császár, III. Károly néven pedig magyar király, valamint II. Károlyként (Karel II.) cseh király.
- 6 Pjotr Alekszandrovics Rumjancov gróf, tábornagy; Grigorij Alekszandrovics Patyomkin; Ludwig Cobenzl gróf, követ.
- 7 Ehhez lásd Friedrich Weissensteiner: Die Töchter Maria Theresias. Wien 1994. (Magyarul: Mária Terézia leányai. Budapest, 1995. Ford. Szántó Judit.), valamint uő Die Söhne Maria Theresias. Wien 2004.
- 8 A ránk maradt festményeken természetesen ebből semmi nem látszik. Mária Anna megtanulta, hogyan leplezheti el púposágát: hol hosszú, lazán átvetett sálát viselt, hol gazdagon redőzött pelerint, vagy ügyesen elhelyezett fodrokat. Lásd Thea Leitner: Habsburgs vergessene Kinder. Wien

1989. 53-103. o. (Magyarul: A Habsburgok elfelejtett gyermekei. Budapest, 1994. Ford. Gergely Erzsébet.)
- 9 Idézi Thea Leitner, i. m. 1989. 71. o.
- 10 Idézi Sylvia Wurm: Die Ehen Josephs II. In: Kat. Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. (NÖ. Landesausstellung im Stift Melk), Wien 1980. 37. o.
- 11 Idézi Thea Leitner, i. m. 1989. 74. o.
- 12 Idézi Thea Leitner, i. m. 1989. 75. o.
- 13 Mária Terézia 1769. júniusi, Mária Amáliához írt leveléből.
- 14 Ann Tizia Leitich: Augustissima: Maria Theresia - Leben und Werk. Zürich-Leipzig-Wien 1954. 140. o.
- 15 Mária Terézia legidősebb fiát, II. Józsefet 1764-ben római királlyá, majd 1765-ben Frankfurtban német-római császárrá koronázták. 1765 és 1780 között társuralkodó volt Mária Terézia mellett, akinek a nézetei sokban eltértek az ő nézeteitől. Anyja halála után II. József cseh és magyar király is lett.
- 16 Csupán három évig tartott II. József házassága a Bourbonházból származó Izabella pármái hercegnővel (1741-1763), akit 1760. október 6-án vett feleségül nagy pompa közepette. E rövid házasság éve alatt II. József egyre jobban megszerette a feleségét, ám az lassanként elfordult tőle, és egy bensőséges kapcsolatba menekült, amely közte és József nővére, egyben Mária Terézia kedvenc lánya, Mária Krisztina között szövődött. Izabella 1763. november 27-én Bécsben halt meg, de előzőleg, még 1762. március 20-án egy kislánynak adott életet, aki a Mária Terézia nevet kapta. Izabella 1762 augusztusában, valamint 1763 januárjában is elvetélt. Fekete himlőben halt meg, de hat hónapos terhesen, a halála előtt öt nappal világra hozott egy koraszülött kislányt, Krisztinát, aki azonban csak néhány órát élt. Amikor Mária Terézia főhercegnő, Izabella gyermekei közül az egyetlen, aki túlélte az anyját, 1770. január 23-án „életének nyolcadik évében, hajnali öt óra tájban tüdőgyulladás következtében csendben eltávozott az örök létbe” (Wienerisches Diarium, 1770. január 24.), apja, II. József császár súlyos

- depresszióba esett, ami még jobban megterhelte kapcsolatát az anyjával. Mária Terézia ugyanis mindenáron azt akarta, hogy József nősüljön meg másodszor is. II. József 1765. január 23-án ismét megnősül, kizárólag csak államérekéből. Az esküvőt a schönbrunni kastélyban tartják. Felesége Mária Jozefa bajor hercegnő (1739–1767). Ebből a frigyből nem születik gyermek. II. József elhanyagolja a feleségét, és csak hogy ne kelljen látnia, még a schönbrunni közös erkélyüket is fallal választatja el. A házasságot valószínűleg nem is hálták el. Mária Jozefa szenvedései 1767. május 28-án érnek véget. Himlőben hal meg ő is, mint az elődje.
- 17 A levél eredeti nyelve német.
 - 18 Gertrud Fussenegger, i. m. 236. o.
 - 19 A fennmaradt több mint 200, Izabella és Mária Krisztina barátságára vonatkozó levélben számos homoerotikus célzás található. Első párizsi éve alatt Marie Antoinette-nek is hasonlókat vetettek a szemére.
 - 20 Idézi Gertud Fussenegger, i. m. 237. o. skk.
 - 21 Oesterreichs Hort. Geschichts- und Kulturbilder aus den habsburgischen Erbländern. Eine Festgabe an das österreichische Volk zur Jubelfeier des Kaisers Franz Joseph I., Bd. 1., Wien 1910. 213. o.
 - 22 Lásd Karoline Pichler, szül. Greiner: Denkwürdigkeiten aus meinem Leben. Wien 1844.
 - 23 Idézi Paul Christoph (Hrsg.): Maria Theresia und Marie Antoinette. Ihr geheimer Briefwechsel. Wien 1952. 24. o.
 - 24 Hogy a menyének örömet szerezzen, Mária Terézia németül válaszol a levelére.
 - 25 Lásd Rüdiger Wurth (Red.): Kat. 2000 Jahre Post. Vom cursus publicus zum Satelliten. Ausstellung auf Schloss Halbturn, Hornstein 1985. 192. o. skk.
 - 26 Lipót, Toscana nagyhercege, a későbbi II. Lipót császár. Az említett fiúgyermek a későbbi II. (I.) Ferenc császár, aki 1768. február 12-én született Firenzében.

- 27 Idézi Karl August Schimmer: Wien seit sechs Jahrhunderten. Eine chronologische Reihenfolge von Tatsachen, Begebenheiten und Vorfällen in Wien von 1200 bis auf die neuere Zeit. Wien 1847. 225. o. skk.
- 28 Anton von Störck báró (Saulgau/Oberschwaben, 1731 – Bécs, 1803) osztrák orvos, Mária Terézia udvari orvosa. Mária Terézia őt választotta kezelőorvosának, amikor 1767-ben megkapta a himlőt. Felgyógyulása után nevezte ki udvari orvosának. Störck fivére, Matthias Störck szintén orvos volt, és a toscanai herceg háziorvosa. 1779-ben ő is bárói címet kapott.
- 29 Lásd még Thea Leitner: Habsburgs verkaufte Töchter. Wien 1987, Friedrich Weissensteiner: Die Töchter Maria Theresias. Wien 1994, valamint Egon Caesar Conte Corti: Ich, eine Tochter Maria Theresias. Ein Lebensbild der Königin Marie Karoline von Neapel. München 1950. Idézet: http://de.wikipedia.org/wiki/Maria_Karolina
- 30 Vö. Hofakten des Ministeriums des Inneren (Sign. IC2) An die Repräsentation und Kammer in Schleßien und Mähren. 3. Januar 1750 – idézi Angela Stöckelle: Über Geburten und Taufen der Habsburger am Kaiserhof in Wien von Leopold I. bis Maria Theresia (Diss.), Wien 1971. 19. o.
- 31 Mária Terézia tizedik gyermeke, Karolina főhercegnő például rögtön meghalt, miután megszületett, 1748. szeptember 17-én. A Wiener Zeitung szeptember 18-án szűkszavúan jelenti: „Este 7 és 8 óra között Őfelsége a császárné szerencsésen életet adott egy főhercegnőnek. Az újszülött főhercegnő azonban nem sokkal azután, hogy megkeresztelték, elhunyt.”
- 32 Friedrich August Gervasius Protasius von Harrach zu Rohrau und Thannhausen gróf 1749. június 4-én halt meg Bécsben. Harrach gróf 1719-ben vette el feleségül Maria Eleonore Karolina von und zu Liechtensteint (1703–1757), és Csehország követe volt a regensburgi Örökös Birodalmi Gyűlésben. 1740-től 1744-ig Németalföld Ausztriához tartozó részének a kormányzója volt.

- 33 Eredetileg német nyelven. A levél egyike Mária Terézia saját kezűleg, németül írt leveleinek.
- 34 Idézi Paul Christoph (Hrsg.): Maria Theresia und Marie Antoinette. Ihr geheimer Briefwechsel. Wien 1952. 24. o.
- 35 Justina Lindhart és Josepha von Guttenberg Mária Terézia komornái voltak.
- 36 A levél eredeti nyelve német.
- 37 Marie Therese Charlotte 1778. december 19-én született, és Marie Antoinette gyermekei közül az egyetlen, aki a forradalom viharait túlélte. Louis Antoine de Bourbonhoz, Angoulême hercegéhez ment feleségül. 1844. október 19-én hunyt el.
- 38 Ignaz Parhamer, néptanító, pedagógus és jezsuita pap (Schwanenstadt, 1715 – Bécs, 1786) 1759-től 1785-ig a bécsi Rennwegen lévő árvaház igazgatója volt. A XVIII. század egyik legjelentősebb és legsikeresebb néptanítója volt. Katonás fellépése, a szigorú fegyelem, valamint a katonai drill miatt, amellyel az árvaházat vezette, a „gyermekek tábornoka” ragadványnevet kapta. I. Ferenc István (I. Ferenc) császár gyóntatójaként és II. József császár hitoktatójaként elévülhetetlen érdemeket szerzett az udvarban is. A témához lásd Hannes Etlstorfer (Hrsg.): Armut (Katalog zur 298. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien) Wien 2002. 245. o.
- 39 Florimund Mercy d'Argenteau gróf (Lüttich/Belgium, 1727 – London, 1794), diplomata, Mária Terézia bizalmasa. Szentpétervárott, 1780-tól Párizsban, 1790-től Londonban volt követ. Levelezése Mária Teréziával és annak fiával, II. Józseffel fontos történelmi forrásmű.
- 40 Karoline (később Charlotte) Fuchs-Mollard grófné 1681. január 14-én született Bécsben, és ugyanitt halt meg 1754. április 27-én. Udvarhölgyként került I. Lipót császár lánya, Mária Anna főhercegnő mellé a császári udvarba. 1710-ben férjhez ment Christoph Ernst von Fuchs grófhhoz, akinek két

- leánygyermeket szült. Mária Terézia születése után annak anyja, Erzsébet Krisztina császárné megbízta a lánya nevelésével. Idővel baráti kapcsolat alakult ki Mária Terézia és a nevelőnője között, amely akkor is megmaradt, amikor Fuchs grófné már nem volt a főhercegnő nevelőnője. Mária Terézia azzal köszönte meg nevelőnőjének a szolgálatait, hogy neki ajándékozta a rodauni kastélyt, amelyet később Fuchsschlösselnek neveztek el. A XX. század elején Hugo von Hofmannsthal is lakott ebben a kastélyban.
- 41 Emanuel de Silva-Tarouca gróf (Lisszabon, 1691 – Bécs, 1771) apja Portugália követe volt VI. Károly uralkodása alatt Bécsben, és itt is halt meg. Tarouca gróf Mária Terézia tanácsadójaként nagy hatással volt az uralkodónő jellemének fejlődésére. Ezenfelül 1744 és 1749 között Bécs város udvari főépítésze volt. Hogy a portugál gróf tanácsait Mária Terézia mennyire a szíven viselte, azt az az 1740-ben kiadott rendelkezése is bizonyítja, amelyben felszólítja a grófot, hogy mindig mondja meg, ha ő, a császárné valahol hibázott, és hogy kutassa ki jellemének hiányosságait, és ezt őszintén közölje vele. Továbbá bevonta a grófot a napi tanácskozásaiba is. A főudvarmester, Khevenhüller-Metsch herceg azt mondta Tarouca grófról, hogy l'ami de l'Impératrice (a császárné barátja), de Silva-Tarouca diszkréten hallgatott az uralkodónőhöz fűződő közeli kapcsolatáról.
- 42 Karoline Pichler, i. m. Lásd még Marius Pasetti und Susanne Straß: Hofetikette und Hofzeremoniell im Absolutismus unter besonderer Berücksichtigung des Wiener Hofes. Schloss Schönbrunn – Lernbehelf für Guides. Bd. 2. Wien 1994.
- 43 Idézi Fussenegger, i. m. 199. o.
- 44 Julius Bernhard von Rohr: Einleitung zur Ceremoniell-Wissenschaft Der großen Herren. Berlin 1733. 372. o.
- 45 „Menjenek, menjenek uraim, minden ceremónia nélkül, nincsenek hozzászokva az efféle mozgáshoz, és a padló csúszik.”

- 46 John Hill Burton: Life and Correspondence of David Hume. Edinburgh 1846. Idézi Dorothy Gies Mc Guigan: Familie Habsburg. 1273 bis 1918. Wien 1967. 467. o.
- 47 Néha olyan társadalmi események, mint például egy-egy kirándulás volt hivatva gondoskodni a gyermekek kikapcsolódásáról.
- 48 Marius Pasetti und Susanna Straß, i. m. Bd. 2., 64. o. skk.
- 49 Johann Joseph Khevenhüller-Metsch herceg (Bécs, 1706 - uo., 1776) 1728-tól birodalmi tanácsos volt, 1734 és 1737 között osztrák követ Hollandiában és Dániában, 1740-től Drezdában, majd 1742-től Mária Terézia főudvarmestere és főkamarása, valamint államminisztere. Élete végén a zenei élet támogatója volt. 33 éven át vezetett naplói értékes forrásanyagot nyújtanak az 1742 és 1775 közötti udvari élethez. A Metsch nevet akkor vette fel, amikor nőül vette a Metsch grófi család utolsó, női sarját.
- 50 A levél eredeti nyelve német.
- 51 Franz Joseph Weger abbé (1712-1751), Ágoston-rendi atya, József tanára és nevelője. Eredetileg a Harrach grófok nevelője volt, Mária Terézia 1746-ban rendelte legidősebb lánya, Mária Anna mellé nevelőnek, majd a következő évben rábízta a későbbi II. József császár nevelését is.
- 52 A levél eredeti nyelve német.
- 53 A levél eredeti nyelve német.
- 54 Idézi Marius Pasetti und Susanne Straß, i. m. 36. o.
- 55 Idézi Elfriede Iby und Alexander Koller: Schönbrunn. Wien 2000. 85. o.
- 56 A levél eredeti nyelve német.
- 57 Kaunitz kancellár tanácsáról van szó.
- 58 A levél eredeti nyelve német.
- 59 A későbbi II. József császár 1741. február 12-éről 13-ára virradó éjjel született.
- 60 A levél eredeti nyelve német.
- 61 Mivel Mária Terézia a levélben utal férje 1765. augusztus 18-ai

- halálára, valószínű, hogy a levél megírásának ideje 1766. április 18-a.
- 62 Toscana nagyhercegeről, a későbbi német-római császárról, II. Lipótról van szó, aki 1765. augusztus 5-én tartotta az esküvőjét Innsbruckban, majd átköltözött Firenzébe.
- 63 Ferdinánd, Marie Antoinette és Miksa.
- 64 I. Ferdinánd sajnálatos módon nagyon hasonlított az apjára, III. Károly spanyol királyra (1716-1788), akiről C. Justi azt írja, hogy „*tetőtől talpig nagyon visszataszító (az arca, akár egy kosé)*”. Idézi Hermann Boekhoff, Gerhard Joop und Fritz Winzer: Paläste Schlösser Residenzen. Zentren europäischer Geschichte. Braunschweig 1971. 31. o.
- 65 Idézi Elfriede Iby und Alexander Koller, i. m. 85. o.
- 66 Idézi G. Fussenegger, i. m. 264. o.
- 67 Anton Gotthard von Schaffgotsch gróf.
- 68 Philipp von Noailles tábornok (1715-1794) és hitvese, Marie Antoinette udvarhölgye, akit Madame Etiquette-nek is csúfoltak. A házaspár közeli kapcsolatban állt a francia udvarral, így 1794. június 1-jén mindkettőjüket kivégezték.
- 69 Idézet: www.de.wikipedia.org/wiki/Maria_Theresia
- 70 Rüdiger Wurth (Red.): Kat. 2000 Jahre Post. Vom cursus publicus zum Satelliten. Ausstellung auf Schloss Halbturn, Hornstein 1985. 91. o.
- 71 Rudolf Lehr: LandesChronik Oberösterreich. Wien-München 2000. 175. o.
- 72 Hogy ezek a Mária Terézia kívánságára létrejött házasságok milyen sokba kerültek a császárnénak, azt már az esküvők előzményei is mutatják. Így például Joseph Wenzel Liechtenstein herceget bízták meg II. József és Izabella páрмаi hercegnő frigyének egyengetésével és az esküvői előkészületek megszervezésével. Liechtenstein herceg csak ezért a „pármai házassági ügyletért” tekintélyes összeget, 219 725 aranyforintot kapott (vö. Sylvia Wurm, i. m. 35. o.).
- 73 Friedrich Weissensteiner, i. m. Wien 1994. (Bp. 1995.)

- 74 Antoine de Quélen, Vauguyon hercege, XVI. Lajos király nevelője volt.
- 75 Az ifjú királyi pár XV. Lajos halála után, 1774 májusában foglalta el a trónt. Mivel Marie Antoinette nem sokkal ez után makacsul ragaszkodott hozzá, hogy bocsássák el Aiguillon herceget, és azon dolgozott, hogy hívják vissza a korábbi külügyminisztert, Choiseult, aki Marie Antoinette ősi vetélytársnőjének, Madame Dubarrynak a cselszövése folytán volt kénytelen feladni a hivatalát, hamarosan elegendő anyagot szállított egy konfliktushoz a versailles-i udvar osztrákellenes pártjának.
- 76 Idézi Fussenegger, i. m. 47. o.
- 77 A levél eredeti, francia szövege: *Caro viso, je vous suis infiniment obligée pour votre attention de m'écrire de vos nouvelles, car j'étois en peine comme une pauvre chienne; aimez moi un peu et me pardonnez, si je ne vous respons pas assez, mais c'est 10 heure et Herbeville attende pour ma lettre, adieu mausl, je vous embrasse de tout mon coeur, ménagez vous bien, adieu.*
- 78 A levél eredeti nyelve német.
- 79 Idézi Gerhard Stenzel: Niederösterreich. Geschichte und Kultur in Bildern und Dokumenten. Salzburg 1982. 226. o.
- 80 Idézi Fussenegger, i. m. 193. o.
- 81 Lásd még Friedrich Weissensteiner, i. m. 2004. 12. és 14. o.
- 82 Idézi Iby und Koller, i. m. 86. o.
- 83 Uo. 162. o.
- 84 Így Mária Terézia, aki 1757 júniusában abból az alkalomból, hogy Kaunitz kancellár közvetítésével a franciák kiségtették szorult pénzügyi helyzetéből, bevallja Kaunitz-nak, hogy egyáltalán nem ért a pénzügyekhez, ebben a vonatkozásban most már bátran támaszkodhatott a férjére.
- 85 A számozás arra utal, hogy ő az első Ferenc nevű a Szent Német-római Birodalom császárai sorában. Ezért könnyen összetéveszthető az unokájával, aki a történelemkönyvekben szintén I. Ferenc császár néven szerepel, de ő nem német-

római császár volt, hanem Ausztria császára. 1792-től 1806-ig azonban II. Ferenc néven ő volt a Német-római Birodalom utolsó császára is, aki azonban a birodalmi eszme megszűnése után az 1804-ben kikiáltott Osztrák Császárság első uralkodója lett.

- 86 A levél eredeti nyelve német.
- 87 A gobelinek Parisz ítéletét, szép Heléna elrablását, Nagy Sándor és Rhóxané egybekelését ábrázolják, valamint a nász istenének, Hümenaiosznak és a szerelem istenének, Cupidónak a nászát Pszükhével és Venusszal, továbbá nimfák és szatírok táncát.
- 88 Az újság a leírt ceremónián az egyházi esküvőt értette, amelyet Kelemen szász herceg, Freising és Regensburg püspöke, Augsburg koadjutora a schlosshofi kastélykápolnában celebrált. A kápolna oltárképét Francesco Solimeno, a freskóit Carlo Innocenzo Carlone festette, stukkódíszait Santino Bussi készítette, s ezek együttesen kellően reprezentatív keretet adtak az esküvőnek.
- 89 Idézi Fussenegger, i. m. 240. o.
- 90 Sylvia Wurm: Die Ehen Josephs II. In: Kat. Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. (NÖ. Landesausstellung im Stift Melk), Wien 1980. 37. o.
- 91 Mária Terézia II. (Nagy) Frigyes porosz királyról beszél.
- 92 II. József húga, Mária Erzsébet főhercegnő (1743–1808).
- 93 A levél eredeti nyelve német.
- 94 Az esküvőt *per procuracionem* már 1768. április 7-én megtartották a bécsi Ágoston-rendiek templomában.
- 95 Mária Terézia itt XV. Lajosra céloz (1710–1774), aki Marie Antoinette férjének, XVI. Lajosnak a nagyapja volt, az apja, Lajos Ferdinánd már 1765-ben meghalt.
- 96 Mária Amália főhercegnő 1746. február 26-án született Bécsben, és Mária Terézia hatodik leánygyermeké volt.
- 97 Johann Wolfgang Goethe *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit* című önéletrajzi visszaemlékezéseit 1808 és 1831

- között írta, életének 1749-től 1775-ig tartó időszakáról. (Magyarul: Életemből. Költészet és valóság. Budapest, 1982. 172–173. o. Ford. Szöllősy Klára.)
- 98 Rüdiger Wurth, i. m. 90. o. skk.
- 99 Alfred von Arneth: Maria Theresia und Joseph. Ihre Correspondenz..., Bd. 1., Wien 1867. 19. o. skk., idézi Rüdiger Wurth, i. m. 90. o.
- 100 Johann Joseph Fürst Khevenhüller-Metsch: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller-Metsch. Wien 1907. 26. o.
- 101 Wiener Zeitung, 1780. június 14.
- 102 A levél eredeti nyelve német.
- 103 Johann Edler von Kurzböck: Neueste Beschreibung aller Merkwürdigkeiten Wiens. 1779. Idézi Elfriede Iby, i. m.
- 104 Mária Terézia már március 25-én egy másik, Mária Krisztinahoz intézett levelében ír a firenzei tartózkodásáról, és megemlíti, hogy majd továbbutazik Nápolyba, Rómán át, ahol meglátogatja Mária Krisztina fivérét, Lipótot és annak családját. Ugyanebben a levelében megint említést tesz róla, hogy mennyire fárasztó számára az utazás: „*Utazásom során a legjobban attól félek, hogy Triesztben hőség lesz, ami nagyon próbára tesz.*” Az utalás a négy templomra valószínűleg Rómának arra a négy legfontosabb templomára vonatkozik, amelyek a Rómába elzarándokolók célpontjai: a Szent Péter-bazilika, a Lateráni bazilika, a Santa Maria Maggiore és a Falakon kívüli Szent Pál-bazilika (San Paolo fuori le mura).
- 105 Toscana nagyhercegéről, a későbbi II. Lipót császárról és a családjáról van szó.
- 106 A levél eredeti nyelve német.
- 107 Mária Jozefa főhercegnőt Ferdinánd nápoly-szicíliai királyhoz akarták férjhez adni, azonban a tervezett esküvő előtt röviddel, 1767. október 15-én meghalt himlőben. A Wienerisches Diarium 1767. október 17-ei számában az alábbiakat írja: „*Könnyen elképzelhető, mily nagyon elgondolkodtatóak*

- az ily gyorsan forgandó események, mily nagy a cs. k. udvar szomorúsága és az egész város bánata egy testileg-lelkileg szertette méltó hercegisasszony korai elvesztése miatt, amikor mint királyi menyasszonynak éppen küszöbön állt az esküvője.*”
- 108 A levél eredeti nyelve német.
- 109 Hannes Etzlstorfer: Küchenkunst und Tafelkultur. Kulinarische Zeugnisse aus der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien 2006. 240. o. skk.
- 110 Wiener Zeitung, 1766. október 8.
- 111 Philippus Franciscus Florinus: Oeconomus prudens et legalis, oder allg. kluger und rechts-verständiger Hausvater bestehend in neun Bücher. Mit Kupfern. Von Philippus Franciscus Florinus (pseud.), 3 Bände, Nürnberg, Christoph Riegels Wittib 1751.
- 112 Karoline Pichler, i. m.
- 113 Pál nagyherceg és felesége, Mária.
- 114 Elisabeth Großegger: Theater, Feste und Feiern zur Zeit Maria Theresias 1742–1776. Nach den Tagebucheintragungen des Fürsten Johann Khevenhüller-Metsch, Obersthofmeister der Kaiserin. Österreichische Akademie der Wissenschaften – philosophisch-historische Klasse Sitzungsberichte, 476. Bd. (= Veröffentlichungen des Instituts für Publikumsforschung), Wien 1987. 241. o.; vö. Ursula Simek: Das Berufstheater in Innsbruck im 18. Jahrhundert. Theater im Zeichen der Aufklärung in Tirol (Kommission für Theatergeschichte Österreichs der Österreichischen Akademie der Wissenschaften – Theatergeschichte Österreichs: Bd. II/Tirol), Wien 1992. 137. o.
- 115 Johann Adolph Hasse (1699–1783), akit „Il Sassonénak” is neveztek, Porporas és Alessandro Scarlatti tanítványa volt. Hasse, aki a nápolyi iskola képviselője volt, a szász fejedelmi udvar karmestereként működött, és 1761-től 1763-ig szoros kapcsolatot tartott fenn a bécsi udvarral. II. Frigyes Ágost választófejedelem 1763-ban bekövetkezett halála után Bécsbe ment, és ott is maradt 1773-ig.

- 116 Eredeti nyelve német.
- 117 A szövegben eredetileg franciául: le principal établissement.
- 118 A szövegben eredetileg a franciául: fermeté.
- 119 A szövegben eredetileg franciául: débouché.
- 120 Idézi Kat. Maria Theresia und ihre Zeit, Ausstellung zur 200. Wiederkehr des Todestages im Schloss Schönbrunn. Salzburg-Wien 1980. 379. o.
- 121 Különösen a császári család tagjainak születés- vagy névnapja alkalmából álltak már a legfiatalabbak is színpadra. Így apjuk, I. Ferenc császár 1747. december 7-én megtartott születésnapjára ünnepségén egy francia vígjátékot adtak elő. Az előadást az egyik Trautson hercegnő szervezte meg. Az előadáson József, Mária Anna és Mária Krisztina lépett fel. Khevenhüller nemcsak azt a megjegyzést tette az egészről, hogy Józsefnek a lassú beszéde és érthetetlen kiejtése miatt problémái voltak a francia nyelvű szerepével, hanem azt is, hogy voltak, akik bíralták a korábbi fellépését, mert az „elvette a kedvet a komoly feladatoktól, és veszélyesen erőltette a természetes jókedvre való hajlandóságot”. (Vö. Elisabeth Großegger, i. m. 68. o. skk.)
- 122 Eredeti nyelve német.
- 123 Lásd a témához Ursula Simek, i. m. 89. o.
- 124 Idézi Kat. Maria Theresia und ihre Zeit, i. m. 384. o.
- 125 A levél eredeti nyelve német.
- 126 Elisabeth Großegger, i. m. 22. o.
- 127 Haydn híres B-dúr *Theresienmesse*-je (Hob. XXII:12) ezzel szemben, amelyet csak 1799-ben írt, Mária Terézia unokájának, II. Ferenc császárnak feleségéről, Mária Terézia nápoly-szicíliai királyi hercegnőről (1772-1807) kapta a nevét, aki egyúttal II. Ferenc unokahúga is volt.
- 128 Idézi Gerda Mraz, Gottfried Mraz und Gerald Schlag, Kat. Joseph Haydn in seiner Zeit. Ausstellung der Burgenländischen Landesregierung auf Schloss Esterházy, Eisenstadt. Hornstein 1982. 22. o.

- 129 Idézi Herbert Lachmayer: Eine „Wissensoper“ für Mozart. In: Kat. Mozart. Experiment Aufklärung im Wien des ausgehenden 18. Jahrhunderts. (Ausstellung des Da Ponte Instituts in der Albertina Wien.) Ostfildern 2006. 35. o. skk.
- 130 Vö. Herbert Lachmayer, i. m. 35-51. o.
- 131 *A L'île de Merlin, ou Le monde renversé* (Merlin szigete, avagy A felfordult világ) című operát, amelynek szöveggönyvét Louis Anseaume írta Alain René Lesage és D'Orneval nyomán (*Le monde renversé*), 1758. október 3-án mutatták be Schönbrunnban. A következő Gluck-bemutató szintén Schönbrunnban volt 1765. január 24-én, az *Il Parnasso confuso*, Pietro Metastasio librettója nyomán.
- 132 A laxenburgi kastélyban volt a *La danza* (libretto Pietro Metastasio) című opera ősbemutatója 1755. május 5-én, 1759. május 28-án pedig a *Le diable à quatre, ou La double métamorphose*, melynek librettóját Michel Jean Sedaine és Pierre Baurans írta Charles Coffey *The Devil to pay* című darabja nyomán.
- 133 A *Le Cinesi* című operának (librettóját Metastasio írta) az ősbemutatója volt a marchfeldi kastély udvarán (Marchfeldschloss Hof - vagyis: Schlosshof) 1754. szeptember 24-én egy nagyszabású őszi ünnepségsorozat keretein belül. Erre a látványos, négy napon át tartó, vadászattal összekötött ünnepségsorozatra elsősorban azért hívta meg a császári családot Joseph Friedrich von Sachsen-Hildburghausen herceg tábornok, mert szerette volna eladni a marchfeldi kastélyt a császárnak. Ferenc István és Mária Terézia kíséretükkel együtt már 1754. szeptember 23-án megérkeztek Schlosshofba. A középpontban azonban nem az elsőrangú vacsorák, a kitűnő színházi előadások és egy kötelező - ezúttal állatjelmezbe öltözött táncosok által előadott - balett és nem is a zene állt, hanem a vadászat.
- 134 Az operának a francia nagyopera hagyományait folytató hosszabb változatát 1774. október 2-án mutatták be Párizsban.

- 135 Mára Terézia ezen (1736.) február 12-ét, házassági évfordulójának napját értette, amelyet más leveleiben is úgy említ, mint élete legboldogabb napját.
- 136 A császárné itt apjáról, VI. Károly császárról beszél. VI. Károly 1740. október 20-án halt meg a Favorita-kastélyban.
- 137 A levél eredeti nyelve német.
- 138 Elisabeth Großegger, i. m. 180. o.
- 139 Uo. 86. o.
- 140 Wiener Zeitung, 1740. január 30.
- 141 A helyén ma a Hotel Ambassador áll.
- 142 A császárné még ezeken a maszkabálokon sem volt képes sokszor már nevetséges erényességét félretenni, mint például akkor, amikor az egyik álarcosról megjegyezte: „*tapintatlanságnak tartom, hogy az egyik lovag szarvakat viselt a parókáján, hozzá kakasjelmezt...*” (Idézi Fußenegger, i. m. 229. o.)
- 143 Elisabeth Großegger, i. m. 28. o. skk.
- 144 Vö. Gerda Mraz und Gerald Schlag (Red.), Kat. Maria Theresia als Königin von Ungarn. Burgenländische Landesausstellung auf Schloss Halbturn. Eisenstadt 1980. 193. o.
- 145 Lásd ehhez Dorit Köhler: Die Paramentenstiftungen der Kaiserin Maria Theresia von Österreich. Münster 1998.
- 146 Kétkerekű, könnyű kocs. Németül: Birutsche vagy Barutsche, bécsi dialektusban Pierutsch.
- 147 Biribi vagy cavagnole régi francia szerencsejáték. A játékos felteszi a tétjét egy táblára, amelyen 1-től 70-ig vannak a számok. Aki a bankot adja, az egy zacskóból húzza ki a számokat. Aki a kihúzott számot tette, az a hatvannégyszeresét nyeri a tétének, a többi tét a bankot adóé lesz. A francia hadseregben volt egy szólás: „elküldeni valakit biribire”, ami azt jelentette, hogy az illetőt áthelyezték Algériába, a büntetőszázadba. Ma már ritkán használt megfelelője a szerencsekerék, amelyet például a Hadik kávéházban játszott egy-egy asztaltársaság.
- 148 A XVIII-XIX. században volt kedvelt kártyajáték magasabb körökben. Két csomag ötvenkét lapos francia kártyával

- játsszák, a játékosok száma korlátlan. A játék célja a tetszés szerinti lapokra elhelyezett tétekkel nyereséghez jutni.
- 149 A levél eredeti nyelve német.
- 150 Lásd Hannes Etzlstorfer und István Hajni: Habsburg. Die schönsten Residenzen. Wien 2007. 140. o.
- 151 Nicolaus Pacassi (Pacassy) báró, udvari építész.
- 152 Constanin Johann Walter építész.
- 153 Schuller írnok volt.
- 154 A feljegyzés eredeti nyelve német.
- 155 Mária Anna, fürstenbergi hercegnő.
- 156 Idézi Elfriede Iby und Alexander Koller, i. m. 84. o.
- 157 A ruhának ezt a részét a legjelentősebb francia rokokó festőről, Antoine Watteau-ról (1684-1721) nevezték el. Festményein az ábrázolt alakok öltözkéhez többnyire pásztorjátékokból, gáláns ünnepségek és falusi multságok viseleteiből, valamint színészek jelmezeiből merítette az ötletet. Ezzel a későbbiekben nagy hatást gyakorolt a divatra: így már a saját korában is megjelentek a frizurák Watteau módra, amelyekhez aztán teljes öltözetek, főkötők, negligés, vagyis elegáns otthoni öltözetek à la Watteau társultak.
- 158 Marie Antoinette mint a modern szellem élharcosa vetette meg az alapjait annak a szemléletnek, hogy az egyszerű falusi élet és a gáláns pásztoridillek az agyonszabályozott, csillogó-villogó világgal szembeni ellentétet képviselik. Először a nyári palotája, Kis Trianon kötetlen, laza szellemiségében, majd 1783 és 1788 között a versailles-i kastély parkjában felépített, idealizált falucskában (Hameau de la Reine) látta megvalósulni ezt az eszméjét.
- 159 Trousseau (francia): hozomány.
- 160 Idézi Gertrud Fussenegger, i. m. 199. o. skk.
- 161 Ezüsttel átszótt anyagból készült ruha.
- 162 Paróka.
- 163 Loknik.
- 164 Idézi Elisabeth Großegger, i. m. 8. o. skk.

- 165 Katalin Földi-Dózsa, Kat. Die Frauen der Habsburger. Ausstellung des Marchfelder Schlösservereins in Schlosshof und Niederweiden. Gänserndorf 1995. 96. o.
- 166 Hans W. Kern: Die Technik der Haararbeiten und ihre Verwendung. Zopf, Tressen, Locken, Transformation, Perücke, Toupet, Tamburieren, Fontage, Chignon. Mannheim 2004. 180. o.
- 167 Konty.
- 168 Carl Joseph von Pichler, Mária Terézia titkára.
- 169 Cornelius von Neny báró, államtanácsos és Mária Terézia titkára.
- 170 Karl Adam von Breuner gróf, a Legfelsőbb Ügyészség elnökhelyettese.
- 171 Samuel von Bruckenthal báró, kancellár, Erdély kormányzója.
- 172 Rudolf von Chotek gróf, kamarai elnök.
- 173 Esterházy Ferenc gróf, főkancellár, tárnokmester.
- 174 Friedrich Karl von Hatzfeld gróf, főkancellár.
- 175 Ludwig von Zinzendorf gróf, az udvari számvevőség elnöke.
- 176 Franz von Koller gróf, kormányiszéki elnök Illíriában.
- 177 Johann Adam von Posch, udvari tanácsos.
- 178 Idézi Ann Tizia Leitich, i. m. 486. o.
- 179 Hannes Etlstorfer, i. m. 2006. 46. o.
- 180 A levél eredeti nyelve német.
- 181 Az oltás alapja az intakt himlővírus, és az oltás Mária Terézia korában a Török Birodalomban már létezett. Lady Montagu (1689–1762) hozta el először Európába is, itt azonban még eléggé kockázatos megelőzésnek számított. Csak 1770-től használták az oltást német földön és Angliában, többek között Peter Plett (1791) állított elő oltóanyagot a tehénhimlőből. Az oltás történetében döntő fordulatot jelentett az a megfigyelés, hogy tehénhimlővel megfertőzött fejőnők már nem kapták meg az igazi himlőt.
- 182 Kórokozója a *Poxvirus variolae* vírus.
- 183 Mária Antónia (a szász választófejedelem felesége) lányai.

- 184 Izabelláról, II. József első feleségéről van szó, aki 1763. november 27-én halt meg.
- 185 Mária Erzsébet főhercegnő.
- 186 Manfred Vasold: Pest, Not und schwere Plagen. Seuchen und Epidemien vom Mittelalter bis heute. Augsburg 1999. 203. o.
- 187 Wiener Zeitung, 1767. június 3.
- 188 Alfred von Arneth, Briefe Maria Theresias. Bd. 4. Wien 1881. 108. o. és Christian Witt-Döring: Die Möbelkunst am Hofe Maria Theresias 1740–1780. (Diss.) Wien 1978. 120. o.
- 189 Mária Krisztina főhercegnő 1767. május 15-én leánygyermeknek adott életet, aki a keresztségben a Krisztina nevet kapta, de születése után egy nappal meghalt. E miatt a nehéz szülés miatt nem lehetett Mária Krisztinának a későbbiekben gyermeke.
- 190 Wiener Zeitung, 1767. június 13. „Mivel időközben a lábadozónál, ahogy a tapasztalat mutatja, ha túl sok kelés volt rajta, különböző váratlan dolgok történhetnek, furcsamód a szemben, mint az Őfelsége a császárné és királynő szemében vörös folt gyanánt észlelhető is volt, így Őfelségénél megelőzhetőek voltak a következmények, egy érvágást hasznosnak és tanácsosnak találtak, és tegnap meg is történt. Igen jó hatással volt.”
- 191 A levél eredeti nyelve német.
- 192 A levél eredeti nyelve német.
- 193 Lásd ehhez Ann Tizia Leitich, i. m. 454. o.
- 194 Mária Terézia ebben a francia nyelvű levélben egyetlen német szót használ, a „Gewäscht”, aminek jelentése: üres/buta beszéd/fecsegés.
- 195 Wiener Zeitung 1740. október 26.
- 196 Andrea Mathis: „Tu felix Austria nube” aus theaterwissenschaftlicher Sicht. Theatrale Festveranstaltungen anlässlich der Hochzeiten Maria Theresias und ihrer Kinder. (Diss. phil.) Wien 1981. 160. o.
- 197 Elisabeth Großegger, i. m. 236. o.
- 198 Mária Terézia nem nagyon lelkesedett ezekért a szobákért,

- mert nagyon felhallatszott az utcai zaj, és déli fekvésük miatt melegek is voltak, ezért átengedte őket II. Józsefnek, ő maga pedig átköltözött az északkeleti traktus hűvösebb, csendesebb termeibe.
- 199 Ursula Simek, i. m. 135. o.
 - 200 Idézi Ann Tizia Leitich, i. m. 402. o.
 - 201 Goldoni (Velence, 1707 – Párizs, 1793) háromfelvonásos vígjátékát először a velencei karneválon adták elő 1752-ben.
 - 202 Gasparo Angiolini, igazi nevén Domenico Maria Angiolo Gasparini (Firenze, 1731 – Milánó, 1803) elsősorban mint táncos, koreográfus és teoretikus ismert.
 - 203 Idézi Elisabeth Großegger, i. m. 243. o. skk.
 - 204 Más források szívrohamról beszélnek. A császár holttestének felboncolásakor a jelenlévő Khevenhüller-Metsch herceg rövid időre még az eszméletét is elvesztette.
 - 205 Wiener Zeitung, 1765. augusztus 31.
 - 206 Mária Terézia 1751-ben született lánya 1767. október 15-én követte apját a halálba.
 - 207 Sophie Amalie Enzenberg grófné, szül. Schrack bárónő (1707–1788) Ignaz Cassian Enzenberg grófnak, Tirol kormányzójának a felesége. 1745-től volt a császárné udvarhölgye. Maga Mária Terézia szorgalmazta a házasságot Enzenberg gróffal.
 - 208 A férje 1765. augusztus 18-án bekövetkezett halála óta eltelt három hónapról van szó.
 - 209 Thomas Karl: Pietas Austriaca. In: Kat. Prinz Eugen und das barocke Österreich. (Kat. Der NÖ. Landesausstellung in Schlosshof und Niederweiden), Wien 1986. 255. o. skk. Lásd még Anna Coreth: Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich. Wien 1959.
 - 210 Adam Wandruschka: Maria Theresia. In: Walter Pollak (Hrsg.): Tausend Jahre Österreich. Eine biographische Chronik. Bd. 1., 2. Auflage, Wien-München 1975. 293. o.
 - 211 A levél eredeti nyelve német.

- 212 Mária Terézia számára a hit karitatív oldala nem csak a gyermekei nevelésében kapott nagy szerepet. A nagy katasztrofák, mint például az 1768. február 27-ei bécsi árvíz idején is megmutatta ez irányú elkötelezettségét: „A legfontosabb, hogy az embereket azonnal ellássák liszttel. Mayer itt úgy segíthet, hogy tető alá viszi az embereket, különben ebben a hidegben mindenki megbetegszik. Ilyen esetekben az uraságok házaiba, sőt a kastélyokba is mindenkit be kell engedni.” (Leirat Posch udvari tanácsosnak 1768. március 5-én. A leirat eredeti nyelve német.)
- 213 Lotharingiai Károly herceg.
- 214 Miksa főherceg.
- 215 Lásd ehhez Friedrich Weissensteiner, i. m. 1994. 33. o. skk.
- 216 Simon (Samuel)-Auguste Tissot (1728–1797) lausanne-i orvos a felvilágosodás legnagyobb orvosai közé tartozott. A racionalitáson alapuló orvostudomány atyja, aki ennek következtében állhatatos harcot folytatott a sarlatánok ellen. Népszerű orvosi könyve, az *Avis au peuple sur sa santé* (Magyarul: A néphez való tudósítás, miképpen kellyen a maga egészségére vigyázni. 1772. Ford. Marikovszky Márton.) Svájc határain kívül is ismert lett. A higiénia, a dietetika és a megelőzésre vonatkozó intézkedések egész sorát tartalmazza, valamint tanácsokat az öngyógyításra a távoli, félreeső helyeken lakók számára. Elsősorban azonban *Die Onanie oder Abhandlung über die Krankheiten die von der Selbstbefleckung herrühren* (Onanizmus avagy Tanulmány a maszturbáció okozta betegségekről) című munkája váltotta ki a legnagyobb vitákat, amelyben orvosi intézkedéseket és diétát javasol az onanizálás ellen.
- 217 Albrecht von Haller (1708–1777) orvos és költő. II. József 1774. július 17-én találkozott vele Bernben. Haller egyformán lett ismert mint természettudós, anatómus, orvos és költő. Halála után II. József császár megvásárolta a könyvtárát, és a paviai egyetemnek adományozta. Lásd még Anton Ziegler, i. m.

- 218 Ferdinánd személyiségéhez lásd még Weissensteiner, i. m. 2004.
- 219 Az 1782-es kibővített rendeletben a zsidóknak is nagyobb szabadságot biztosított a vallásgyakorlásban. A zsidók még Mária Terézia uralkodása alatt is represszáliáknak voltak kitéve. A császárné kíméletlenül járt el például a prágai zsidósággal, azt állítván róluk, hogy „nem ismer az államra nézve nagyobb veszedelmet, mint ezt a népséget”. Így 1745-ben parancsba adta, hogy minden zsidónak el kell hagynia Prágát. A zsidók csak 1784-ben térhettek vissza a városba, II. József uralkodása alatt.
- 220 Martino Altomonte 1735-ben a bécsi Szent István-dóm számára is festett egy oltárképet Szent Januariusról. Ehhez lásd Hannes Etlstorfer (Hrsg.): Martino und Bartolomeo Altomonte. Ölskizzen und kleine Gemälde aus österreichischen Sammlungen. (Katalogbuch zur Ausstellung im Salzburger Barockmuseum), Salzburg 2002. 16. o. skk.
- 221 Ferdinánd király és felesége, Karolina királyné.
- 222 Idézi Friedrich Walter: Maria Theresia. Kaiserin von Deutschland. Briefe und Aktenstücke in Auswahl. Darmstadt 1968. 520. o. 462. levél.
- 223 Friedrich Walter, i. m. 520. o. 463. levél.
- 224 Az Arcièren-testőrség a császár egyik legelőkelőbb testőrsége volt, csupa főhadnagyból és kapitányból állt, míg a magyar testőrségben csak hadnagyok voltak.
- 225 Friedrich Heer: Der König und die Kaiserin. Friedrich und Maria Theresia, ein deutscher Konflikt. München 1981. 239. o.
- 226 A vers eredeti nyelve francia.

Válogatott szakirodalom

- Arneth, Alfred von: Geschichte Maria Theresias, 10 Bände, Wien 1863-1879. (Nachdruck Biblio-Verlag Osnabrück 1971)
- Arneth, Alfred von (Hrsg.): Maria Theresia und Marie Antoinette. Ihr Briefwechsel. Leipzig 1866.
- Bermann, Moriz: Maria Theresia und Kaiser Joseph II. in ihrem Leben und Wirken. Wien 1881.
- Boekhoff, Hermann, Joop, Gerhard und Winzer, Fritz: Paläste Schlösser Residenzen. Zentren europäischer Geschichte. Braunschweig 1971.
- Christoph, Paul (Hrsg.): Maria Theresia und Marie Antoinette. Ihr geheimer Briefwechsel. Wien 1952.
- Conte Corti, Egon Caesar: Ich, eine Tochter Maria Theresias. Ein Lebensbild der Königin Marie Karoline von Neapel. München 1950.
- Conte Corti, Egon Caesar: Maria Theresia. Ein Lebensbild in Anekdoten. Wien-Köln 1980.
- Coreth, Anna: Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich. Wien 1959.
- Etlstorfer, Hannes (Hrsg.): Armut (Katalog zur 298. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien) Wien 2002.
- Etlstorfer, Hannes (Hrsg.): Martino und Bartolomeo Altomonte. Ölskizzen und kleine Gemälde aus österreichischen Sammlungen (Katalogbuch zur Ausstellung im Salzburger Barockmuseum). Salzburg 2002.
- Etlstorfer, Hannes: Küchenkunst und Tafelkultur. Kulinarische Zeugnisse aus der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien 2006.
- Etlstorfer, Hannes und Hajni, István: Habsburg. Die schönsten Residenzen. Wien 2007.

- Florinus, Philippus Franciscus: *Oeconomus prudens et legalis*, oder allg. kluger und rechts-verständiger Hausvater bestehend in neun Bücher. Mit Kupfern. Von Philippus Franciscus Florinus (pseud.), 3 Bände, Nürnberg, Christoph Riegels Wittib 1751.
- Földi-Dózsa Katalin: *Die Frauen der Habsburger. Ausstellung des Marchfelder Schlösservereins in Schlosshof und Niederweiden. Katalógus. Gänserndorf 1995.*
- Fred, W. W. (Hrsg. Pseudonym, eigentlich Alfred Wechsler): *Briefe der Kaiserin Maria Theresia. Ausgewählt, herausgegeben und eingeleitet von W. Fred. In deutscher Übertragung von Hedwig Kubin. 2 Bände. München 1914.*
- Fussenegger, Gertrud: *Maria Theresia. Wien-München-Zürich-Innsbruck 1980.*
- Großegger, Elisabeth: *Theater, Feste und Feiern zur Zeit Maria Theresias 1742-1776. Nach den Tagebucheintragungen des Fürsten Johann Khevenhüller-Metsch, Obersthofmeister der Kaiserin. Österreichische Akademie der Wissenschaften - philosophisch-historische Klasse Sitzungsberichte, 476. Bd. (= Veröffentlichungen des Instituts für Publikumsforschung), Wien 1987.*
- Hamann, Brigitte: *Ein Herz und viele Kronen. Das Leben der Kaiserin Maria Theresia. Wien 2004.*
- Hampel, Lucie: *200 Jahre Mode in Wien. In: Kat. 200 Jahre Mode in Wien. Aus den Modesammlungen des Historischen Museums der Stadt Wien. Wien 1976.*
- Heer, Friedrich: *Der König und die Kaiserin. Friedrich und Maria Theresia, ein deutscher Konflikt. München 1981.*
- Herre, Franz: *Maria Theresia. Die große Habsburgerin. München 3. Auflage 2004. (Magyarul: Mária Terézia. Budapest, 2001. Ford. Kajtár Mária.)*
- Hill Burton, John: *Life and Correspondence of David Hume. Edinburgh 1846.*
- Iby, Elfriede und Koller, Alexander: *Schönbrunn. Wien 2000.*

- Jessen, Hans: *Friedrich der Große und Maria Theresia in Augenzeugenberichten. Berlin 1968.*
- Karl, Thomas: *Pietas Austriaca. In: Kat. Prinz Eugen und das barocke Österreich. (Kat. Der NÖ. Landesausstellung in Schlosshof und Niederweiden.) Wien 1986.*
- Kat. *Maria Theresia und ihre Zeit, Ausstellung zur 200. Wiederkehr des Todestages im Schloss Schönbrunn. Salzburg-Wien 1980.*
- Kern, Hans W.: *Die Technik der Haararbeiten und ihre Verwendung. Zopf, Tressen, Locken, Transformation, Perücke, Toupet, Tamburieren, Fontage, Chignon. Mannheim 2004.*
- Khevenhüller-Metsch, Fürst Johann Joseph: *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller-Metsch. Wien 1907.*
- Koschatzky, Walter: *Giacomo Conte Durazzo 1717-1749. (Kat. Der Graphischen Sammlung Albertina.) Wien 1976.*
- Köhler, Dorit: *Die Paramentenstiftungen der Kaiserin Maria Theresia von Österreich. Münster 1998.*
- Kurzböck, Johann Edler von: *Neueste Beschreibung aller Merkwürdigkeiten Wiens. 1779.*
- Kutschera, Rolf: *Maria Theresia und ihre Kaisersöhne. München 1999.*
- Lachmayer, Herbert: *Eine „Wissensoper“ für Mozart. In: Kat. Mozart. Experiment Aufklärung im Wien des ausgehenden 18. Jahrhunderts. (Ausstellung des Da Ponte Instituts in der Albertina Wien.) Ostfildern 2006.*
- Lehr, Rudolf: *LandesChronik Oberösterreich. Wien-München 2000.*
- Leitich, Ann Tizia: *Augustissima: Maria Theresia - Leben und Werk. Zürich-Leipzig-Wien 1954.*
- Leitner, Thea: *Habsburgs vergessene Kinder. Wien 1989. (Magyarul: A Habsburgok elfelejtett gyermekei. Budapest, 1994. Ford. Gergely Erzsébet.)*
- Mathis, Andrea: *„Tu felix Austria nube“ aus theaterwissenschaft-*

- licher Sicht. Theatrale Festveranstaltungen anlässlich der Hochzeiten Maria Theresias und ihrer Kinder. (Diss. phil.) Wien 1981.
- Mc Guigan, Dorothy Gies: Familie Habsburg. 1273 bis 1918. Wien 1967.
- Mraz, Gerda und Schlag, Gerald (Red.): Kat. Maria Theresia als Königin von Ungarn. Burgenländische Landesausstellung auf Schloss Halbturn. Eisenstadt 1980.
- Mraz, Gerda, Mraz, Gottfried und Schlag, Gerald: Kat. Joseph Haydn in seiner Zeit. Ausstellung der Burgenländischen Landesregierung auf Schloss Esterházy, Eisenstadt. Hornstein 1982.
- Oesterreichs Hort. Geschichts- und Kulturbilder aus den habsburgischen Erbländern. Eine Festgabe an das österreichische Volk zur Jubelfeier des Kaisers Franz Joseph I., Bd. 1., Wien 1910.
- Pasetti, Marius und Straß, Susanne: Hofetikette und Hofzeremoniell im Absolutismus unter besonderer Berücksichtigung des Wiener Hofes. Schloss Schönbrunn - Lernbehelf für Guides. Bd. 2. Wien 1994.
- Pichler, Karoline, szül. Greiner: Denkwürdigkeiten aus meinem Leben. Wien 1844.
- Rieder, Heinz: Maria Theresia. Schicksalsstunde Habsburgs. Gernsbach 1996.
- Rohr, Julius Bernhard von: Einleitung zur Ceremoniel-Wissenschaft Der großen Herren. Berlin 1733.
- Rothe, Carl (Hrsg.): Die Mutter und die Kaiserin. Briefe der Maria Theresia an ihre Kinder und Vertrauten. Berlin 1940.
- Rothe, Carl: Ein Herz blieb standhaft. Briefe der Maria Theresia. Hrsg. und aus dem Französischen übertragen von Carl Rothe. 8. Aufl., Stuttgart 1954.
- Rothe, Carl: Maria Theresia. Briefe der Maria Theresia an ihre Kinder und Vertrauten. Aus dem Französischen übertragen und hrsgg. von Carl Rothe. Wien-München 1968.

- Schimmer, Karl August: Wien seit sechs Jahrhunderten. Eine chronologische Reihenfolge von Tatsachen, Begebenheiten und Vorfällen in Wien von 1200 bis auf die neuere Zeit. Wien 1847.
- Schultes, Lothar: Mozart in Linz. Katalog zur Ausstellung im Schloßmuseum Linz. Linz 1991.
- Simek, Ursula: Das Berufstheater in Innsbruck im 18. Jahrhundert. Theater im Zeichen der Aufklärung in Tirol. (Kommission für Theatergeschichte Österreichs der Österreichischen Akademie der Wissenschaften - Theatergeschichte Österreichs: Bd. II/Tirol), Wien 1992.
- Stenzel, Gerhard: Niederösterreich. Geschichte und Kultur in Bildern und Dokumenten. Salzburg 1982.
- Stöckelle, Angela: Über Geburten und Taufen der Habsburger am Kaiserhof in Wien von Leopold I. bis Maria Theresia (Diss.), Wien 1971.
- Walter, Friedrich: Männer um Maria Theresia. Wien 1951.
- Walter, Friedrich: Maria Theresia. Briefe und Aktenstücke in Auswahl. Französischer Originaltext übersetzt von Friedrich Walter. Darmstadt (wissenschaftliche Buchgemeinschaft) 1968.
- Wandruschka, Adam: Maria Theresia. In: Walter Pollak (Hrsg.): Tausend Jahre Österreich. Eine biographische Chronik. Bd. 1., 2. Auflage, Wien-München 1975.
- Wandruschka, Adam: Maria Theresia. Die große Kaiserin. Göttingen 1980.
- Weissensteiner, Friedrich: Die Töchter Maria Theresias. Wien 1994. (Magyarul: Mária Terézia leányai. Budapest, 1995. Ford. Szántó Judit.)
- Weissensteiner, Friedrich: Die Söhne Maria Theresias. Wien 2004.
- Witt-Döring, Christian: Die Möbelkunst am Hofe Maria Theresias 1740-1780. (Diss.) Wien 1978.
- Wurm, Sylvia: Die Ehen Josephs II. In: Kat. Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. (NÖ. Landesausstellung im Stift Melk), Wien 1980.

Wurth, Rüdiger (Red.): Kat. 2000 Jahre Post. Vom cursus publicus zum Satelliten. Ausstellung auf Schloss Halbturn, Hornstein 1985.

Ziegler, Anton: Gallerie aus der Österreichischen Vaterlandsgeschichte in Bildlicher Darstellung. Wien 1838.

Válogatás magyar szerzők Mária Teréziáról írt műveiből

Barta János, ifj.: Mária Terézia. A meg nem értett királynő. Budapest 1988.

Kamenszkij, Alekszandr - Niederhauser Emil: Nagy Katalin - Mária Terézia. Budapest 2000.

Marczali Henrik: Mária Terézia 1717-1780. Budapest 1891 (reprint 1987).

Németh Andor: Mária Terézia. Budapest 1996.

Niederhauser Emil: Mária Terézia élete és kora. Budapest 2000, 2004.

Képek jegyzéke

8. o.: Mária Terézia Szent István koronájával. In: Oesterreichs Hort. Geschichts- und Kulturbilder aus den habsburgischen Erbländern. Eine Festgabe an das österreichische Volk zur Jubelfeier des Kaisers Franz Joseph I. Wien 1910.
14. o.: Mária Terézia német-római császárné, magyar és cseh királynő, osztrák főhercegnő. Rézkarc Martin van Meytens (1695-1770) festménye után. In: Emanuel Müller-Baden: Bibliothek des allgemeinen und praktischen Wissens, Bd. 5. Berlin-Leipzig-Wien-Stuttgart 1905.
15. o.: VI. Károly császár. Rézmetszet. In: Emanuel Müller-Baden, i. m.
17. o.: Hofburg, Amália-szárnny. In: Moriz Bermann: Alt und Neu Wien. Geschichte der Kaiserstadt und ihrer Umgebungen seit dem Entstehen bis auf den heutigen Tag und in allen Beziehungen zur gesamten Monarchie geschildert. Wien-Pest-Leipzig 1880.
21. o.: Mária Anna, Mária Krisztina és Mária Erzsébet főhercegnő egy hermelintakarón. Martin van Meytens festménye, 1745 k. Imagno/Schloss Schönbrunn Kultur- und Betriebsges. m.b.H.
23. o.: A császári pár három legidősebb fia: József (középen), Károly József (jobbra) és Lipót (balra). Martin van Meytens festménye, 1753/1755 k. Imagno/Schloss Schönbrunn Kultur- und Betriebsges. m.b.H.
27. o.: Mária Terézia fiával, II. Józseffel. In: Moriz Bermann: Oesterreich-Ungarn im 19. Jahrhundert. Wien 1884.
36. o.: Mária Terézia lúdtolla. Stiftsammlungen des Augustiner-Chorherrenstiftes Klosterneuburg. Foto: Michael Himml, Wien.
37. o.: Mária Terézia kézírása. In: Oesterreichs Hort, i. m.
40. o.: II. József császár látogatása húgánál, Marie Antoinette-nél

- és XVI. Lajos királynál Versailles-ban. In: Anton Ziegler: Gallerie aus der Österreichischen Vaterlandsgeschichte. Wien 1837.
44. o.: Fiú lett. Metszet Jean-Michel Moreau után, 1776. Magántulajdonban.
48. o.: Mária Terézia népes családja („Familia Augusta Francisci I. et Mariae Theresiae...”). Johann Christoph Winkler metszete. Magántulajdonban.
51. o.: Híradás II. József keresztelőjéről a bécsi Hofburg lovagtermében. Elias Böck metszete, 1741. Magántulajdonban.
55. o.: Mária Terézia magyar királynővé koronázása Pozsonyban. In: Anton Ziegler, i. m.
59. o.: Mária Terézia lóháton. Johann Elias Ridinger metszete. Stift St. Paul, Kunstsammlungen. Foto: P. Mag. Gerfried Sitar.
63. o.: Gerhard van Swieten udvari orvos. Korabeli rézmetszet. Magántulajdonban.
69. o.: Mária Ludovika, II. Lipót hitvese, a gyermekeivel. Anton von Maron festménye, 1769/1770 k. Imagno/Schloss Schönbrunn Kultur- und Betriebsges. m.b.H.
72. o.: Marie Antoinette a gyermekeivel. Fametszet, in: Moriz Bermann: Oesterreich-Ungarn im 19. Jahrhundert, i. h.
75. o.: Illemtanóra nemes ifjaknak. Daniel Chodowiecki rézmetszete. In: Johann Bernhard Basedow: Elementarbuch für die Jugend und für ihre Lehrer und Freunde in gesitteten Ständen. Leipzig 1785.
77. o.: Mária Terézia és nevelőnője. Martin van Meytens egyik tanítványának festménye. 1733/1735 k. Stift St. Paul, Kunstsammlungen. Foto: P. Mag. Gerfried Sitar.
80. o.: Nevelés és játék nemes kisasszonyoknak. Daniel Chodowiecki rézmetszete. In: Johann Bernhard Basedow, i. m.
85. o.: II. József szerecsen apróddal. Andreas Pfeffel rézmetszete Gabriel Matthaei nyomán. Magántulajdonban.
91. o.: Mária Krisztina főhercegnő. Johann Zoffany festménye. Imagno/Austrian Archives.
100. o.: Wenzel Anton von Kaunitz gróf, udvari és államkancellár.

- Rézmetszet in: Rudolph Lothar: 50 Jahre Hoftheater. Geschichte der beiden Wiener Hoftheater unter der Regierungszeit des Kaisers Franz Joseph I. Das Hofburgtheater 1848–1898. Wien 1898.
101. o.: Johann Joseph von Khevenhüller-Metsch herceg. Rézmetszet F. Lippoldt festménye után. In: Rudolph Lothar, i. m.
107. o.: Mária Terézia fiaival. Louis Joseph Maurice festménye, 1775, akg-images.
113. o.: Miksa Ferenc főherceg. Johann Ernst Mansfeld rézmetszete, 1780, akg-images.
119. o.: Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc István portréja. Dombormű az innsbrucki diadalívról. Foto: Hannes Eitzlstorfer.
120. o.: I. Ferenc császár. Martin van Meytens festménye, 1750 k. Stift St. Paul, Kunstsammlungen. Foto: P. Mag. Gerfried Sitar.
123. o.: I. Ferenc császár. In: Emanuel Müller-Baden, i. m.
125. o.: Beschreibung, Des den 6. Octobris 1760 in hiesige K.K. Residenz=stadt Wien beschehenen prächtigen Einzugs [...] der Durchl. Braut [...]. In: Wiener Zeitung 11. Oktober 1760.
131. o.: József főherceg hitvese, Izabella ágyánál, gyermekük születése után. Mária Krisztina főhercegnő vízfestménye, 1761. Imagno/Schloss Schönbrunn Kultur- und Betriebsges. m.b.H.
135. o.: A szerelem és a tavasz allegóriája. Rézmetszet, XVIII. sz. közepe, Johannes Esaias Nilson módjára. Graphische Sammlungen des Stadtmuseums Linz, Nordico.
147. o.: Császári utazás. II. József VI. Pius pápával a kocsiban. In: Anton Ziegler, i. m.
151. o.: Mária Terézia úti evőeszközkészlete. Stift St. Paul, Kunstsammlungen. Foto: P. Mag. Gerfried Sitar.
155. o.: A császárné ünnepi lakomán. In: Georg Christoph Kriegel: Erbhuldigung, welche der [...] Frau Mariae Theresiae zu Hungarn u. Böhme [...] abgelegt den 22. Novembris 1740. Wien 1740. Stift Geras.
157. o.: A szakácsnő. Gabriel Metsu rézmetszete. XIX. sz. Lasberg, Smlg. Punkenhof 11.

159. o.: Mária Terézia ivópohara. Stiftsammlungen des Augustiner-Chorherrenstiftes Klosterneuburg. Foto: Michael Himml, Wien
165. o.: Gáláns búcsúzás. De Launay rézmetszete Jean-Michel Moreau után. Magántulajdonban.
167. o.: A régi bécsi Burgtheater. In: Rudolph Lothar, i. m.
169. o.: Itáliai komédiások elutazása. L. Jacob rézmetszete Antoine Watteau után. Magántulajdonban.
173. o.: Joseph Haydn. Fametszet, in: Moriz Bermann: Oesterreich-Ungarn im 19. Jahrhundert, i. h.
175. o.: Wolfgang Amadeus Mozart. Fametszet, in: Moriz Bermann: Oesterreich-Ungarn im 19. Jahrhundert, i. h.
177. o.: Christoph Willibald Gluck Mária Teréziával zenél. Oskar Wisniewski fametszete. Magántulajdonban.
181. o.: A szerelem diadala. A táncoló Habsburg gyermekek. Johann F. Greippel festménye. Imagno/Austrian Archives.
185. o.: A királynő udvarhölgye. Martini rézmetszete Jean-Michel Moreau után. Magántulajdonban.
189. o.: Miseruha (kazula), Mária Terézia és udvarhölgyeinek esküvői ruháiból átalakítva, XVIII. sz. második fele. Stift St. Paul, Kunstsammlungen. Foto: P. Mag. Gerfried Sitar.
191. o.: Életkép a barokk kori Bécsből. Johann Ziegler vázlata. In: Sammlung von Aussichten der Residenzstadt Wien, Artaria 1779. Magántulajdonban.
197. o.: Marie Antoinette főhercegnő. Jean-Étienne Liotard kréta- és vöröskréta rajza, 1762. Imagno/Austrian Archives.
201. o.: Divatszalomban. In: Denis Diderot: Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Paris 1770. Magántulajdonban.
203. o.: Toalett. Charles-Joseph Flipart (1721-1797) rézmetszete. Magántulajdonban.
205. o.: Mária Terézia - portrétondó. Petit (1743) rézmetszete Martin van Meytens festménye után. Stift St. Paul, Kunstsammlungen. Foto: P. Mag. Gerfried Sitar.

207. o.: A női szabó. Rézmetszet ifj. Charles-Nicolas Cochin után. Magántulajdonban.
211. o.: A rokokó francia hajviseletei. Espauts et Rapilly metszete. Lasberg, Smlg. Punkenhof 11.
219. o.: Mária Terézia gyászol a bécsi kapucinusok kriptájában. In: Anton Ziegler, i. m.
223. o.: A vigasztalódó császárné. In: Anton Ziegler, i. m.
225. o.: Wie erschrocklich der Tod seye. Rézmetszet in: Martin Cochem: Das große Leben Christi oder [...] Beschreibung des Lebens und Leidens unseres Herrn Jesu Christi und seiner Glorwürdigsten lieben Mutter Mariae [...] Authore Martino Cochem, 1712 Lasberg, Smlg. Punkenhof 11.
235. o.: VI. Károly császár ravatala (részlet). Rézmetszet, 1740. Stift Geras, Stiftsbibliothek.
239. o.: Mária Terézia gyászruhában. Martin van Meytens (?) festménye, 1770 előtt. Stift St. Paul, Kunstsammlungen. Foto: P. Mag. Gerfried Sitar.
243. o.: Barokk óraszámplap. Sárgaréz lemez. Stift Geras. Foto: Hannes Etlzstorfer.
249. o.: Hódolat az Oltáriszentség előtt. Gustav Andreas Wolfgang rézkarca egy misekönyv címlapján. München 1661. Lasberg, Smlg. Punkenhof 11.
251. o.: Martin Gerbert, a Szent Balázs-apátság hercegapátjának keresztje. Wien 1770. Ametisztek, gyémántok, Mária Terézia ajándéka. Stift St. Paul, Kunstsammlungen. Foto: P. Mag. Gerfried Sitar.
253. o.: Díszes pad a bécsi Ágoston-rendiek templomából (részlet). Foto: Hannes Etlzstorfer.
257. o.: Voltaire. Rézmetszet Nicolas de Largilliere festménye után. In: Emanuel Müller-Baden, i. m.
261. o.: II. József audiencia közben. In: Anton Ziegler, i. m.
267. o.: Mária Terézia császárné. Kaspar von Zumbusch szobra a bécsi Kunsthistorisches Museum és a Naturwissenschaftliches Museum előtt felállított emlékműhöz (1888). Foto: Hannes Etlzstorfer.

KIRÁLYI HÁZAK

HANNES ETZLSTORFER

Mária Terézia a gyermekszobában

Egy császárnő magánélete

GABO

gyermekszobában

XB 177272

KIRÁLYI HÁZ

Mária Terézia elnehezedett, nyájas, cukormázzal bevont úrnője volt országainak, ugyanakkor kérlelhetetlen nevelő és uralkodó, aki konzervatív nézeteivel kudarcot vallott a saját gyermekeinél. Szerető hitves és jó anya is volt, magánemberként pedig mélyen érző és sebezhető asszony. Talán éppen ebben rejlik töretlen népszerűségének a titka: a mai olvasó számára is megmaradt emberi közelségben, mert képes volt kellő önkritikával és iróniával szemlélni önmagát s a látottakat őszintén feltárni.

2490 Ft

978 963 689 478 8

9 789636 894788